

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Den almindelige Brandforsikring
for Landbygninger, oprettet ved kongelig Anordning
af 1792

DANSK BYGGESÆT OMKRING 1792 OG 1942

HARALD LANGBERG OG HANS ERLING LANGKILDE

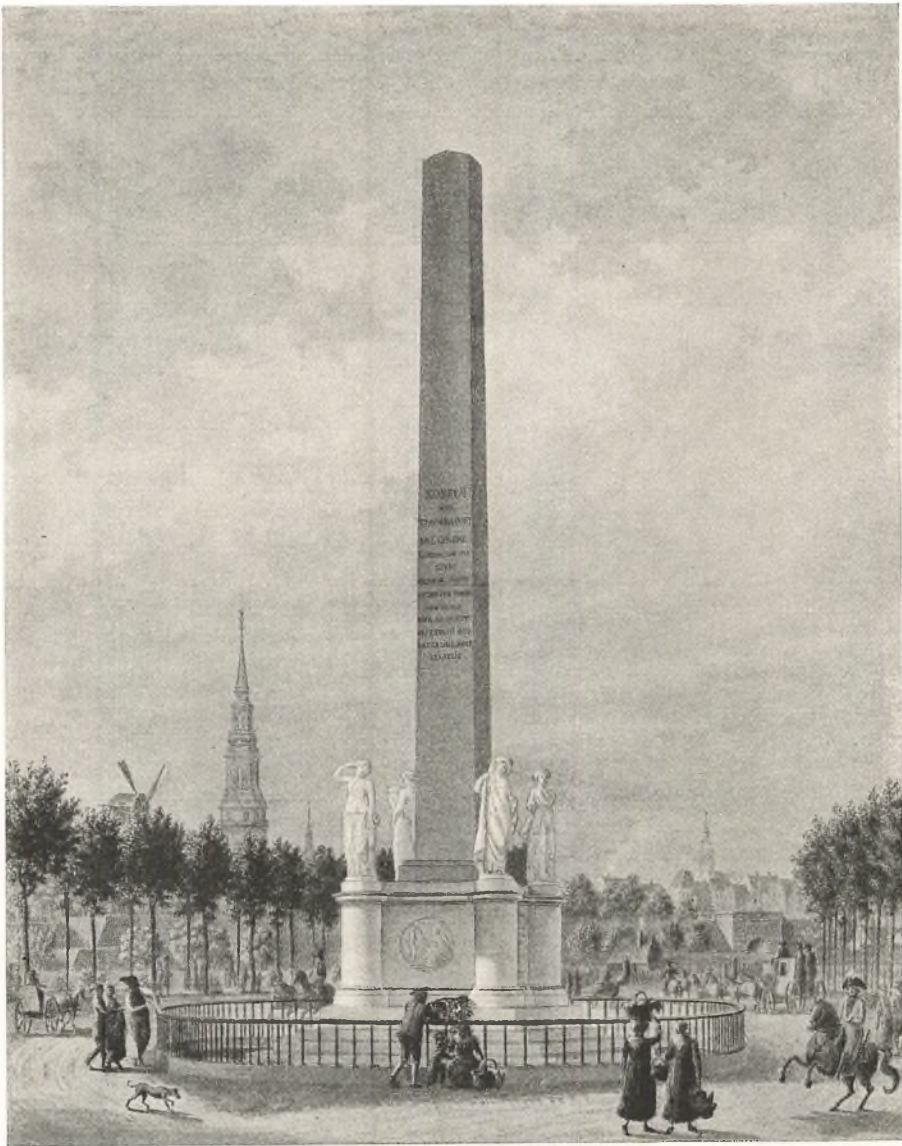
DANSK BYGGESÆT

OMKRING 1792 OG 1942

Udgivet 1942 af

Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger
oprettet ved kongelig Anordning af 1792

GRUNDSTENEN BLEV LAGT AF
FREDERIK
KONGENS SØN FOLKETS VEN
MDCXCII

Forord

Tiden omkring 1792 var en Grotid for Danmark. 1788 ophævedes Stavnsbaandet, og Grundlaget for det danske Landbrugs storslaaede Udvikling var skabt. 1792 nedlagdes Grundstenen for Frihedsstøtten som et synligt Tegn paa Befolkningens Taknemmelighed overfor Landets indsigtfulde og fremskridtsvenlige Styre, og samme Aar blev Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger oprettet som et Led i Foranstaltningerne til Støtte og Hjælp for den frigjorte Bonde.

Der er nu henrundet 150 Aar siden Brandforsikringens Oprettelse, og den mellemiggende Tid har bragt en rig Udvikling saavel for Landet som for Selskabet. Fra at have en Forsikringsbestand fortrinsvis bestaaende af Landbrugsejendomme staar Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger i Dag med en efter danske Forhold særdeles anselig Forsikringsbestand af saavel Landbrugsbygninger som Beboelsesejendomme, Industrianlæg og alle andre Arter af Bygningskomplekser.

Denne Ændring i Forsikringsbestanden skyldes foruden den almindelige industrielle Udvikling forskellige andre Aarsager, af hvilke særlig skal nævnes Hovedstadens Vækst ud i Yderdistrikterne, efter at Voldenes Funktion som Fæstningsværker var ophørt, Købstædernes Vækst udover de gamle Købstadsgrænser, og endelig de store Ændringer i Bebyggelsesforholdene paa Landet, som fulgte efter Ophævelsen af Købstædernes Næringsprivilegier som Følge af Næringsloven af 29. December 1857. I Forbindelse hermed har senere Jernbanetrafikken og senest Automobiltrafikken rivende Udvikling gjort sit til, at Bebyggelsen har taget Opsving i Landdistrikterne i Form af nye Bydannelser og gadelignende Randbebyggelser langs Landevejene.

Den Udvikling i Bolig- og Erhvervsbyggeriet, der er foregaaet i de 150 Aar, Brandforsikringen har virket, søges i dette Skrift belyst gennem karakteristiske Eksempler af dansk Byggesæt fra Tiden omkring de to Yderpunkter: 1792, da

Brandforsikringen oprettedes, og 1942, da Brandforsikringen fejrer 150 Aars Dagen for sin Bestaaen.

Direktør for Nationalmuseet, Dr. phil. Poul Nørlund, Professor ved Københavns Universitet, Dr. phil. C. Elling, Museumsinspektør, Magister Hugo Matthiessen, Nationalmuseet og Museumsinspektør Kai Uldall, Frilandsmuseet, takkes herved for den Interesse og Velvilje, der paa forskellig Vis er blevet udvist under Tilblivelsen af Bogens første Del: »Dansk Byggesæt omkring 1792«, der er udarbejdet af Kunsthistorikeren Harald Langberg.

Bogens anden Del er udarbejdet af Arkitekt Hans Erling Langkilde, og giver dels et oversigtsmæssigt Billede af Byggeriet i Aarene umiddelbart forud for 1942, dels nogle af Tidens Tanker om Retningslinierne fremefter.

Formaalet med Bogens Udgivelse er naaet, om den maatte yde et Bidrag til at vække Interessen saavel for det værdifulde i en tidligere Generations Indsats paa Byggeomraadet som for det kommende Byggeris Udformning, saaledes at Danmark vedblivende maa staa som et værdigt Eksempel paa, hvad en gammel Kulturstat kan yde for at skabe et sundt og smukt Bolig- og Erhvervsbyggeri.

København, Juni 1942

Jens Brammer.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Harald Langberg: Dansk Byggesæt omkring 1792

	Side
Indledning	11
I Hovedstaden	15
Gaard og Hus i Staden	27
Det Indre	41
Købstæderne	61
Gaarden paa Landet	71
Husmandsstedet	91
Herregaarden	97
Landstedet	110
Industrielle Anlæg	117
Offentligt Byggeri, Skoler	133

Hans Erling Langkilde: Dansk Byggesæt omkring 1942

	Side
Nybygning og Ombygning paa Landet	145
Landarbejderboliger og Smaabrug	157
Gaardene og de større Landbrug	165
Særlige Bygningstyper paa Landet	177
Ud paa Landet	195
Haveboligen	209
Rækkehusene	225
Flerfamiliehus og Etagelejlighed	231
Kontorbygning, Butik og Fabrik	249
Offentligt Byggeri	261
Noter	269
Billedfortegnelse til Dansk Byggesæt omkring 1792	273
Personregister til Dansk Byggesæt omkring 1792	276
Literatur vedrørende Dansk Byggesæt omkring 1942	278

HARALD LANGBERG
DANSK BYGGESÆT OMKRING 1792

INDLEDNING

DANMARK laa i Fred midt i et krigsførende Europa. »Revolutionen er afsluttet« havde Ludvig XVI udtalt i en Proklamation til det franske Folk samme Dag den Forsamling blev opløst, som havde givet den ny Forfatning; men de Kræfter, den store Revolution havde sat i Bevægelse, lod sig ikke bremse. De yderliggaaende ønskede at velsigne hele Europa med den nye Orden og Ideologi. Frankrig erklærede Østrig og Sardinien Krig i April 1792, og Preussen, Østrigs Allierede, sluttede sig straks til Frankrigs Fjender. Tilskyndet af franske Emigranter udstedte saa Fjendernes Anfører – en preussisk General – sin sørgeligt berømte og lidet diplomatiske Kundgørelse: Man vilde befri Kongen fra den uværdige Stilling, den ny Forfatning levned ham, og truede med de strengeste Straffe, hvis nogen vovede saa meget som at krumme et Haar paa hans Hoved! Reaktionen var indlysende. Kongen blev betragtet som Forræder, det kongelige Slot Tuillierne blev stormet under Mord og Plyndring, Kongefamilien blev fængslet, og Danton – Oprørernes Fører – blev Frankrigs Leder.

Fjendtlige Hære væltede ind over Frankrigs Grænser, og Meddelelser om Nederlag gjorde Ophidselsen ubeskrivelig. Overalt anede man Forrædere. Mistænkte blev grebne, Fængslerne fyldtes med Hoffolk, Adel og Gejstlige.

Nye Meldinger om Nederlag gjorde det umuligt at styre den opdæmmede Lidenskab. Pøbelen brød ind i Fængslerne, myrdede for Fode og vadede i Blod. Medens Septemblemurderierne rasede i Paris, strømmede frivillige til Grænsen. De fjendtlige Hære maatte trække sig tilbage, og inden 1792 var til Ende, havde franske Tropper besat Belgien, Rhinlandet og Savoyen, men da Kongen det følgende Aar blev dømt til Døden, flammede Krigen op. – Under Englands Ledelse begyndte den lange bitre Kamp, der med Afbrydelser skulde vare til den sidste af Revolutionsgeneralerne endelig blev nedkæmpet ved Waterloo.

Medens Europa slæbte sig blodig og oprevet ud af det attende Aarhundrede, oplevede Danmark en »florissant« Periode.

Det var den sidste Fase af Christian VII's Regering. Den unge Kronprins Frederik havde ved det behændige Kup 1784 tilrevet sig Magten fra Arveprinsen og Enkedronning Juliane Marie – den sindsyge Konges Stedmoder.

Med A. P. Bernstorff som Udenrigsminister og en Kreds af reformivrige Folk i Styret blev de store Landbolove udstedt. I 1792 sattes Kronen paa Værket med Loven om Udskiftning. De tidligere Forordninger havde haft for store Mangler til, at Arbejdet kunde komme rigtig i Gang, men nu blev et solidt økonomisk Grundlag givet. I Løbet af de følgende 10 Aar blev over Halvdelen af Landets gamle Fællesbrug udskiftet. Et nyt Landskabsbillede blev skabt, og i Bondens Frigørelse blev Grundlaget lagt for den Udvikling, der i det næste Aarhundrede skulde føre dansk Landbrug frem til en ledende Stilling paa Verdensmarkedet.

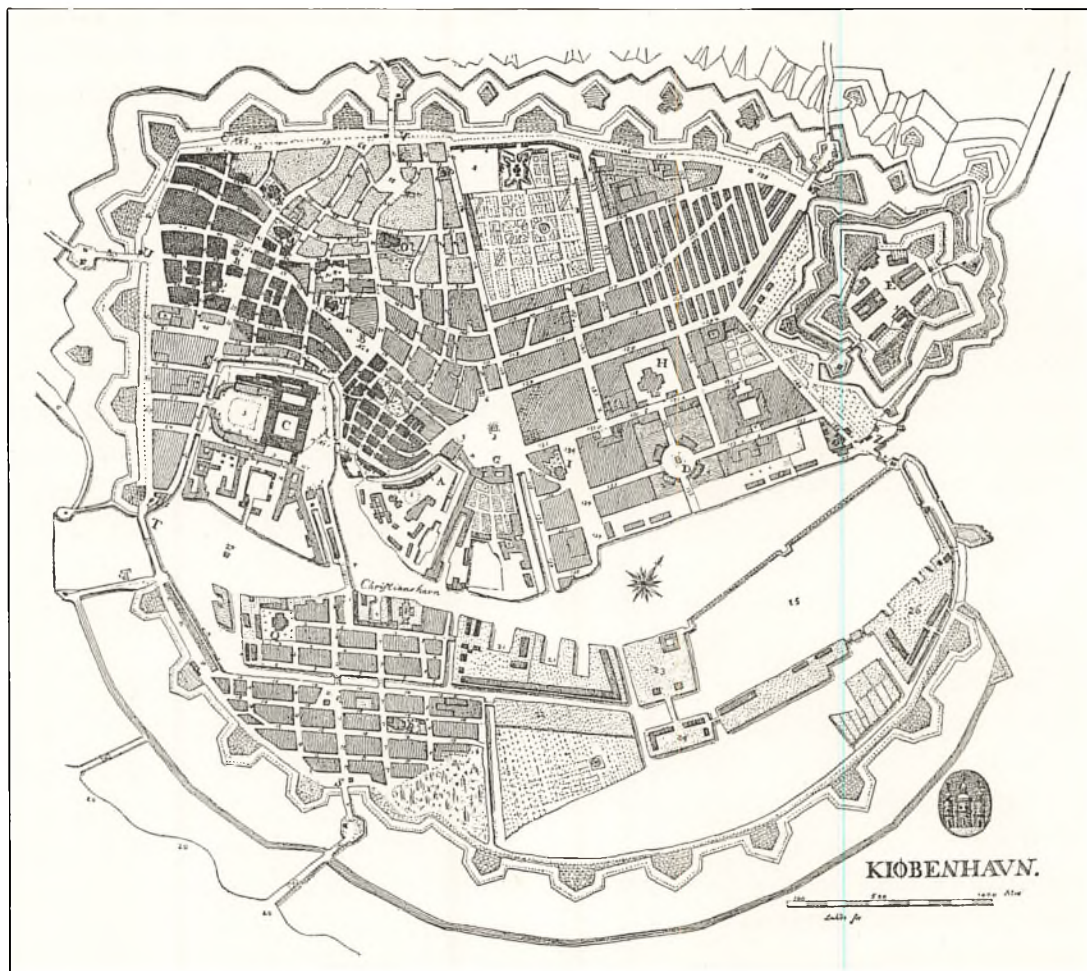
Det lykkedes Danmark–Norge at forblive neutral i 1790erne, men den danske Iagttager læste med Gysen, hvorledes man paa den ene Side kæmpede for at udbrede en Frihed, man paa den anden Side kæmpede for at blive fri for, og han, der maaske – som saa mange af de rige Handelsfolk – havde sympatiseret med Borgerskabets Revolution – han saa, hvorledes Friheden i Revolutionslandet druknede i Despotisme, Henrettelser og Blod, medens Arbejdet for Friheden i det enevældige Danmark naaede større Resultater ad Rettens fredelige Vej. I 1792 blev Grundstenen til Frihedsstøtten nedlagt som et Monument over den Frihed, der var givet den danske Bonde, og i Marts 1792 blev den Lov udstedt, hvorved Danmark – som det første Land i Verden – forbød Handel med Neger-slaver. Eksemplet fulgtes straks af England. Det var det første Skridt mod Afviklingen af Neger-slaveriet, der først i det næste Aarhundredes sidste Halvdel kunde finde Sted i de nordamerikanske Fristater, og da først efter en blodig Borgerkrig. Man var ogsaa i 1792 stolt over denne Begivenhed, der i Maanedsskriftet »Minerva« betegnes som »Den vigtigste Efterretning, ei allene fra dette Hædersland og i denne Maaned, »men den vigtigste fra noget Land og i lang Tid, en af de vigtigste Dagens »Historie om Menneskenes Handlinger kunde opvise.«

Hver Maaned bragte »Minerva« en Oversigt over de sidste Begivenheder ude i Europa og sluttede med en Omtale af de hjemlige Forhold. Det hedder saaledes i Feb. 1792 »Fædrelandet er saa lykkeligt stedse at give ikkun liden »Materie til at fyldestgøre Nysgierrigheden med Efterretninger om glimrende Nyheder. Imidlertid føle dets Borgere Virkningen af en Bestyrelse »som forvisser os om, at Fremtiden skal grandske vore Dages ved andet en »hurtig fremblinkende politiske Meteors mærkværdige Historie, for at lære, »hvorledes ogsaa andre Aldres Bestyrere kunde gøre Mennesker lykkelige. »Fremtiden vil da og finde i Beretningerne fra vore Dage, herlige Exempler »paa i Stilhed udøvet, derfor ei mindre hæderfuld og nyttig, skøndt mindre »omtalt og udbassuneret Borgerdyd og Hædersdaad blandt vort Fædrelands »Mennesker i vore Dage.«

Nu staar vi halvandet hundrede Aar efter og repræsenterer den Fremtid, de gamle skrev om. Lad os forsøge at »grandske deres Dages ved andet end politiske Meteorers mærkværdige Historie« for at se »hvorledes ogsaa andre Aldres Bestyrere kunde gjøre Mennesker lykkelige«, og lad os saa se, om vi finder »herlige Exempler paa i Stilhed udøved derfor ei mindre hæderfuld »og nyttig skønt mindre omtalt og udbassuneret Hædersdaad blandt vort »Fædrelands Mennesker« i de Dage.

Søger vi saadanne Eksempler, hvor finder vi dem da lettere end blandt 1790ernes Monumenter i dansk Byggeri – hvadenten vi vælger dem mellem Storkøbmænds Palæer i Hovedstaden eller blandt driftige Husmænds udflyttede Steder paa Landsbyens Overdrev.

Vi lærer 1790ernes Mennesker at kende, naar vi ser, hvordan de bor. Lad os prøve at se paa deres Huse med deres Øjne og lad os gaa ind i deres Stuer ved deres Side. Vi aander den samme Luft, vi kan aabne deres Skuffer, se i deres Bøger, høre deres Replikker. Vi kan gaa til Festen i Byen, paa Landet, vi kan samles med Folkene en Vinteraften ude paa Gaarden og høre Viser og Historier, medens Pigernes Rokke snurrer og det nye Bornholmerur tikker. Uret er blevet gammelt, men det gaar endnu. Tusinder af Gange har Viseren tilbagelagt sin lille, stille Runde. Vi prøver at dreje den tilbage – helt tilbage til 1790erne, og ser, hvorledes alt blev indrettet med Kunst og Følelse, som den Tids Mennesker ønskede det.

1. København 1795.

Christiansborg brændte 1794. Omraadet fra Gammelholm til Vestervold (det mørkt skraverede) brændte 1795.

I HOVEDSTADEN

KØBENHAVN var ikke blot det dansk-norske Monarkis Hovedstad og Kongehusets Residensstad, men ogsaa Arnestedet for alt, hvad der kom frem af nyt i den kunstneriske og videnskabelige Verden. Byggeriet i Hovedstaden var toneangivende for hele Landet, og derfor bør vor Vandring fra Hus til Hus begynde her, men inden vi banker paa den enkelte Borgers Dør, maa Omridset af 1790ernes København tegnes op.

København laa dengang helt inden for de grønne Volde, der først faldt 1872, og Samtiden kunde i 1790erne historisk dele Byen i »det gamle Kiøbenhavn« mellem Vesterport og Kongens Nytorv, Christianshavn, og det »ny Kiøbenhavn«, der fra Gothersgade strakte sig til Kastellet, og hvoraf Frederikstaden – Frederik V's fornemme Rokokoby omkring Amaliegade – kaldtes det »nyeste Kiøbenhavn«. Efter den store Brand i 1728 havde »det gamle Kiøbenhavn« ved Genrejsningen beholdt sin middelalderlige Plan, ligesom de andre Bydele havde, og i store Træk stadig har, Planer fra deres Anlægstid. Skulde en By omlægges efter nye Ideer, var det, selvom den var nedbrændt, en overordentlig vanskelig og kostbar Historie, naar der skulde tages tilbørligt Hensyn til de gamle Grunde og deres Ejere.

I 1795 brændte København igen. Ilden udbrød den 5. Juni paa Gammelholm, hvor Marinen havde sit Oplag af Brændsel, og en stærk østlig Vind førte Flammerne ind over Byen, ødelagde Nicolai Kirke, raserede hele det omliggende Kvarter og fortsatte i et stadigt bredere Omraade ud til Volden. Hened en Fjerdedel af Byen brændte. 55 Gader var hærgnet og mere end 900 Ejendomme svedet af til Grunden. Straks efter, at Ilden var slukket den 7. Juni, bad Danske Kancelli Magistraten indsende Forslag om, hvad der kunde være at iagttage, før man begyndte at bygge, og endelig sørge for, at ingen byggede i den afbrændte Bydel, før der forelaa en Resolution derom. Magistraten tilkaldte Stadsbygmesteren Professor Peter Meyn og Stadskonduktøren J. H. Rawert, der fik »Befaling til at indkomme snarest muligt »med en Plan og Forslag til et forbedret Anlæg for den afbrændte Deel af »Staden«. Magistratens Embedsmænd skulde arbejde hurtigt dengang. 48 Timer efter var den Plan udarbejdet, der i Hovedtrækkene blev fulgt.

Rawert, der var uddannet som Ingeniørofficer og senere efter Akademi-

2. Volden med Vesterport og den gamle Vagtbygning ved Halmtorvet.

I Baggrunden Store Kongens Mølle paa Schacks Bastion. Den lille Bygning paa Volden – nærmest de høje Huse – er en af de 16 Boder, der 1781 blev opført med Kontor og Forstue til de Betjente, der kontrollerede Møllerne med Henblik paa Mølleaccisen. Huset yderst til højre – Hjørnet af Frederiksberggade – blev bygget 1795–96 for en Tobaksspinder Wallentin Hansen.

undervisning og Embeder i Norge var blevet Stadskonduktør i København 1790, førte en flittig Pen. Han har udgivet en lang Række Skrifter om matematiske, fysiske og arkitektoniske Emner lige fra »De fem Søjleordener« til et Skrift »Om at tillave Suppe og Gelee af Been og Knogler«, og han har da ogsaa udgivet en »Udførlig Beretning om den Plan, der blev lagt og »udført i Anledning af den store Ildebrand i Kiøbenhavn 1795, efter hvilken »den afbrændte Del af Staden mere regulær, beqvem og brandsikker kunde »opbygges.« Selv tog han sig af Byplanen, medens Professor Meyn angav Linierne for Opførelsen af det enkelte Hus. Den ny Bydel staar stort set uforandret i Dag, og med eller uden Rawerts lille Bog i Haanden faar man paa en Tur igennem den en Del af de Oplysninger, man kunde ønske om 1790ernes Bybillede.

Ved Genopbygningen rejste en Række praktiske, sociale, økonomiske og kunstneriske Problemer sig, der saa vidt muligt alle maatte løses. Man havde først og fremmest Skrækken fra den store Brand i Livet. For at forebygge, at en Brand som Junidagenes i Fremtiden vilde kunne brede sig saa katastrofalt, maatte Gaderne gøres bredere, og der maatte anlægges aabne Plad-

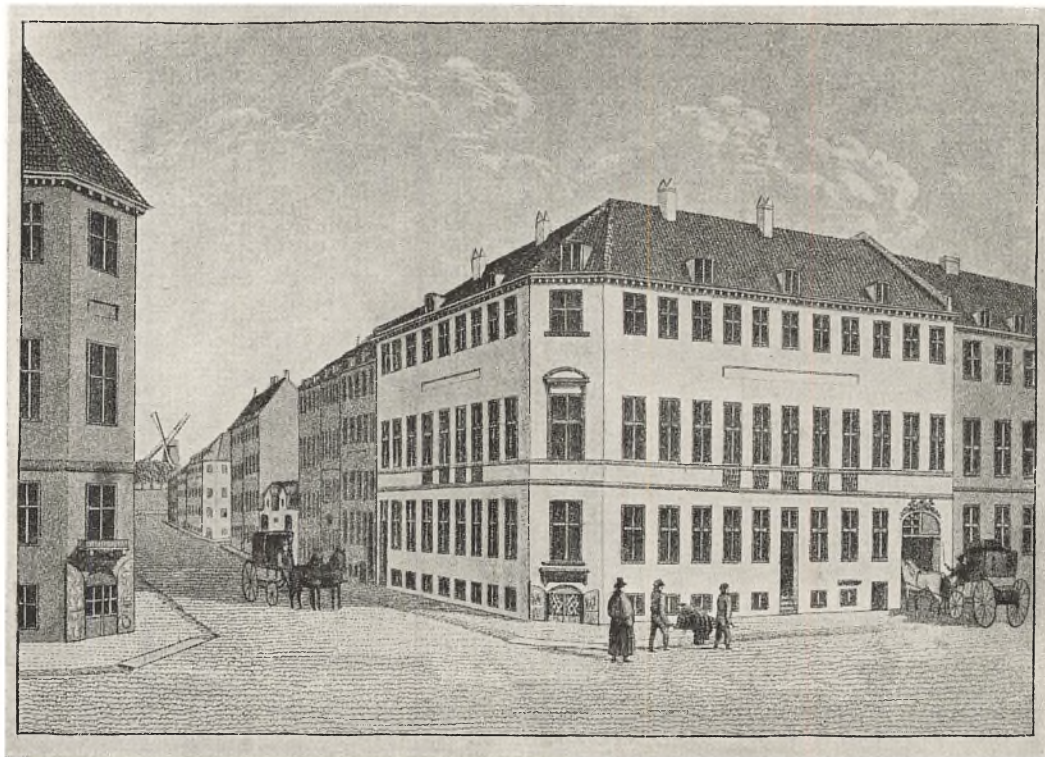

3. Gammeltorv og Nytorv med de Bygninger, der opførtes efter Branden 1795.

I Forgrunden til venstre arbejdes paa det ny Raad- og Domhus. I Baggrunden S. Petri Spir og Frue Kirke Spir, som det stod til Bombardementet 1807. Nytorv 5 – Gaarden med de 2 Altaner til højre – opførtes efter Tegninger af Nic. Abildgaard for Justitsraad Hartvig Frisch. Nytorv 7 – hvoraf kun Halvdelen ses – er antagelig bygget af Andr. Kirkerup.

ser som Brandbælter i den indre By. Rawert fik gennemført, at en aflang Karré mellem de to Stræder – Færgestrædet og Højbrostrædet – blev nedlagt, hvorved den nuværende Højbroplads blev dannet, og at Nytorv og Gammeltorv blev slaaet sammen, idet Raadhuset, der tidligere havde ligget imellem dem og under Branden havde dannet Springbrædt for Ilden, ikke blev genopført samme Sted. Enkelte Gader og smalle, skumle Gange blev nedlagte, men ellers indskrænkede man sig til at rette de gamle, svungne Gadelinier lidt ud og lagde iøvrigt Hovedvægten paa at faa Gaderne gjort bredere. Hensynet til Vandledningerne, de staaende Murrester og Fundamenter og Grundenes Grænser stillede store Hindringer i Vejen. Gade for Gade var fyldt med Problemer.

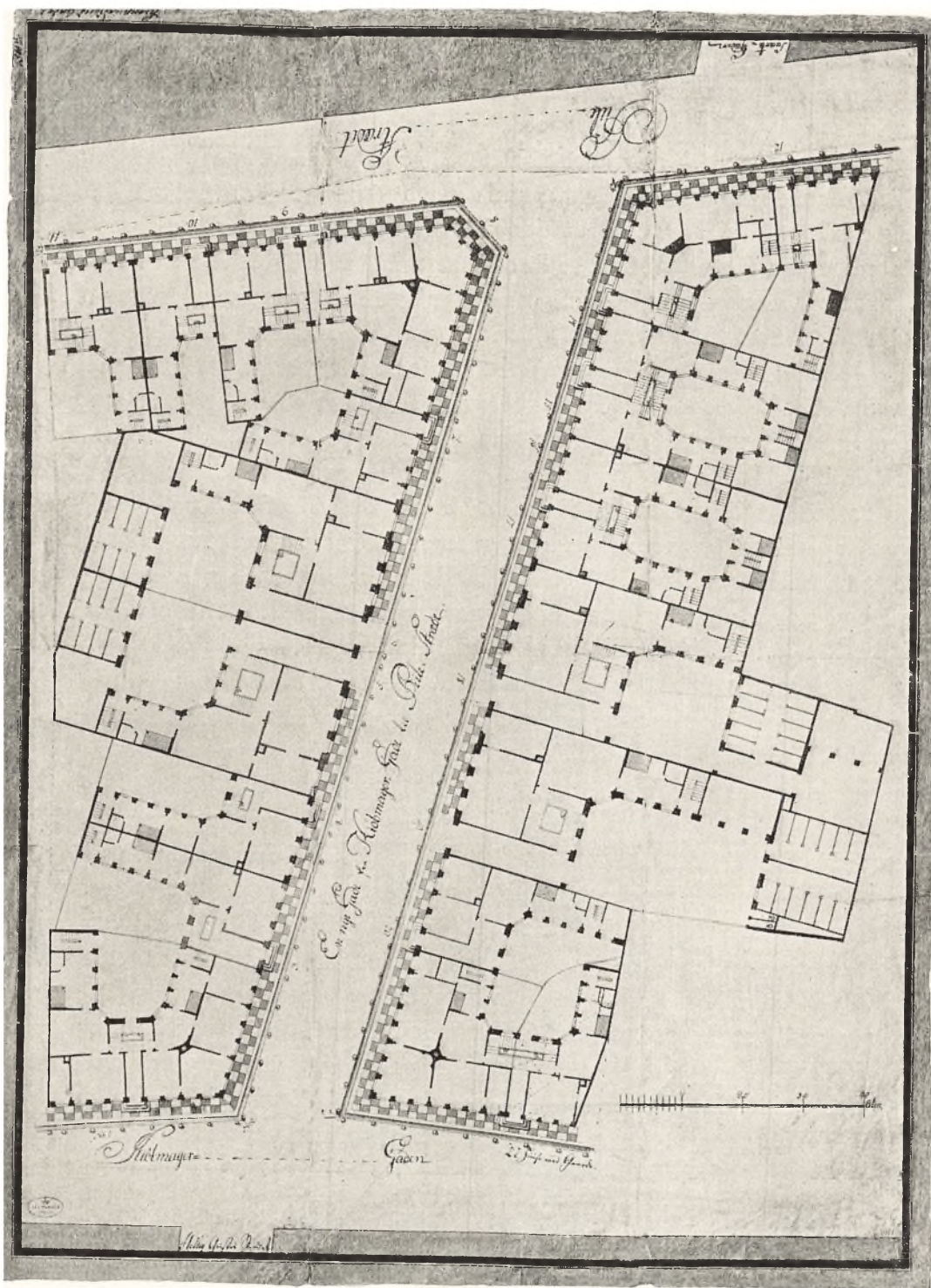
De nye Gader skulde være mindst 18 Alen brede, og i Gader af den Bredde maatte Husene ikke være højere end 18 Alen. I de bredere Gader fastsattes den største Højde til 24 Alen. Under Reguleringen nedsattes Minimums-

4. »Brækkede Hjørner«, hvor Larsbiørnsstræde løber ud i Vestergade.

Bygningen til venstre – Vestergade 14 – er opført 1796 for Hans Bredahl, »Rodemester i Wester Qvarteer.« Gaarden til højre – Vestergade 12 – kaldet »Tre Hjørter« er bygget af Murmester Laurits Thrane for »Herbergerer« Jørgen Sorterup. Skiltet over Porten med de »tre Hjørter« findes nu i Kbhs. Bymuseum.

bredden til 16 Alen, »saasom Kronprinsens Gade, som i senere Tider var anlagt, og som fandtes at have en anseelig Brede, netop var saa bred«, og Reguleringskommissionen slutter med at anføre, at den under Arbejdet stadig har haft denne Gade for Øje. Kronprinsensgade var anlagt 1783–85 af Hoftømrermester Joh. Peter Boye Junge, der havde købt det reventlowske Hotel, »Groskanslerens Gaard«, mellem Pilestræde og Købmagergade og der anlagt den ny Gade hen over Grunden. En tidlig Plan til denne Gade er bevaret i Nationalmuseet (Fig. 5). Den viser, at naar Kronprinsensgade 1795 – og endnu – kun er 16 Alen bred, saa skyldes ogsaa det en Indskrænkning, idet den her projekterede Brede er 23 Alen. – Men selv Haabet om at sætte Minimumsgrænsen til 16 Alen maatte opgives. Den kongelige Resolution om Udvidelsen, der endelig forelaa den 15. Aug., fastsatte Bredden for over Halvdelen af de nye Gader til 14 og for en enkelt – Brolæggerstræde – til 13 Alen. Det blev saa bestemt, at Trapper kun maatte springe 18 Tommer frem paa Fortovet, medens de paa Idealplanen til Kronprinsensgade springer det dobbelte – 36 Tommer eller $1\frac{1}{2}$ Alen – frem. Paa Tegningen

5. »En nye Gade fra Kiøbmager Gade til Piile-Stræde.«

Projekt fra o. 1784 til Kronprinsensgade. De store aabne Røgfang i Køkkenerne er afsat som mørke Felter.
 De smaa lys- og luftfattige Rum ved Siden af er ikke Spisekamre, men Pigekamre. Maal: c. 1:700.

er det ene spidse Hjørne mod Pilestræde af Hensyn til Trafikken skaaret skraat af. Byggeregulativet af 1795 fastsatte da ogsaa, at »Hjørnerne paa »de Huse, der opføres af nye, skulde allevegne, hvor en Spidsvinkel haves, »brækkes paa 5 Alens Brede til et Fag Vinduer«, og derved blev de Gadekryds skabt, der stadig er karakteristiske for Bydelen (Fig. 4).

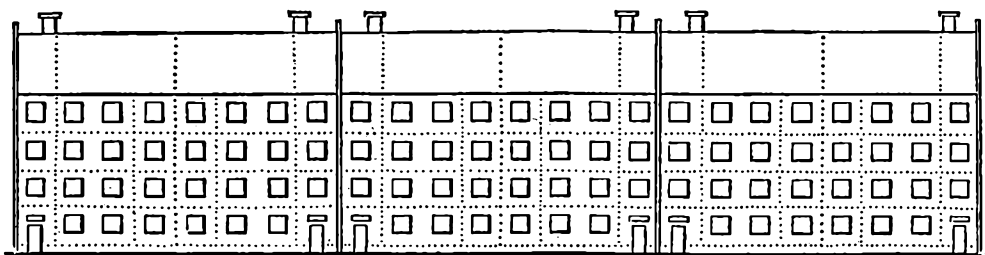
Ved Facadernes Indrykning kunde nogle mindre Grunde trods Erstatninger blive saa forringede, at det var et virkeligt alvorligt Indgreb i den personlige Ejendomsret, og det forlød, at mange af dem, der i Harme over at maatte vente med at bygge, til de nye Gadelinier anvistes, truede med at se bort fra Forordningerne. »Man var nu opmærksom paa, hvordan det vilde løbe af ved den første Anvisningsforretning til ny Bygning«, siger Rawert, der selv som Stadskonduktør skulde forestaa den. Det gik godt. »Det er ellers mærkelig« skriver han fem Aar efter, »at, da dette skedde »paa en Tid, da Frihed var i alles Munde, og man forbandt under Begrebet »om samme, tøileløs Selvraadighed til upaatalt at kunde foretage alt efter »eget Tykke, og havde allene Borgerret og ikke Borgerpligt for Øinene, at »dette virkelige Indgreb i enkelt Mands Eiendom, ikke nævntes og paa »anktes i noget offentlig Blad eller paa noget Sted, da man dog ellers ikke »taug til nogen offentlig Bestyrelse, der i ringeste Maade vakte Misnøie. »Skjønt Borgeren her følte det trykkende, saa taug han dog og adlød. Viser »dette Exempel os ikke grangiveligen, at naar ikkun Handlingerne føre Præ- »get af Billighed og Retfærd, da kan den souveraine Myndighed handle frit »og vente trofast Lydighed.«

Genopførelsen af det nedbrændte København gik hurtig for sig, og allerede Aaret efter stod over Halvdelen af Brandtomterne bebyggede, men de nye Boliger var større og fornemmere. I Maanedsskriftet »Iris og Hebe« kom der saa i Januar 1797 en Artikel »Om de nyebygte Huuse i Kiøbenhavn«. Forfatteren roser det »allernyeste Kiøbenhavn«, hvor man »finde brede Gader, en fri Udsigt, herlige Indretninger og mere Sikkerhed for Ildsvaade«, men Beboerne »maa ogsaa ganske artigt betale Huusleien i disse nye Bygninger og man »kan i Almindelighed antage, at Leien er næsten halvanden Gang saa stor.« Da Efterspørgselen efter de nye Lejligheder nu muligvis vilde blive mindre, haaber Forfatteren, at Lejen vilde falde. Ganske vist har Husene været kostbare at bygge for Ejerne – Arbejdsløn og Materialer har været dyrere end før – »men dette kommer ikke Leieren ved. Han er ikke forbunden til at erstatte disse Bekostninger. Han er alene pligtig, som en god Christen, at »tilønske dem en saadan Erstatning.«

I en Beskrivelse af København umiddelbart før Branden – i Vejviseren fra 1794 – ses det, at »Etagerne i Nærheden af Christiansborg og Kongens

Trende dobbelte Huse,

hvert til sexten Familier.

De dobbelte Huse skilles fra hinanden med en brandski Muur, som gaaer oven for Taget.

Hver Familie faaer en Stue paa to Tag, et Kammer paa et Tag, og en Forstue, som tillige er Klokken. Loftrummet deles eller bliver fæstet efter Godebefindende.

Med begge Ender af Husene ere Trapper, som gaaer heel op til Lofter, og paa Bæggen, som gaaer tvært over Midden af Huset, og skiller de otte Familier, som boe i den ene Ende deraf, fra dem, som opholde sig i den anden Ende, ere otte Dørre, hvilke dog ikke aabnes uden i tilfældige Tilfælde, og ellers ingen Tid uden med vedkommende Familiers Samtykke.

6. Forslag til socialt Boligbyggeri.

Fra Admiral Winterfeldts Bog: Plan til Huses Opbyggelse for ganske uformuende Familier. Maal: c. 1:400.

»Nytov, endnu mere i Amaliegade og tildels i Bredgaden, Gothersgaden, »Østergaden og Vimmelskafte, ogsaa paa Nørregaden og i Raadhusstrædet, »som oftest ere højere i Priis, dersom de ere meget smukke og bekvemme«. Efter Branden bosatte det velhavende Borgerskab sig i det »allernyeste Kiøbenhavn«, der rejste sig, hvor jævner Borgere før havde haft deres Hjem, og mange af de tidligere Beboere maatte nu søge Boliger i de ældre Bydele. Der opstod herved en Debat, hvorunder det hævdedes, at det simpelthen blev umuligt for Fattigfolk at bo i Københav, og der krævedes et socialt Byggeri. Rawert havde i sin Plan foreslaaet, at der skulde bygges for mindre-bemidlede i Gaderne oppe mod Volden, hvor Grundene dengang var billigst. Her havde fattige Familier allerede tidligere boet tæt. »Før Branden var der ved Vester-Vold en Gaard, i hvis Baghus alene boede 15 Partier«, skriver Admiral Winterfeldt 1803 i sin »Plan til Huses Opbyggelse for ganske uformuende Familier«. Han foreslog at opføre en Række Huse med to Opgange i hver og 4 smaa Lejligheder i hver Etage efter den Tegning, der er gengivet Fig. 6.

De afbrændte Grunde var nu ikke tilstrækkelige til at tilfredsstille det københavnske Bourgeoisie i denne Tid, hvor Handelen bragte saa megen

Rigdom til Staden. Da det tilmed kneb for Magistraten med at udrede Erstatninger til de Grundejere, der maatte afstaa Jord, naar de rykkede tilbage fra den gamle Gadelinie, og til dem, som helt maatte opgive deres Grunde, hvor nu Højbroplads skulde ligge, foreslog Rawert, at »en Deel af Rosenborg Hauge mod Gothersgaden dertil maatte anvise«. Ved Resolution af 26. Aug. 1795 skænkede Kongen Magistraten den Strimmel af Kongens Have, hvor Kronprinsessegade anlagdes 1800. Rawert havde foreslaaet det ækelt klingende Navn »Gavegade« som Tak. Det blev dog heldigvis ikke brugt, og Københavnerne var heller ikke helt fornøjede med Gaven, men protesterede mod, at der saaledes blev skaaret en Luns af Byens eneste større offentlige Anlæg. Desværre kunde Magistraten jo kun sælge Byggegrunde paa den ene Side, men for ogsaa at udnytte den anden økonomisk blev Meyns smaa Pavilloner opførte som Butikker. Skadefro Jubelskrig lød, da det viste sig, at Pavillonerne var en økonomisk Fiasko (Fig. 7).

Om disse Anlæg saavel som om de mange Nybygninger i andre Bydele siges det i 1795, at de »alle bære Grækernes og Romernes Stempel«. »København forvandles til et andet Athen!« Man var midt i Klassicismens Tidsalder.

Den nye Stil var kommet til Danmark, da Jardin 1754 blev indkaldt fra Paris for at opføre Marmorkirken. Han havde givet Eksempler paa den nye Stil i Facader og Interiører, i Landsteder, Haver og Pavilloner, men Marmorkirken maatte han forlade som en Torso, da Struensee 1772 satte Stop for den Guldstrøm, Byggeriet slugte. Som Professor ved Akademiet havde Jardin »ikke skjult sin Forundring over det Pund, han fandt nedlagt hos den danske Ungdom,« sagde Akademisekretæren C. F. Høyer, og da den store Mester nu forlod Landet, kunde han med Sindsro overlade sine Hverv til sin bedste Elev, Harsdorff.

Man havde vendt sig mod Rokokoens »smagløse Løvværk« og forlangte en enkel, liniefast og klar Dekoration. Arkitekturen skulde være strengere og mere storladet. Enhver monumental Bygning bør indgyde Ærefrygt, ja selv Rædsel – terreur –. Franskmændene havde henvist til Ludvig XIV's Tid og til den klassiske Oldtid. Programmet var bredt, Arkitekterne fik rigt Spillerum, og medens Rokoko kun kunde hævde sig en Snes Aar, skulde de nye Tankers Udvikling herhjemme dominere i et Tidsrum mere end tre Gange saa langt. I Virkeligheden var Klassicismen født med to Hoveder. Eet vendte mod Tanken om det enkle og klare og forsvor Barokkens rige Fylde, og eet vendte mod Antikken. Det kunde med Ludvig XIV's »grand siècle« in mente lægge Vægten paa det monumentale i Oldtidens Bygningskunst, det kunde i Oldtiden se et Ideal, der skulde kopieres ved

7. Kronprinsessegade.

Langs Gaden, der blev anlagt Aar 1800, opførtes en Række Patricierhuse. Hjørnebygningen blev bygget 1801 for Skibsbygmester Lars Larsen, kendt fra »Larsens Plads«, hvor den unge Thorvaldsen arbejdede i 1790'erne. Porten, Gitteret og de smaa Boder langs Kongens Have blev bygget af Peter Meyn.

Arkæologens Hjælp, eller det kunde – vejledet af Vedutemaleriet – se Oldtidens Ruiner i et romantisk malerisk Skær og saa efterstræbe en teatralsk Arkitektur. Ud af disse Opfattelser, der smeltede sammen, skabtes nye, men det vigtigste var Trangen til Renhed og Klarhed over saavel Detailler som Helhed, saaledes som den tolkes af Pram 1791: »Vi opføre ikke Bygninger, »der kneise med talrige opkrusede Gavle og vinkelfulde Sider, beklakkede »med Løvehoveder og Kruseduller uden Harmonie, Orden og Beqvemmelighed. Vore Udpyntninger i Bygning, Huusindretning og Huusgeraad maa »saaledes ikke heller være hensigtsløs eller hensigtsstridig Sammenrapsning, »men der maa spores Orden, Plan, overskuelig Simpelhed og Ynde i alt.«

Da Harsdorff i 1772 var kommet til Magten – for det Udtryk passer bedst – sad han inde med de to Professorater i Arkitektur ved Akademiet, var førende Hofbygmester og tillige den eneste bygningskyndige i den kongelige Bygningsdirektion. Alt offentligt Byggeri var underlagt ham, al Arkitektuddannelse

og alle Nyansættelser var under hans Kontrol. Selv havde han efter Studietiden hos Jardin faaet Akademiets store Guldmedaille, og paa Rejsestipendiet tilbragte han fem Aar i Paris og et i Rom. Den franske Klassicisme havde været hans Skole, og han slap aldrig den skarpe, franske Linieføring, men den galliske Festivitas erstattedes af hans klare, mere maadeholdne, danske Tone. Hans kunstneriske Evne og faste Villie kom nu til at øve en umaadelig Indflydelse, men hans Selvraadighed, der blev betegnet som Misbrug, gjorde Modstandernes Lejr stærk, og i 1782 væltedes Bygningsdirektionen. Harsdorff forlod de Veje, han selv havde lagt, og gik i 1790erne ind for sin senere græske Stil, medens de fleste af Eleverne fulgte de Mønstre, han havde givet i sin enevældige Periode, og kun de færreste, mere begavede søgte nye Veje. Det vil derfor, naar Talen er om 1790ernes Byggeri, være nødvendigt ogsaa at se paa Harsdorffs tidligere Kunst.

Vi har set, hvorledes praktiske, økonomiske og sociale Forhold greb ind i 1790ernes Byplan, men ikke hvordan de æstetiske Krav til den nye By formedes.

Barokkens Byplan med vinkelrette Gadehjørner og regulære Pladser, gennemsyret af Matematikerens Kærlighed til Symmetri og Kvadrater, tog man egentlig Afstand fra. En vis Orden og Klarhed var godt, og Symmetri kunde ikke undværes, men for megen Stramhed og Uniformitet kunde være af det onde. Baggesen giver i Labyrinten, 1792–95, Udtryk for disse Tanker i sin berømte Omtale af Mannheim: »I en enkelt Bygning, i en Samling af saadanne, der paa en Gang falder i Øjet (der næppe overskrider fire), har Symmetrien hjemme. Og selv i det sidste Fald bør den næppe drives saavidt, som paa vort Amalienborg, hvis skønne Plads – den langt skønneste jeg hidtil har set – sikkert vilde være endnu meget skønnere, hvis de fire Paladser ikke vare hinanden saa fuldkommen lige. – Symmetri er den øverste Betingelse for Gienstande, som fattes blot i Rummet. Afveksling den højeste Lov for dem, som alene kunde sammenfattes i Tiden. Den smukkeste By vilde altsaa være den, som bestod af lutter forskellige symmetriske Bygninger i bestandigen afvekslende Gader. – Den geometriske Regelmæssighed maa aldrig strække sig til en vis Frastand eller anbringes i et vist Omfang, thi i en vis Frastand og i et vist Omfang holder den op at være synlig og fattes ikke længer af Øjet. En smuk By, som enkelt Genstand, som et Ganske betragtet er utænkelig, uforestillelig – anderledes i Perspekt udefra og her gælder ganske andre Regler end Symmetriens. Det er rigtignok paa en Maade muligt at samle dens Dele til et Hele, nemlig fra Toppen af et højt Taarn i Midten, ovenfra og her falder det geometriske aldeles i Øjet; men og som blot Geometri som en Abacus Pythagoricus.«

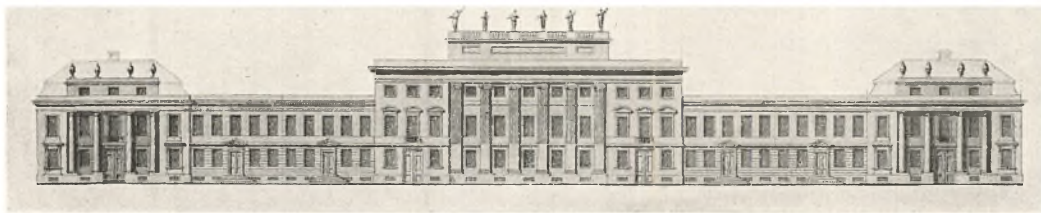

8. Kongens Nytorv med Harsdorffs Bebyggelse.

Midt i Billedet ses det gamle Gjethus. Til venstre og højre herfor ligger Harsdorffs Gaard og Teatret, hvis Facader skulde korrespondere, men Virkningen svækkedes af de Afstigningspavilloner, Harsdorff 1792 maatte føje til Teatret.

Der er meget, der tyder paa, at ogsaa Harsdorff kunde have taget disse stærke Ord i sin Mund. Han havde 1773-74 ombygget det Kongelige Teater. Mellem det Kongelige Teater og Charlottenborg laa det lange lave »Giethus«, og op til Slottet en lille Bygning, som nu skulde rives ned. Harsdorff ser da en Opgave i at udforme et Pladsbillede her. I en Skrivelse til Kongen foreslaar han, at der skal opføres en Bygning paa den nedrevnes Sted. Han løser ikke Opgaven »fra oven« men skriver udtrykkeligt, at den ny Bygning skulde være »efter de fleste Øjepunkter paa Kongens Nye Torv saa muelig »lig Comoediehuset, saa at Giethuset, som ligger der imellem, kunde ud»giøre ligesom Mellempartiet af en betydelig publique Bygning, og altsaa »denne nye Bygning, Comoedie- og Giethuset tilsammentagne kunde presentere sig som Een, hvorved Kongens Nye Torv vilde blive en af de prægtigste Pladser i Europa«.

Planen blev gennemført (Fig. 8), og ligesom han her fik forskellige Bygninger til at virke som en Helhed, saaledes forsøgte han ogsaa 1780 at gennemføre et storstilet Byggeri i Amaliegade. Fremfor at opføre det ene i sig selv symmetriske Hus ved Siden af det andet, tegnede han det Slot, som gengives

g. Harsdorffs Projekt til en Bebyggelse i Amaliegade.

Facaden dækker over 8 selvstændige Gaarde og Huse. Maal: c. 1:900.

Fig. 9. I Virkeligheden dækker den pragtfulde Slotsfacade med Søjler og Pilastre 8 selvstændige borgerlige Gaarde og Huse. Et saadant Skuespil blev ikke tilladt. Han maatte rette sig efter de gamle Regler fra Eigtveds Tid og forpligte sig til at opføre »anstændige og varige Bygninger af en smuk »Facade ud til Gaden, saa vidt muligt i een Flugt med hinanden og med de »i samme Gade staaende Bygninger, saa og forresten nogenledes lige med »disse sidste med Skraatag og efter en anden Plan end den af ham foreslagne«. En saadan Husrække havde Boye Junge 1781 tegnet til en stor Hjørnegrund langs Nørrevold med skraat Hjørne ud mod Vestervold, nu Nørre- og Vestervoldgade (Fig. 10), og saadan maa Husene i Kronprinsensgade oprindelig være tænkt, hvis ikke de skulde være højere, for netop paa denne Tid slap Københavns sidste Reserver af frit Areal inden for Voldene op. Man begyndte saa at bygge i Vejret, men da der sattes Grænser for Bygningernes Højde efter Branden 1795, byggede man bare tættere, og de mange store Haver, der laa bag Husene bl. a. i Adel- og Borgergade, blev inddraget til den tæt-pakkede Bebyggelse, der senere gjorde den oprindelig saa sunde Bebyggelse farlig.

I Harsdorffs teatraliske Gadebillede spiller Husene klassiske Roller. En halv Snes Borgerhuse kunde rotte sig sammen og spille Slot. Et Handelshus kunde fremtræde som Tempel, og naar blot Kulisserne opfyldte Symmetriens og Proportionernes Love interesserede det ikke, om der bag den ene af de to Facader, der korresponderede med hinanden paa Kongens Nytorv, skjultes et Teater og bag den anden et almindeligt Borgerhus. I den senere Klassicisme forlanges det saa, at »det arkitektoniske Fysionomi skal fremkalde en »Følelse i Overensstemmelse med Bygningens Formaal«. Et saadant Anlæg skabte C. F. Hansen i Slutterigaden, hvor ingen undgaar Fornemmelsen af, at det er et Fængsel, man passerer. Bygningen skulde ikke blot være et Fængsel, men ogsaa forestille et Fængsel. En teatralisk Arkitektur, der spiller Funktionalisme.

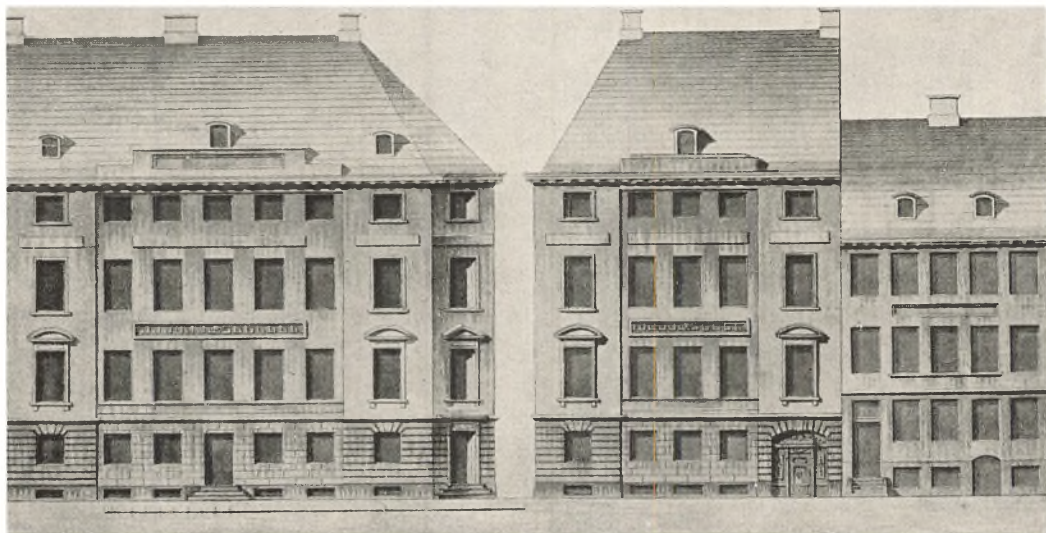

10. Joh. P. Boye Junges Tegning til en Bebyggelse langs Nørrevold.
 Tag, Gesims og Vinduesflugt holder Husene sammen, medens de enkelte Facader
 iøvrigt virker selvstændige. Maal c. 1:900.

GAARD OG HUS I STADEN

DE KØBENHAVNSKE BEBOELSESEJENDOMME kunde adskilles i »Gaarde« og »Huse«. Gaardene med Indkørselsport til Gaardsplads og Stald var for de velhavende Borgere, der havde Hestehold. Fra Porten var tillige Adgang til Trapperummet. Husene var mindre og havde ingen Port, men Gadedør ind til Trappen. I Beboelsesejendomme var i Reglen kun een Lejlighed i hver Etage, og første Sal, der ofte blot betegnedes som »Etagen«, var den fornemste. I Gaardene var Etagen forbeholdt Aristokratiet og det velhavende Bourgeoisie, medens de øvrige Lejligheder og Husene beboedes af det jævneres Borgerskab.

Saa vel i det indre som i det ydre kendetegnedes Gaardene ved en mere storladne Arkitektur. I ældre Tid havde Arkitekterne været sjældne Fugle, som kun Kongen og en snæver Kreds omkring Hoffet havde tilladt sig at holde, medens det borgerlige Byggeri helt var overladt til Haandværkerne. De københavnske Haandværksmestre tegnede selv de Bygninger, de opførte, men for at Byerne kunde vidne om Monarkernes vise og velgørende Styre, havde Regeringen ved flere Lejligheder søgt at yde Indflydelse paa den borgerlige Arkitektur. Allerede efter Branden i Hillerød 1698 havde Christian V ladet udarbejde Tegninger til Mønsterhuse, efter Københavns Brand 1728 udgav Overlandbygmester Krieger sine »Berechnungen und Dessins auf 3 differente grundgemauerte Gebäude«, og ved Opbygningen af Amalienborgkvarteret omkring 1750 havde Eigtved ført Kontrollen med den æstetiske Side af Byggeriet. Da det ny Kunstakademi stiftedes 1754, begyndte Murere og Tømrere at søge Arkitekturskolen, og i 1772 blev Haand-

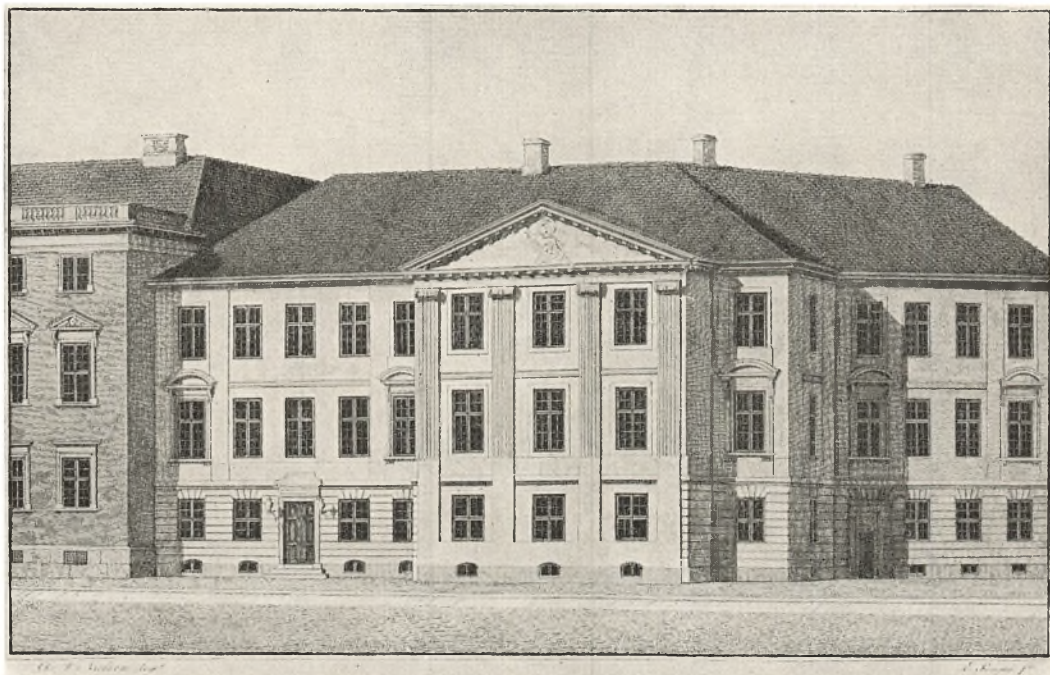
11. Tegning til en stor Hjørnegaard og et Hus.

Det »brækkede« Hjørne er tegnet sammen med Gaardens 7-Fags Facade ud mod den ene Gade. Gaardens 5-Fags Facade med Port ud til den anden Gade er tegnet sammen med Husets Facade. Maal: c. 1:300.

værkernes Undervisning ved Akademiet obligatorisk. Den Stab af Mestre, der virkede i Slutningen af Aarhundredet, mødte derfor med et grundigt Kendskab til Tidens Arkitektur.

Ved Akademiet havde som allerede nævnt Harsdorff siden 1772 været den ledende. Ikke blot gennem Undervisning, men ogsaa ved Eksempler havde han søgt at udbrede den nye Stil. I 1778, da han søgte om at bygge paa Kongens Nytorv, skriver han til Kongen: »Den fordærvede Smag, der endnu hersker iblandt os i Henseende til de borgerlige Huses saavel udvendige Bygningsmaade, som indvendige Decoration og Inddeling af Værelser, har jeg siden min Hjemkomst fra Italien stedse søgt at undertrykke, ligesom jeg og har arbejdet paa at indføre et i paakommende Ildsvaade solidere Bygningssystem, men da jeg endnu ikke har haft Lejlighed til at bygge noget Borger-Huus og følgelig ikke har kunnet bekræfte mine Grunde med Exempler, have de mundtlige Beviser, jeg dertil har anvendt, ogsaa kun været til liden Nytte.«

Han lover i sin Ansøgning at »Husets udvendige Udziiringer saavel som Distributionen skulle blive noget ganske nyt, og saaledes at det kunde tiene til Mønster for Publicum i Borger-Huuses Anlæg og Indretning«, men da Byggeriet »formedelst de kostbare Decorationer af Lisener, Capitæler, Basreliefs etc. vil medtage noget betydeligt«, beder han om at faa Grunden overladt gratis. Det blev ham tilstaaet i Februar 1779, og han opførte saa

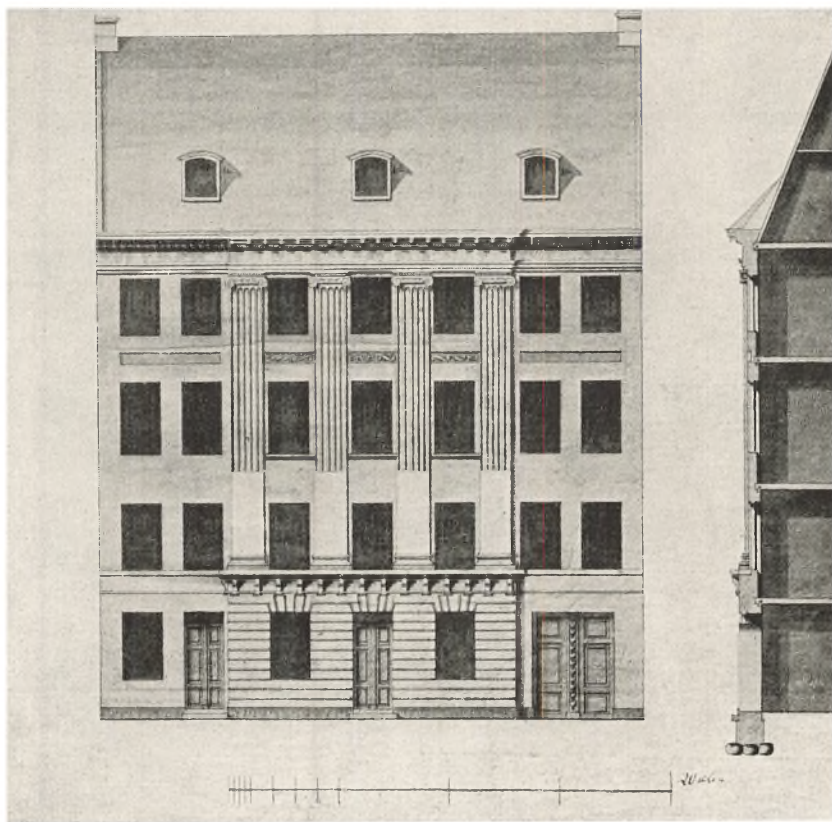

12. Hus og Gaard bygget af Harsdorff.

Kongens Nytorv 3-5. Opført 1779-80. Relieffet i Gavlfeltet er af Johs. Wiedewelt.

Huset Nr. 3 og Gaarden Nr. 5 paa Kgs. Nytorv (Fig. 12). De første 5 Fag fra venstre danner »Husets« Facade, hvor Yderfagene er fremhævet – et Skema, som gentages langt op i næste Aarhundrede – men det femte Fag, der egentlig hører til »Huset«, spiller en dobbelt Rolle, idet det ogsaa virker symmetrisk som Modstykke til det tilsvarende Fag paa den anden Side af »Gaardens« fremskudte 3 Fags Risalit og saaledes virker med i endnu en Mønsterfacade, hvor Midtpartiet fremhæves med Pilastre – eller som Samtiden selv siger »Lisener med Capitæler« – og Fronton. Efter et indadgaaende neutralt Fag danner saa de sidste 4 Fag endnu en Husfacade af samme Karakter som den første.

Medens hele Bygningskomplekset, som allerede omtalt, skulde virke symmetrisk i et større Billede sammen med Teatret og Giethuset, blev Facaden altsaa igen delt op i en Række symmetriske Partier, og Harsdorff gav her Eksempler paa de to mest yndede Skemaer: Facaden med fremhævede Sidepartier og Facaden med fremhævet Midtparti. Endnu to Muligheder: den helt glatte og den 5-delte med baade Midt- og Sidepartier fremhævede og svagere Mellempartier, forekommer i Harsdorffs Kunst, og alle var de udviklede og prøvede af Barokkens og Rokokoens Arkitekter. Det nye laa egentlig ikke i Skemaet, men i Murfladens Behandling. Facaden kunde før opfattes

13. Tegning til Gaarden Kronprinsensgade 5 bygget 1803 af Arkitekt C. C. Martens.

»I Forsiden er de tre midterste Fag i et Forlæg, som i første Etage er ziiret med Konsoller, alt af bornholmske Steen. I 3die og 4de Etage er Forlægget ziiret med riflede Lisinier, derover Capiteller. Under 3die Etages Vinduer i Forlægget ere Solbænke af bornholmer Steen«. I nederste Etage er »under 2 Fag en Port«, derefter under »2 Fag en Boutique, for Indgangen doppelte beklædte Døre«. Derpaa følger et lille Værelse og endnu en Butik som den førstnævnte. Maal c. 1:200.

som en plastisk Masse, man kunde ælte Detaillerne ind i, det hele var sammengroet og kontinuerligt trods Bevægelsen og Spændingen. Nu var det, som om Materialet havde faaet en anden Karakter, fastere næsten krystalinsk. Murfladens Planer maatte respekteres, man kunde skære Huller ud til Vinduer, men Dekorationerne maatte lægges ovenpaa Muren eller i udspartlede Felter. De maatte ikke gro ind i Murfladen. Sammenføjningerne skulde være rene, klart omskrivelige og helst efter rette Vinkler og Linier.

Gaardens Facade med Pilasterstilling i »stor Orden« blev gentaget langt ind i næste Aarhundrede. Gaardene Nr. 18 og 22 paa Gammeltorv fra 1796

og den Gaard, Arkitekten, Murmester Martens 1803 opførte Kronprinsensgade 5, er Eksempler herpaa (Fig. 13).

»Huset« paa Kongens Nytorv tjente straks som Mønster for Tømrermester Andreas Kirkerup, da han opførte Stormgade 21. Facadeskemaet med de stærkt artikulerede Sidefag og det svagt tilbagetrukne Midtparti blev overhovedet det mest anvendte i det følgende Byggeri, hvis man ikke nøjedes med den helt glatte Facade smykket med enkelte gennemgaaende Baand eller blot med udspartlede Felter, »Fordybninger«. En saadan kunde staa glat eller være udfyldt med en enkel klassisk Dekoration, en Guirlande, en »á la greque« eller et symboliserende Relief, men maatte paa ingen Maade virke for kraftigt.

I de Bygninger, Haandværkerne opførte efter Harsdorffs Mønster, kunde Sokkelen enten staa fuget eller – hvad der var mere moderne – staa helt glat. Hos Harsdorff selv var Fugerne ganske smalle, men senere – som bl. a. hos Rawert – anvendtes bredere Fuger og ofte kun paa de fremspringende Sidepartier, der saaledes fik en rustik, blokbygget Karakter. Paa Slutstenene over Døre og Porte kunde der saa være et ekstra Fremspring, og undlod man helt at fuge, eller nøjedes man med en svag Fugning, gav man sjældnere Afkald paa at markere Slutstenen med et enkelt eller dobbelt Fremspring. Vinduerne i Sokkelen havde i Regelen ingen Indramning. I de fornemmere Etager derimod forsynedes de fremhævede Partier ofte med svære Vinduesrammer. I de prægtigste Huse støttedes Rammerne af Konsoller eller af en Balustrade paa Sokkelen og afsluttedes med et spidst eller buet Gavlfelt. Fra disse svært udstyrede Vinduer til de simpleste, der stod som skarptegnede, firkantede Huller i Murværket, fandtes en lang Række Varianter, som ikke her skal opremses, men som Billedmaterialet giver Eksempler nok paa. Den Mester, der forstod at stemme disse Varianter fint sammen, udnyttede en af Facadekunstens fornemste Muligheder.

Gesimsen udførtes i klassiske Former fra ganske simple med Tandsnit – »Sparrehoveder« – eller understøttede af Konsoller til svære Bjækelag med Triglyffer, og hvad de klassiske Ordener ellers krævede. Var Midtpartiet fremhævet ved Risalit, Pilastre eller blot ved enkle dekorative Baand og Felter, var det naturligt over det at rejse en Frontespice. Ved de fleste borgerlige Bygninger stod den glat, men i fornemmere Gaarde fik Feltet en skulpturel Udsmykning i svagt fremtrædende Relief (Fig. 12). I Stedet for Frontespice kunde Midtpartiet afsluttes med Attika eller det attikalignende Bjælkeværk, der ses Fig. 9, 11 og 21. Kviste var ikke i Kurs. Meyn vilde simpelt hen have den barokke Kvist bandlyst efter Branden 1795. Taget kunde være afvalmet eller for at give mere Plads »brækket«, altsaa Mansardtag, og Vin-

14. Amaliegade 8 opført af Tømrermester Andreas Pfützner. Ganske enkle Dekorationer smykker den elegante Facade, der helt er holdt i en fornem klar Stil, som 1780'erne giver saa gode Eksempler paa.

duerne i Taget tegnedes i forskellige Former, hvoraf det lille helrunde var særlig yndet (Fig. 14).

Ikke blot paa Kongens Nytorv byggede Harsdorff Mønsterhuse. Huset og Gaarden havde været en god Forretning, og i 1781 foranledigede han, som tidligere nævnt, at en stor Grund i Amaliegade blev overladt ham, for at han der kunde »opføre i de næste 4-5 Aar eller i det allerseneste 8 Aars »Forløb anstændige og varige Bygninger af en smuk Facade ud til Gaden«. Da han ikke fik Lov at opføre den omtalte Slotsfacade, begyndte han at opføre en Række selvstændige Ejendomme, men naaede ikke saa langt. De sidste Grunde blev bebygget af to af Tidens dygtigste Haandværksmestre, Murmester Martin Qvist og Tømmermester Hallander.

I »Slotsfacaden« (Fig. 9) var baade Midtparti og Sidepartier fremhævede, og de mellemliggende Dele trukket tilbage. Dette Skema, der havde været

15. Harsdorffs Bebyggelse i Amaliegade 1781–83.

Ved at bygge to Gaarde sammen er det lykkedes at danne en stor femdelst symmetrisk Facade med Port i Midten. »Doppeltgaarden« Nr. 39 er flankeret af Husene Nr. 37 og 41 – ligeledes opførte af Harsdorff. Gesimshøjde og -profil er fælles for alle Bygninger. Det samme gælder Vinduesflugten.

saa yndet i Baroktiden, gennemførte Harsdorff alligevel i Amaliegade ved at bygge to Gaarde sammen og give dem fælles Port i Midtpartiet, men denne Deling fulgtes ikke af andre. Derimod blev hans allerede givne Former varieret stærkt, og der blev tilført Træk, der ikke forekom i hans Arkitektur, som f. Fks. den karakteristiske gennemgaaende Solbænk, der binder Facadens midterste Fag sammen (Huset, Fig. 11). Naar Facadens Midte skulde markeres, skete det i Reglen ved saadan et Baand og ved udspartlede Felter, men ikke ved svære Vinduesindramninger. Det var heller ikke det almindeligste, at man lod Fremhævingen ske ved et virkeligt Murfremspring – satte Midtfagene »i et Forlæg«, som det hed; gjorde man det endelig, kunde Lisener og Pilastre udmærket undværes (Fig. 14). Paa den anden Side rejste man gerne Pilastre foran de midterste Fag, naar Sidefagene var fremhævede,

ja, Mellempartiet kunde trækkes saa langt tilbage, at der blev Plads til en hel Søjlestilling, som paa Gaarden Ved Stranden 14 – opført 1796 efter Tegning af Murmester Martin Qvist – men Pilastre var nu hyppigere, og ikke sjældent dækkedes hele Facaden med en Pilasterstilling i »stor Orden« (Ved Stranden 20, Amaliegade 49). De svære Vinduesindramninger tjente som allerede nævnt til at betone Sidefagene, og havde man »brækket« Hjørne, fandt de ogsaa Anvendelse der. Man kunde saa nøjes med at give Hjørnet en fornem Dekoration, eller man kunde opfatte det brækkede Hjørne som Sidefag for hver af de to Facader ud mod de sammenløbende Gader, saa at tilsammen tre Fag blev fremhævet, og endelig kunde man opfatte det som et selvstændigt Fag og behandle de to Facader uafhængigt deraf, hvorved ialt fem Fag fremhævedes (Gaarden, Fig. 11).

Af Haandværksmestre, der saaledes arbejdede videre paa det Grundlag Harsdorff skabte i 1770'erne, kan særlig nævnes Tømrermestrene Kirkerup, Hallander, Boye Junge og Vollmeister og Murermestrene Qvist, Brandemann, Thrane, Petermann, Wilcken og Martens. De kendte hinanden alle sammen, var Brødre i Skydeselskabet og Officerer i Brandkorpset og det borgerlige Artilleri. Det var en Skare dygtige Haandværkere, der mestrede deres Kunst. De tjente godt i de gode Dage, men naar Ulykkerne kom, var de ogsaa forrest. Under de store Brande er det dem, der leder Kampen mod Ilden, og da Krigen brød ind over Landet, var de parate. Boye Junge, der var Chef for det borgerlige Artilleri, kørte 1801 sine Kanoner frem og tog fra Landjorden Del i Slaget paa Rheden. Paa samme Maade udmærkede Kirkerup sig ved Ledelsen af Slukningsarbejdet under det frygtelige Bombardement 1807, hvor han fik de Saar, der snart efter gjorde Ende paa hans Liv. De var ikke blot Forretningsfolk, men Borgere med Hjertet paa det rette Sted. Opbygningen af København efter 1795 laa i første Række i deres Hænder, og vi kan selv dømme om det Arbejde, de gjorde. Samtidig skabte deres gamle Lærer i sit Livs sidste Aar sine fornemste Værker – Bygninger, der endnu tælles blandt Byens smukkeste.

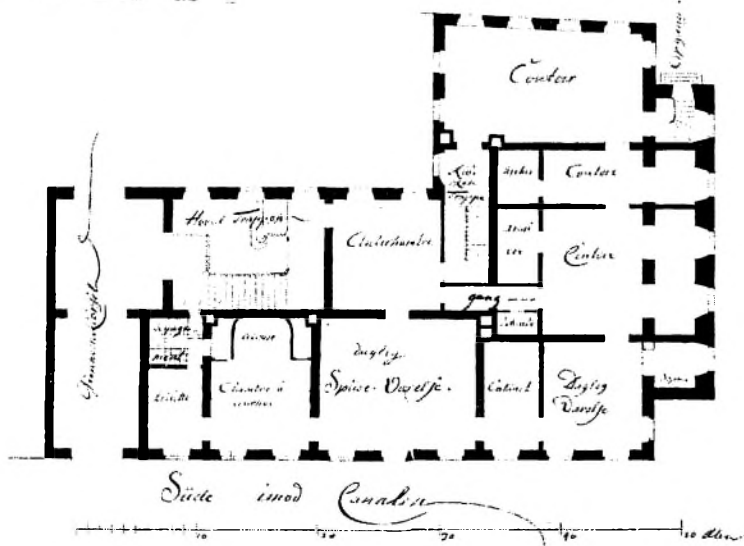
Som allerede nævnt slog Harsdorff ind paa en ny Bane og fordybede sig – støttet til engelske Publikationer – i Studier af Oldtidens græske Kunst, medens Klassicisterne tidligere over Paris havde vendt Blikket mod Rom. Efter Branden opførte han ved Holmens Kanal en stor Gaard for den sterrige Handelsmand Agent Erich Erichsen. Med en fornem Søjlefacade ud mod Kongens Nytorv staar Palæet endnu og bærer stadig i det ydre som i det indre Spor af den »florisante« Periode, hvor en dygtig Mand, der forstod at skabe et smukt Hjem for sig og sine, kunde udfolde sig (Fig. 16–17, Københavns Handelsbank). Længere nede ad Holmens Kanal opførte Harsdorff en

16. Erichsens Palæ.

Harsdorff begyndte Opførelsen i 1797.

Plan af den Nedre Etage,

17. Plan til Stueetage.

Den daglige Beboelse er indrettet i Fløjen ud mod Holmens Kanal, medens Rummen mod Kgs. Nytorv skulde bruges som Kontorer.

Maal: c. 1:400.

stor Gaard for en anden af Tidens Handelsfyrster, Agent Peschier, men den er senere ændret noget ved en Ombygning af Hetsch (Landmandsbanken). »Kun Skade, at disse Bygninger ere beliggende paa Steder, der »altfor meget ere indskrænkede, og hvor der intet Synspunkt gives, fra »hvilket saa svære Bygningsmasser kunde overskues og det harmoniske i »dets Dele bliver vaer«, sukker Rawert, men Holmens Kanal er senere blevet opfyldt og det Kgl. Teater rykket til Side, saa vi er bedre stillet nu, hvor der gives adskillige af de dengang saa eftertragtede »Synspunkter«.

Haandværksmestrene havde nok faaet akademisk Uddannelse, men for at være rigtig Arkitekt maatte man have rejst, og helst baade i Italien og Frankrig. Akademiets Stipendium maatte opnaas. Blandt de Arkitekter, der virkede i 1790'erne, havde Peter Meyn, Boye Junge Magens og C. F. Hansen været de dygtigste, og efter Rejsen var de i højere Grad end de andre i Stand til at gaa nye Veje. Da de kom hjem, fik de imidlertid alle Embeder dels i Administrationen, dels ved Akademiet, og fuldt optaget af dette Arbejde fik de to første, Meyn som kgl. Bygmester, Professor ved Akademiet og Københavns Stadsbygmester, og Magens som Professor, kgl. Hofbygmester og Bygmester for Søetaten, ikke megen Tid tilovers for privat Byggeri, men deres Arbejder for det offentlige giver os Begreb nok om de Linier, de fulgte. Det lette og muntre fra Harsdorffs første Aar er vejet for det monumentale, alvorlige. Meyns Arkitektur er altid monumental – ikke blot i store Bygninger som Chirurgisk Akademi i Bredgade – men ogsaa i de smaa Pavilloner ved Kongens Have og i hans Tegning til en Skole er der i den blokagtige simple Form noget gennemført monumentalt.

C. F. Hansen tiltraadte straks efter sin Hjemkomst fra Italien 1783 Embedet som Bygmester for Slesvig-Holsten, og først da han efter Harsdorffs Død kaldtes til København fik hans Kunst Betydning for Hovedstaden. Christiansborgs Brand 1794 og de mange offentlige Bygningers Brand 1795 – først og fremmest Raadhusets – havde stillet store monumentale Opgaver for en førende Arkitekt, og hertil blev C. F. Hansen udpeget. Efter Bombardementet 1807, hvor Kvarteret omkring Frue Kirke jævnedes med Jorden, kom nye store Opgaver til. Frue Plads er C. F. Hansens Værk, men denne saavel som de omliggende »Bombardementshuse« falder uden for dette Skrifts Rammer.

Et var nu Bygmesterens Indsats, men dengang som nu var han afhængig af Bygherren. I en Ansøgning om Stipendiet 1791 skriver saaledes Murermester Wilcken – der fra sin Ungdom havde fulgt Undervisningen i 10 Aar ved Akademiet – om sine Arbejder i København, Helsingør og andre Steder, at »dog maa det undskyldes mig, om derudi mit eget projecterede Arbejde

»undertiiden ikke saa nøje er fulgt Konstruktionen, da saadan noget maa lenzes efter Bygherrens egen Meening og Villie –«. Interessen for Arkitektur var saa stor, at Amatører gerne selv greb Ridsefjeren. Saaledes har Peter H. Classen selv signeret Tegningerne til Fideikommissets Bibliotek i Amaliegade fra 1792. Hvor stor en Del af »Inventionen«, der her bør tilskrives ham, og hvor meget man maa henhøre til Arkitekten – i dette Tilfælde Kirkerup – er det meget vanskeligt at afgøre.

De militære opførte ogsaa selv deres Bygninger eller bestemte de Linier, der skulde følges, selvom de, naar det gjaldt større Opgaver, henvendte sig til Hofarkitekterne. Flere Bygmestre som f. Eks. Rawert havde deres første Uddannelse som Ingeniørofficerer.

En anden, som saaledes kom »sidelæns« ind paa Arkitekturen, var Abildgaard, der, selvom han var »Professor udi Malerkunsten«, hverken gik af Vejen for at tegne Interiører eller hele Huse. Tegningen til en fornem Hestestald er bevaret fra hans Haand, og den smukke Gaard Nytorv 5 – der med særprægede og særlig fint formede Detailler udskiller sig fra den lange Række Huse med samme Facadeskema – skyldes Abildgaard (Fig. 3).

Var dette i store Træk de Linier, der prægede 1790'ernes Facadetegning, kunde vi nu søge oplyst, hvilken Byggemaade og hvilke Materialer, der blev benyttet.

Fundamentet lagdes af Kampesten, og paa daarligere Grund piloteredes med Egepæle. Piloteringen under de gamle Huse var i og for sig forsvarlig nok, men naar mange af Facaderne nu synker og slaar sig, skyldes det, at Pælene er raadnede, som Følge af den Sænkning af Grundvandet, den moderne Storbys Kloakering har medført.

Paa Fundamentet rejstes Bygningen af Grundmur. Det brandfarlige Bindingsværk, der havde haft sin Andel i de store Bybrandes Udbredelse 1728 og 1795, var allerede blevet forbudt 1728. Dengang havde Forbudet ikke virket med megen Kraft. Bag de grundmurede Facader stod de øvrige Mure i Bindingsværk, og selv efter Branden 1795, da det udtrykkeligt bestemtes, at »alle udvendige Mure til Gade, Gaard og Nabo skal være af Grundmur, »hvilket er at forstaa saavel om Forhuse som Side- og Baghuse,« opførtes endnu Sidebygninger og adskillige Baggaarde i det billigere Bindingsværk, ligesom det jo stadig var tilladt at opføre Hovedskillerum af Bindingsværk. Dette blev først forbudt 1889.

Mellem Vinduerne skulde Pillerne efter 1795 være mindst 1 Alen brede, og Murene skulde i Gavlene være mindst en Flensborger Middelsten tyk, i de øvrige Mure i Kælderen $2\frac{1}{2}$ Sten, i de to næste Etager 2 Sten, i øverste

Etage $1\frac{1}{2}$ Sten, og Stenene maatte ikke være mindre end den Størrelse, der ved en Plakat af 21. April 1752 var fastsat for den mindste Sort. Det var dengang blevet bestemt, at der kun maatte indføres Mursten til Hovedstaden af to ganske bestemte Størrelser. Hofbygmester Eigtved havde lavet Modellerne – den store »Slotsbygningsmodel« og den lille »Flensborger-smaa-Mursten«. – Den mindste maalte $8\frac{1}{4} \times 4\frac{1}{4} \times 1\frac{1}{2}$ Tm. Man fik Kalk fra Saltholm og Faxe. Det indførtes ogsaa i Tønder fra Norge, Sverrig og andre Steder, men blev i denne Form let »halvt læsket ved Luftens Paavirkning«. »Branden 1795 bragte Materialerne op i »uforskammede Priser«, 1000 Flensborger Mursten steg fra 5–6 Rd. til 14–15 Rd., og mens de steg i Pris, aftog de ulovligt i Størrelse. Kalk steg fra 12 til 20 Rd., »derfor saa man og en stor »Del Bygninger opførte af Brokker, Stumper med lidet Kalk, omrørt med »harpet Grus.« Resterne af de afbrændte Huse brugtes. »Havde man kun faaet »Støv og Jordpartikler fraskilte, var Gruset med Asken ikke utienlig.« Mursten fik man ellers for det meste fra Teglværkerne ved Flensborg og Haderslev, hvor de brændtes med Tørv, eller de blev indført fra Udlandet. Til Peschiers Gaard brugte Harsdorff de fine hollandske Sten, de saakaldte »Muffer«, men her stod Muren ogsaa undtagelsesvis upudset. I Reglen pudsede man den og formede saa Pilastre og sværere Ornamenten i Puds. Facaderne kunde derefter overmales – ofte i de grelleste Farver, og mange Steder fandt Godtfolk Behag i at male Bælter af forskellige Kulører hen over Facaderne, saa det saa ud, som havde man bygget »et Stykke af blaa, et »andet af brune, et tredie af gule, et fjerde af røde Stene«, Klassicisterne protesterede selvfølgelig herimod. De vilde have hvide overkalkede Facader og »Kalkmoden« var ogsaa allerede slaet an; men Hvidtekostene havde mange Modstandere: »Man forestille sig en lang Gaderække af hvide Huse, »hvilket modbydeligt Syn og hvor skadeligt for Øjet.«

Slog Pengene til, blev Kapitæler og finere Detailler huggede i Sten. Man benyttede Kalksten fra Saltholm, Stevns og Bornholm eller importerede den fra Nordtyskland eller Gotland. »Før Ildebranden saa man Stenhugger-»arbejde meget sparsomt anbragt, enhver krøpede sig for Bekostningen, »naar ikkun en Kempfer skulde anbringes. Nu derimod« hedder det 5 Aar efter Branden »har man endog ødslet dermed. Gesimser, Cordons, Kempfere etc. »ses for det meste af Sandsten. Ei at tale om de Bygninger, hvorpaa Piller, »Kollonner og svære Gesimser ere anbragte.«

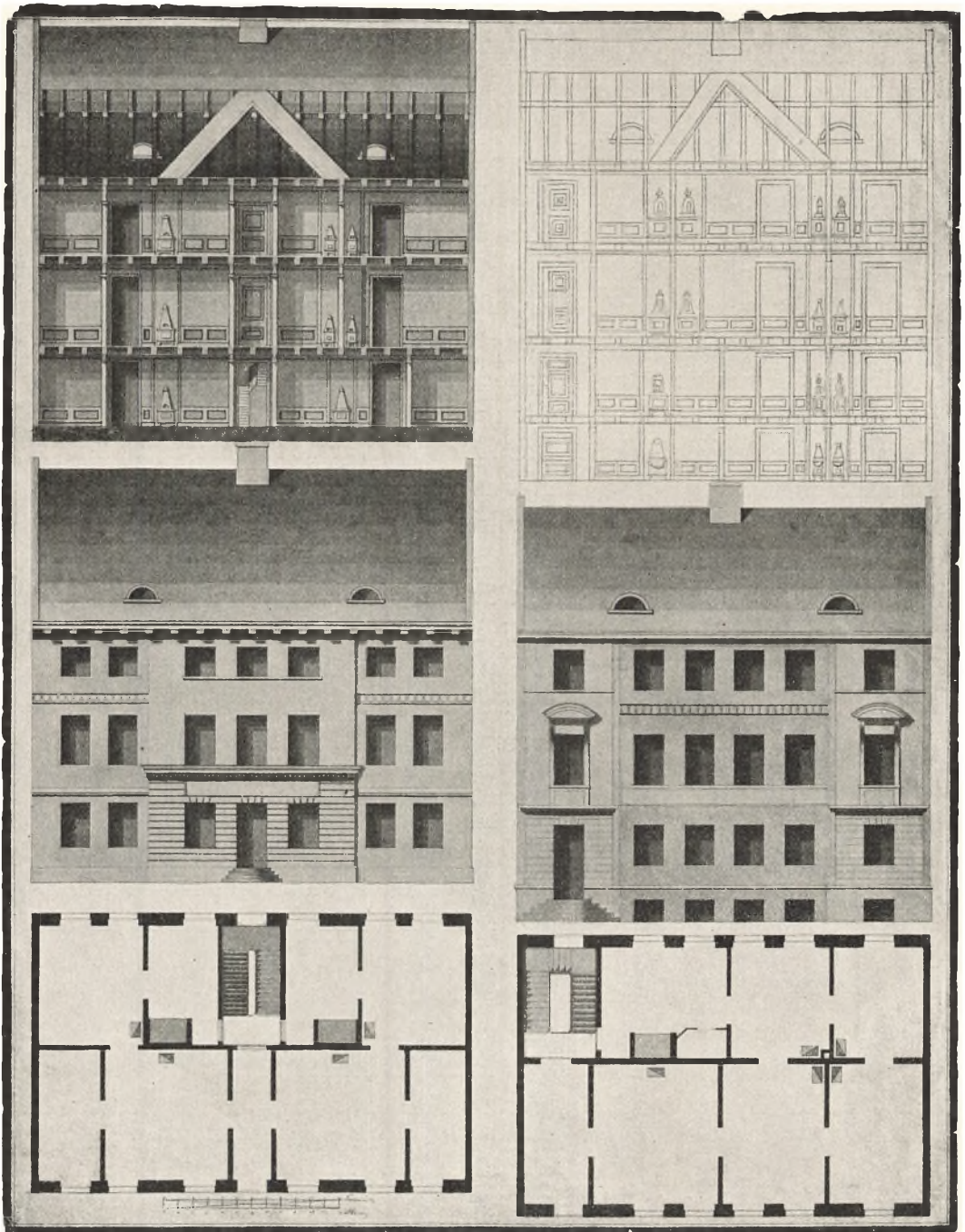
Tømmeret fik man fra Norge eller Nordtyskland. I 1791 skriver Hof-tømmermester Vollmeister i »Anmærkninger om Tømmerbygningskunsten«, hvordan Priserne paa pommersk Tømmer i Løbet af 40 Aar er steget til det firdobbelte. Efter Branden kom en yderligere Stigning, dog ikke saa

voldsom som Murstenenes, men Faren for underdimensionerede Konstruktioner øgedes. Rawert udgav saa i 1796 sin lille Bog »Om Tømmerets Styrke«, hvor han viste, hvorledes man paa en forsvarlig Maade fik mest ud af sit Materiale.

Vinduesrammerne skulde helst være af Fyrretræ, hævdede Vollmeister, idet Eg hurtigere maatte fornyes, men Gadedørene skulde være af Eg, og de fik i Reglen en meget fornem Dekoration med Guirlander, Rosetter og lignende klassicistiske Detailler eller med mere kostbart Billedskærerarbejde. Gesimserne havde før været murede eller af Træ, og der var Tagrender af Træ eller Blik baade til Gaden og paa Baghuse »som ikkun af ringe Folk bebos«; men ifølge Vollmeister var Tagrender slet ikke nødvendige. Gesimser og Tagrender af Træ blev helt forbudt 1795.

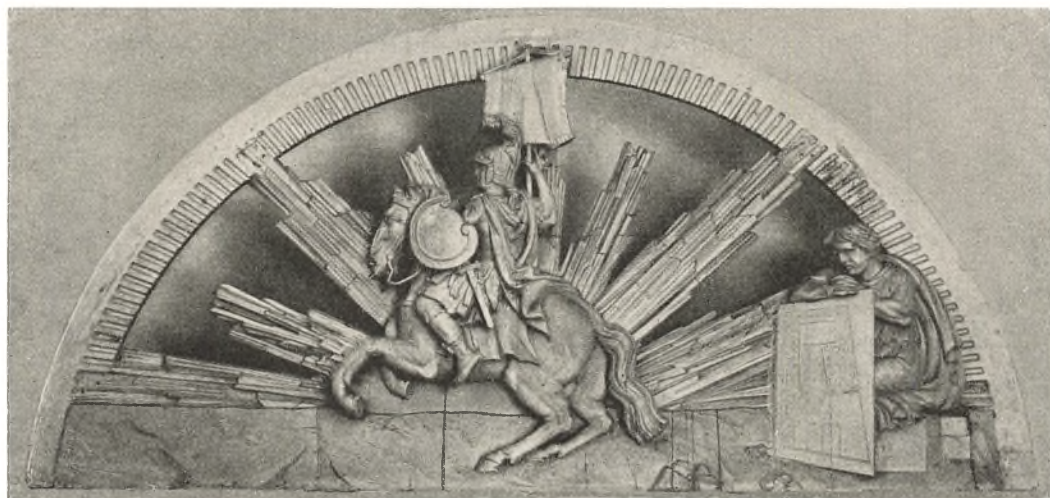
Tagene dækkedes af glasserede Sten. De sorte var de fornemste, og i Reglen beklædte man saa Taget til Gaden med sorte Sten og til Gaarden med røde. Gesimserne i »gebrokkent« Tag skulde efter Branden 1795 »berøres« og gibses for bedre at kunne modstaa Hede uden at antændes.

Arbejdet udførtes af hjemlige og tilrejsende Svende, urolige Hoveder, der ofte satte Myndighederne udfor alvorlige Prøvelser. Efter Branden steg Arbejdslønnen uhørt. En overspændt Spekulation i Brandtomter, Byggeri og Materialer fulgte med, og talrige Svende slog sig op som Mestre, der med et blev velhavende. »Fortjenesten lokkede mange til at indgaa Ægteskab, ligesom »Arbejdets Standsning vil forvolde mange Skilsmisser«, blev der skrevet, men trods al Spekulation og forceret Arbejde var det alligevel et solidt Byggeri, der præsteredes. »Det udvendige af vore nye Bygninger vidner i det hele om en regelret Bygningskunst, om Soliditet, en god Inddeling af Partier, og om paa nogle faa nær, en god Proportion. I Kompositionen vises overalt temmelig »Afveksling og Orden, hvor ikke Hang til for megen Nyhed har affødet nogle »arkitektoniske Misfostre. I Anlægget og Distributionen af Værelser og Trappegange spores mer udbredt Kundskab om Bekvemmelighed og Benyttelsen »af Rummet end forhen. I Udziiringen af det indvendige finder man mange »Steder en heldig Anvendelse af vore bedste Artisters Eksempler.« – Saadan fælder Rawert Dommen over 90'ernes Bygninger i det ydre, og saadan lyder hans Dom om det indre, Planen og Interiøret, som vi nu maa vende os imod.

18. Alternativer til Bebyggelse af en Grund.

Huset til venstre er tænkt opført med 2 Lejligheder i hver Etage. Fra Gadedøren i Facadens Midte fører en Gang ind til en 2-Løbs Trappe i Husets Gaardside. I Snittet foroven ses en Række traditionelle Interiører. I Huset til højre findes kun een Lejlighed i hver Etage. Gadedøren ligger i yderste Fag og Trapperummet er forømmere, har større Lysning og en 3-Løbs Trappe. Ogsaa Køkkenerne er større. Ved Siden af Køkkenkorstenen er et Pige-kammer indrettet. Maal c. 1:300.

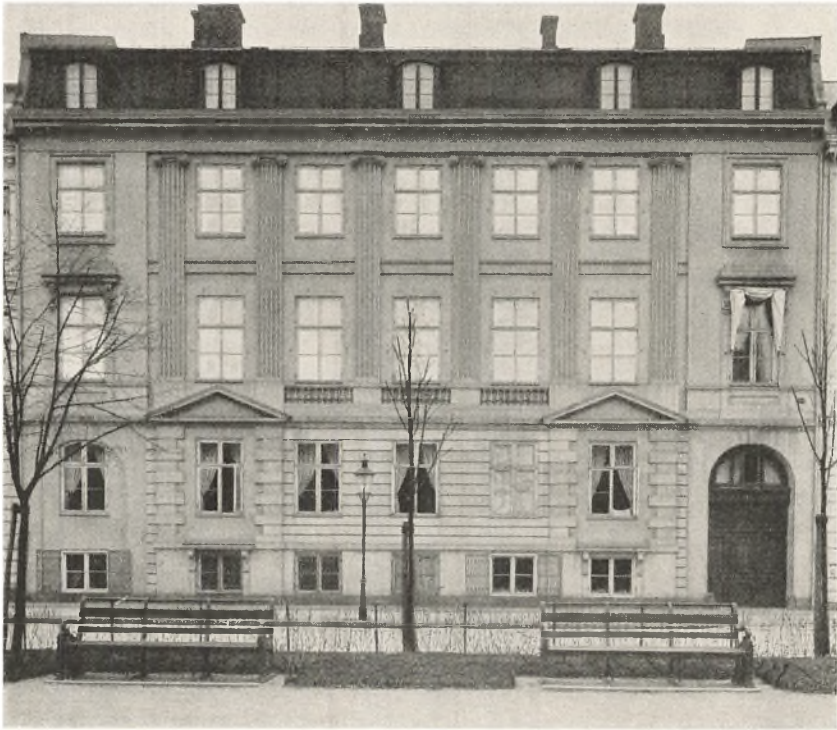

19. Portrelief skaaret af den unge Bertel Thorvaldsen 1792.

DET INDRE

DER ER NOGET FARLIGT i at trække for skarp en Linie imellem Beskrivelsen af Bygningens Ydre og Skildringen af det Indre, fordi begge Dele jo er uløseligt forbundne og egentlig kun to forskellige Sider af den samme Sag. Selv om dette i højere Grad er Tilfældet nu end i 1790'erne, hvor Facaden var et mere selvstændigt Problem, der maatte løses i Overensstemmelse med strengere Regler, maa dette understreges, og netop fordi disse Regler ofte kom i Strid med de Hensyn, der maatte tages til en praktisk Indretning af det Indre.

En saadan Konflikt kunde opstaa, naar Porte og Døre skulde anbringes i Facaden, hvor Kravet om Symmetri stod fast. Skulde Opgaven løses udefra, maatte Porten anbringes i Facadens Midte, men af forskellige Grunde, bl. a. den, at der oftest kun var een Lejlighed i hver Etage, og det derfor var mest hensigtsmæssigt at have Trapperummet liggende i et Hjørne af Huset – helst i et Hjørne ud til Gaarden – brød Porten eller Gangen, der førte ud fra Trappen, igennem Facadens yderste Fag. Saa har vi Spillet gaaende; Fig. 18 viser to Forslag til Bebyggelse af en og samme Grund. I det første er hver Etage inddelt i to Lejligheder, og saa er der intet at strides om. Porten faar naturligt sin Plads midt i Facaden. I det andet Forslag, hvor der i hver Etage kun skal være een Lejlighed, og Trapperummet derfor anbringes i Hjørnet af Bygningen, maa Dørene lægges i et Sidefag. Begge

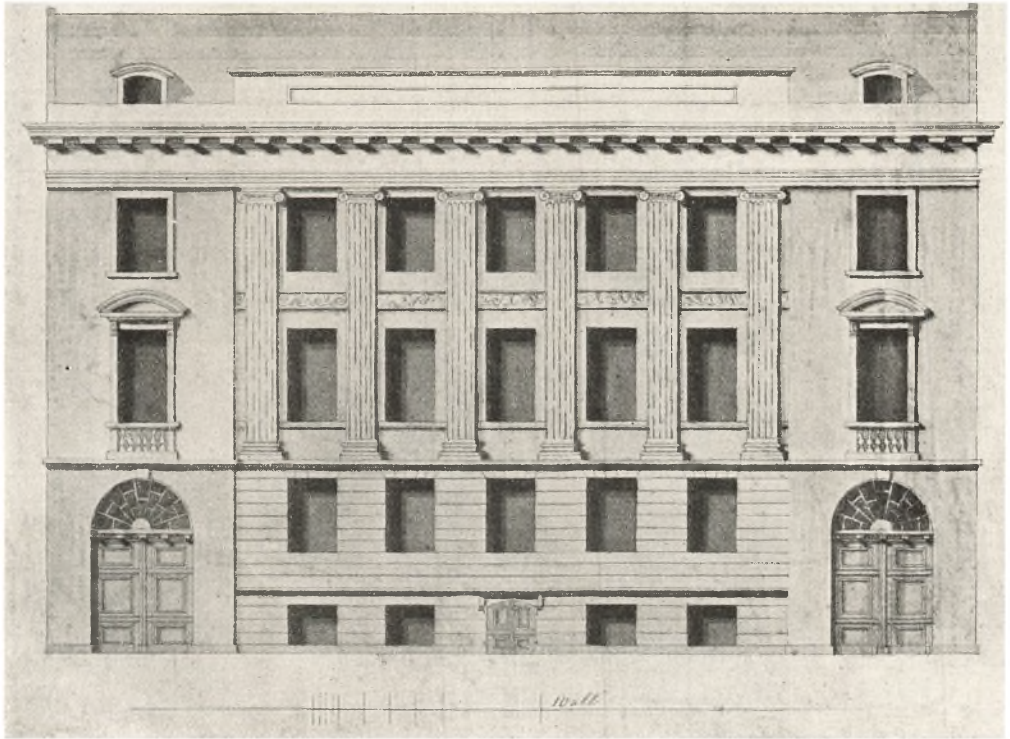
20. Rawerts Gaard Sct. Annæ Plads 5.

Blændingen i det yderste Fag til venstre svarer til Porten i yderste Fag til højre.

Sidefagene fremhæves, og Sandstensindfatningerne om Førstesalens Vinduer holder Balance i Symmetrien. De to fugede Underpartier svarer til hinanden, og Døren i den ene Side korresponderer med Vinduet i den anden, men denne Løsning, der for øvrigt var den almindeligste, var ikke helt tilfredsstillende.

Det kunde gøres bedre ved at sætte Konsoller og Konsolplade over baade Dør og Vindue, eller man kunde skære en Blænding ud i Fugningen i den ene Side, som svarede til Portaabningen i den anden, og saa anbringe Vinduet inde i den glatte Blænding. Fig. 20 viser St. Annæ Plads 5 fra 1795 med denne Løsning. Først i 1923 drog man ved en Ombygning den fulde Konsekvens og lavede de nuværende to Porte. Den gamle Tegning (Fig. 21) viser en saadan Idealfacade med to Porte, en Urimelighed, naar der ikke krævedes og sjældent brugtes to Trappegange i Forhuset, men Løsningen er alligevel den ideelle i Tidens Øjne, ikke blot fordi Symmetrien er overholdt, men ogsaa fordi Sidebetoningen, der var saa yndet paa den mere umoderne Midtbetonings Bekostning her kunde gennemføres.

Et andet Problem var Butikkernes Indretning. Ogsaa de kunde gribe forstyrrende ind i den nederste Etages Symmetri, men man var tilfreds, naar

21. Projekt til en fornem Gaard.

Facadeskemaet er næsten det samme som paa Fig. 20, men Symmetrien er gennemført ved Indførelse af 2 Porte. Maal: c. 1:200.

blot Pillers og Vinduers Bredde i hvert Fald nøje svarede til de ovenliggende Etagers Inddeling. Da Udstillingsvinduer og store Skilte senere synes at være blevet Livsbetingelser for Butikkerne, blev denne Orden fuldstændig sprængt, og hvor ikke totale Ombygninger har raseret den nederste Etage, saa det gamle fornemme Hus nu staar uhjælpeligt med Fødderne i Modernisme, dækkes de »skønne Zirater« af meterlange og alenhøje Skilte med skraalende Annoncering af Kaffebar eller Brillen.

Kun i enkelte Bygninger som f. Eks. Kronprinsensgade 5 er den gamle Orden trods mindre og betydningsløse Ombygninger overholdt, og de »Boutiquer«, der beskrives i de gamle Taxationer, tager sig da næsten ud fra Gaden som i gamle Dage (Fig. 13).

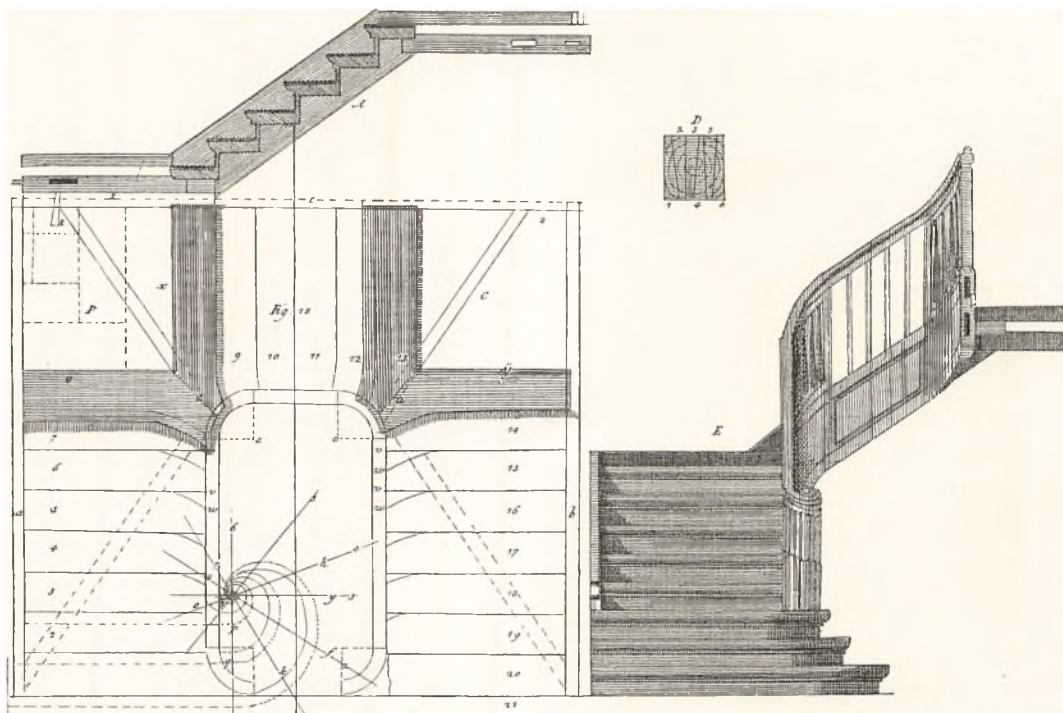
I Gaardene førte Porten gennem hele Forhuset ind til Gaardspladsen med Sidebygning og Stalde, og Hovedbygningens Trapperum anbragtes saa til Gaardsiden med Indgang fra Gennemkørselen. Portene blev rigt dekoreret med klassiske Detailler: Rosetter, Guirlander og à la grecque Borter og ud-

styret med svære Metalbeslag. Et stort Antal af saadanne fornemme Porte og Døre sidder stadig paa deres gamle Hængsler i den indre By.

I Husene førte en Gang fra Gadedøren ind til Trapperummet, og for baade Gaarde og Huse gjaldt det, at Port, Dør og Trappe var det første, den besøgende – og den, der skulde leje – saa. Disse Dele maatte derfor, som Peschel skriver i sin »Neues Treppenbuch«, der udkom i København 1802, udstyres med særlig Omtanke.

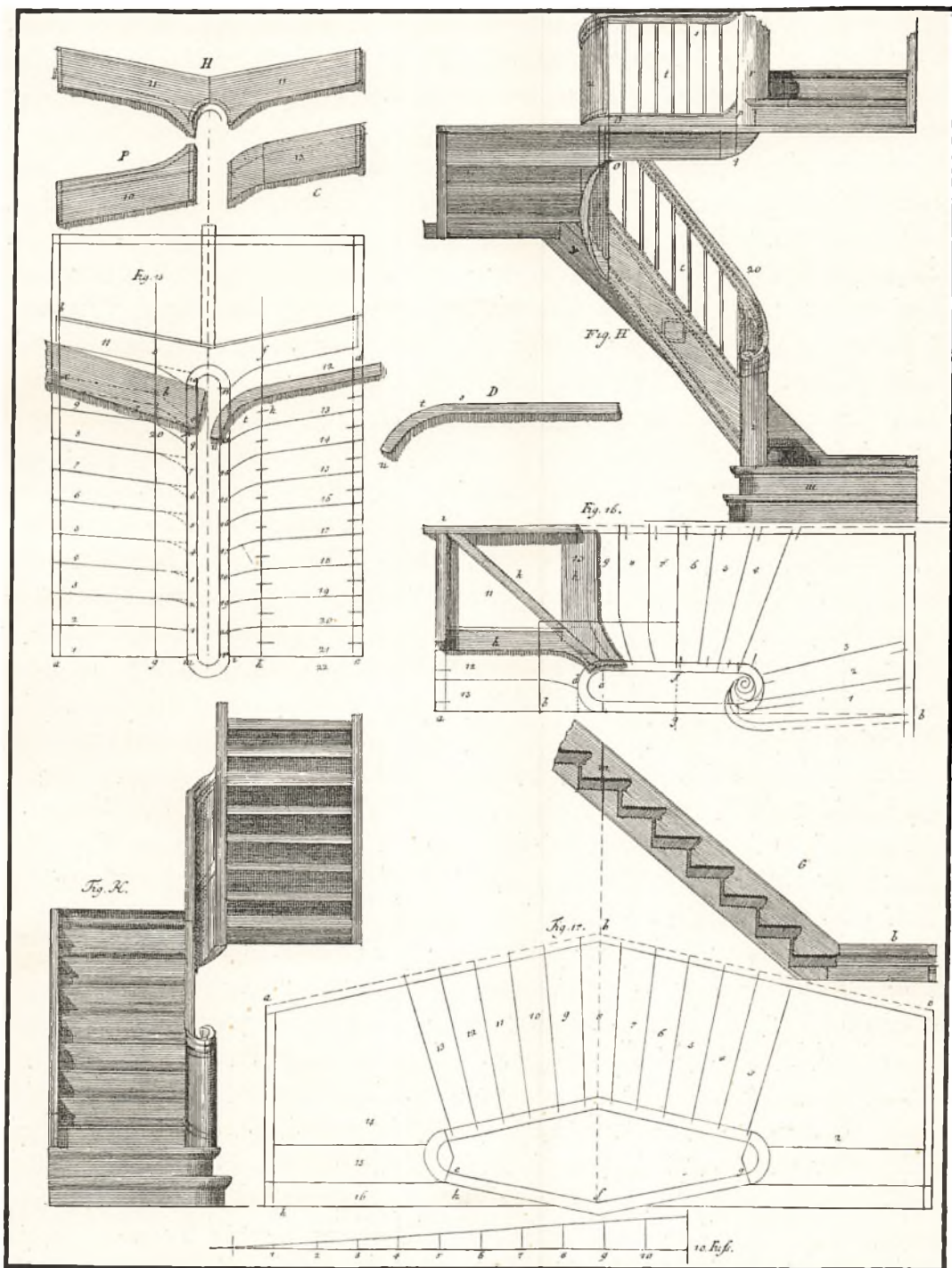
Peschel fastslaar i sin Bog 10 Punkter som hellige Love for Opførelse af Trapper. Det vilde blive for omstændeligt her at komme nøjere ind paa Detailler og tekniske Finesser, som Datidens Tømrermestre iøvrigt rugede over som store Hemmeligheder – ingen udenforstaaende fik Lov til at bese de enkelte Dele før Trappen blev sat sammen –, men hans Regler for denne Tømrerens mest krævende Opgave er værd at læse.

I mindre Huse maatte Trapperne ikke være smallere end 3 Fod, og i borgerlige Huse skulde de være 4 til 6 Fod brede, og her skulde Lysningen helst være kvadratisk eller rektangulær, og kunde der skaffes Lys fra Vindue eller Kuppel i Taget ned igennem Trapperummet, som det endnu ses mange

22. Peschels Tegning til 3-Løbs Trappe i borgerligt Hus.

Lysningen er rektangulær med afrundede Hjørner. Klodstrinene svinges ud omkring Mæglersøjlen, der dekoreres let med Rifling. Maal: c. 1:50.

23. Peschels Tegninger til Trapper i snævre Trapperum.

Til venstre: 2-Løbs Trappe, hvor Trinene er bøjet tilbage. Til højre foroven: 3-Løbs Trappe med Repos paa langs af Trapperummet. Nederst til højre: Trappe i Rum med brækket Mør. Ogsaa Vangene er »brækkedes». Maal: c. 1:50.

Steder, var det det ideelle. Lysningen maatte da gerne gøres størst foroven, hvor Løbene saa gjordes smallere. Desværre lavede Bygmestrene i Reglen altfor knebne Trapperum, skriver Peschel, og de smalle 1- eller 2-Løbs Trapper var almindelige. De kunde selvfølgelig ikke udelukkes for mindre Huses Vedkommende, men Vindeltrapper var absolut af det onde. Selv gav han paa 23 Kobberplancher Tegninger til forskellige Trapper fra de enkleste til store fornemme, svungne Trapper, som vi ser dem i Byens fineste Gaarde. »Erstlich muss eine Treppe einen guten Schwung haben und nicht hier und »da steile Biegungen oder Knikse machen,« hævder Peschel, og var Trapperummet for kort til en 2-Løbs Trappe, indførte man hellere, som Fig. 22 viser, et Par Trin ved Mægleren, saa det faktisk blev en 3-Løbs Trappe, end man gjorde Løbene for stejle. De nederste Trin, Klodstrinene, skulde svinges ud omkring Mæglerøjlen, der udformes med særlig Omhu. Vange og Mæglere skulde dekoreres – i det mindste med den saa yndede Rifling. »Die Verzierung an Treppen sind sehr angenehmen, besonders, wenn sie accurat »und reinlich ausgearbeitet sind,« hedder det i god klassicistisk Aand. Gelænderet kunde være af smukt formet Smedejern, eller det kunde dannes af tynde Stokke af Træ, der i nogle Tilfælde kunde forbindes med Buer eller vandrette Træstave i forskellige Mønstre. Peschel giver endvidere en lang Række Eksempler paa Balustre. De maa for alt i Verden ikke være for svære. Den gamle Maade at sætte Brædt ved Brædt med mindre Mellemrum, eller som Rokokoens yndede det, med afrundede Aabninger, var absolut forkastelig. Det var alt for tungt og tog Lyset fra Trinene. Man hadede Skygger. Trapperummet skulde være lyst og luftigt. Saaledes skulde ogsaa Væggene males lyse, hvidgraa eller askefarvede. Haandlisten skulde helst være af Mahogni, og Gelænderet kunde være hvidt, rødbrunt eller marmorert.

Enkelte Huse opførtes med fire Lejligheder i hver Etage. Her gik Trapperummet midt gennem hele Bygningen. Et Løb førte fra den ene Etage op til den anden. I hver Etage laa saa de fire smaa Lejligheder, to til Gaarden og to til Gaden. Naar man gaar op af Trappen, kommer man paa første Af-sats til de to Gaardlejligheders Hoveddøre, der ligger overfor hinanden. Trappeløbet optager den ene Side af Trapperummet, og ad en Gang i den anden Side gaar man saa hen til Gadelejlighedernes to Hoveddøre. Herfra fører et Trappeløb parallelt over det første op til næste Etage, og det hele gentages. Alle Beboerne var her henvist til en og samme Trappe. Det er indlysende, at dette i Tilfælde af Brand kunde faa skæbnesvangre Konsekvenser.

De fire smaa Lejligheder i hver Etage laa fordelt paa lignende Maade i Admiral Winterfeldts dobbelte Huse, men han vilde have to Trapper, en i hver Ende af Huset. Hvor de skulde anbringes, og hvordan de fik Lys,

24. Oval Trappe i Zinns Gaard, Kvæsthusgade 3.
Grosserer J. L. Zinn lod omkr. 1810 Trappen indrette i sin Gaard,
et af 1790'ernes fornemste Borgerhjem.

fremgaar dog ikke af hans Bog (Fig. 6), men han argumenterer meget stærkt for de 2 Trapper og er derved i Overensstemmelse med den ellers ikke særlig stærkt formulerede – og vist heller ikke særligt kraftigt haandhævede – Paragraf i Byggeregulativet fra 1795 hvori det hedder, at det var »en ønskelig Sag »om 2de Trapper kunde anbringes i alle Huse, som blive 5 Fag eller derover »i Bredden; men da sligt paa flere Steder vil være med Vanskeligheder for- »bundet, saa forbeholdes det Stads-Bygmesterer ved mødende Tilfælde, at »giøre Forestilling til Undtagelse fra den almindelige Regel.«

Fire »Partier« i hver Etage var dog, som sagt, en Sjældenhed, og heller ikke to var det almindeligste. Var der to, optog de naturligt hver sin Ende af Bygningen, som Tegningen til venstre paa Fig. 18 viser, og der kunde saa fra Trap-

pen være Indgang til baade Beboelsen og Køkkenet. Det almindeligste var nu, at der kun var en Lejlighed, og dens Størrelse afhang af Husets Størrelse.

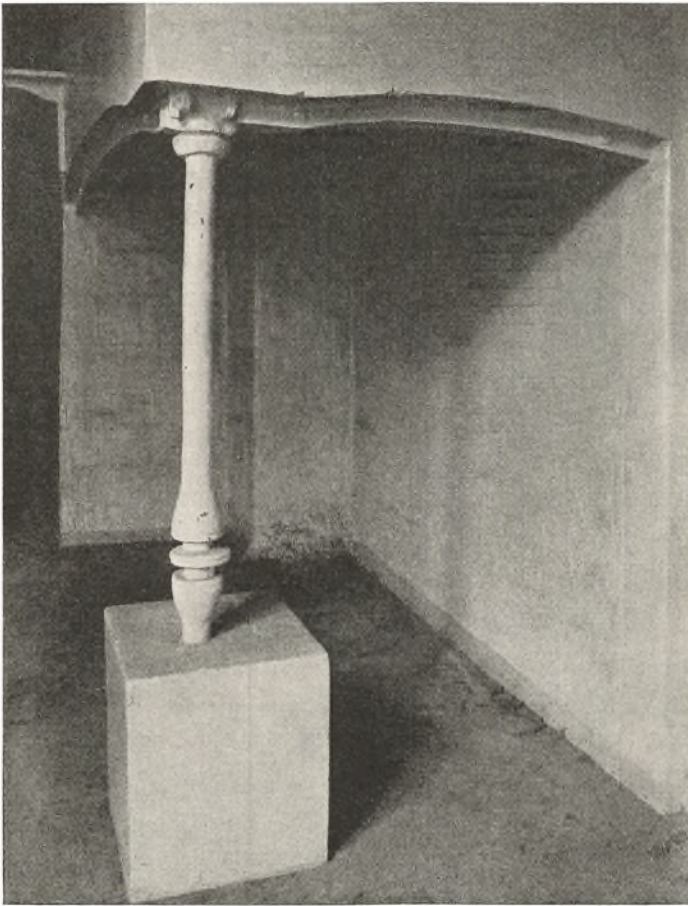
I Reglen opførtes der paa Grunden et Forhus, et Sidehus, og hvis der var Plads, et Baghus, som det ses paa Planen til Kronprinsensgade (Fig. 5). De fire store Gaarde i Midten (Nr. 5, 6, 18 og 19) har typiske Planer. I Forhuset ligger de vigtigste Rum, i Sidehuset Køkkenet med Køkkentrappe og i Baghuset Stalden. Sidehuset kunde ogsaa optages af mindre Værelser, og Køkkenet kunde ligge i Baghuset, der kunde være opført i lige saa mange Etager, som det øvrige og tjene som Lager, Fabriksbygning eller være inddelt i mindre Lejligheder. Der var ikke meget ubebygget Areal tilovers, men for at faa Lys og Luft ned mellem Husene, anbefaler man at lægge Sidehusene, saaledes at de frie Arealer laa samlede som i Nr. 5 og 6 i Kronprinsensgade og ikke som Nr. 18 og 19. Efter Branden 1795 gjorde Myndighederne sig vellykkede Anstrengelser for at faa den Slags Arrangementer bragt i Orden.

Hvad forlanges af en Bolig? Et Sted, hvor man kan sove, et Sted, hvor man kan spise, et Sted, hvor man kan lave Maden, og et Sted, hvor man kan opholde sig. Er Fordringerne ikke større, kan det teoretisk slaas sammen i eet Rum, og det er egentlig ikke langt fra, at det var Tilfældet for nogle mindrebemidlede Vedkommende. Paa Planen til Kronprinsensgade ses i Baghusene til de ensdannede »Dobbelthuse« 14–15 og 16–17 Lejligheder, der kun bestaar af et Værelse med et Vindue og et meget lille Køkken, der samtidig tjener som Forstue. I Lejlighederne Rosengade 4–12 og Fredericiagade 71–77 var der oprindelig ogsaa kun et Køkken, som samtidig tjente som Forstue og dertil et 2 Fags Værelse til Gaarden eller til Gaden. I Winterfeldts Lejligheder var der foruden Køkken-Forstuen en 2-Fags Stue og et 1-Fags Kammer.

Bliver de ovennævnte Krav noget udvidet, og forlanger man et Rum til hvert sit Brug, faar vi Soveværelse, Spisestue, Køkken og Dagligstue. Saa har vi næsten de Krav, den gode Borger indtil for faa Aar siden stillede. »Locummer« var indrettede i Gaarden. Kun i fornemme Palæer som Erichsens (Planen Fig. 17) findes en »Retirade« i selve Beboelsen.

Det gjaldt naturligt om at give de enkelte Rum saa regulær en Form som muligt, men med de brækkede Hjørner og uregulære Grunde blev det ofte svært. Kunde man faa Lejlighed til at indrette en oval Stue eller blot give en af Stuerne en halvrund Afslutning, var det meget yndet. Nærliggende var det saaledes at afrunde den Stue, der laa indeklemmt i Krogen mellem For- og Sidehus.

Det Rum, der har forandret sig mest siden 1790'erne, er vel nok Køkkenet. Her lavedes Maden over aaben Ild eller paa Komfur, og Røgen skulde saa

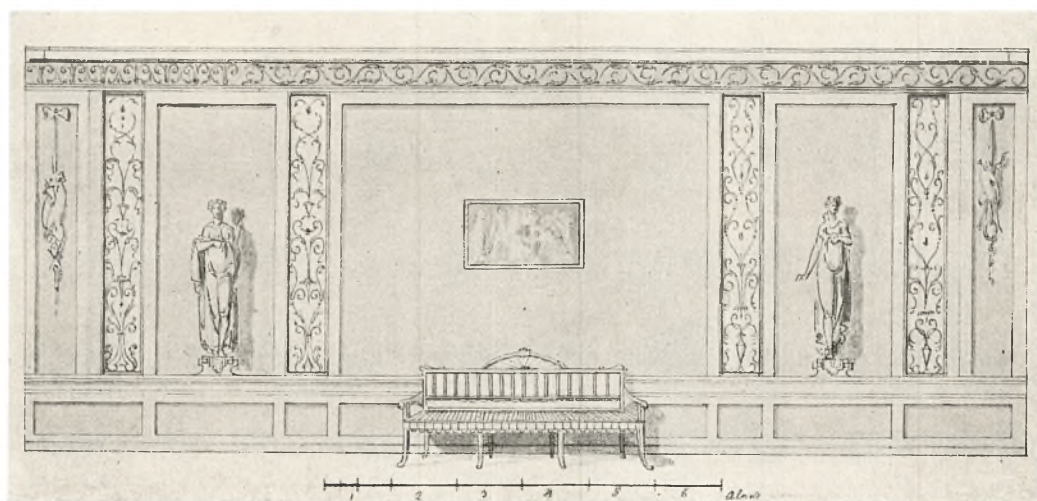
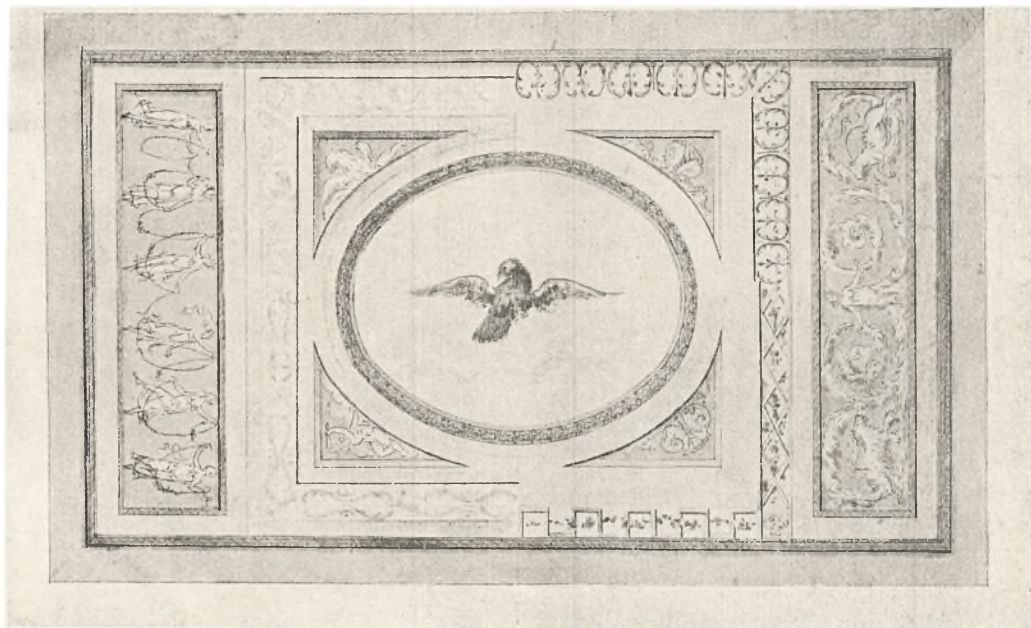
25. Køkkenskorsten.

Det store Røjfang munder øverst oppe ud i en Aabning, der ved en Lem staar i Forbindelse med Skorstenen. Køkkenet er fra 1803 og findes i Martens Gaard, Kronprinsensgade 5.

gaa op gennem en stor muret Kappe, Røjfanget, og derfra ud igennem Skorstenen, men det var ikke altid saa lige til med Røgen. Mange Taarer har trillet i de Dage, naar Stegen skulde brases. En særlig Ekspert i at lave god Træk var – efter eget Udsagn – Tømrmester Vollmeister, der i et Kapitel »Om Røg i Køkkener« fortæller om alle de Velsignelser, han i den Retning har lagt Haand til. Stor Lykke synes en Ovnplade at have gjort, som J. C. H. Selbmann lavede, – ogsaa efter eget Udsagn i den »Beskrivelse over en Køkkenindretning«, han lod trykke Aar 1800, og som Bevis anfører han en Del Anbefalinger fra kendte københavnske Personligheder. Jo, der blev gjort noget ud af Køkkenet. »Vi leve nu i en ædende og ødende Tid,« skriver Tode. »At fylde sig og dem, man kalder sine Venner med de udsøgteste »Lækkerier, er nu den fine Verdens og dens gemene Abers Attrae og Be-

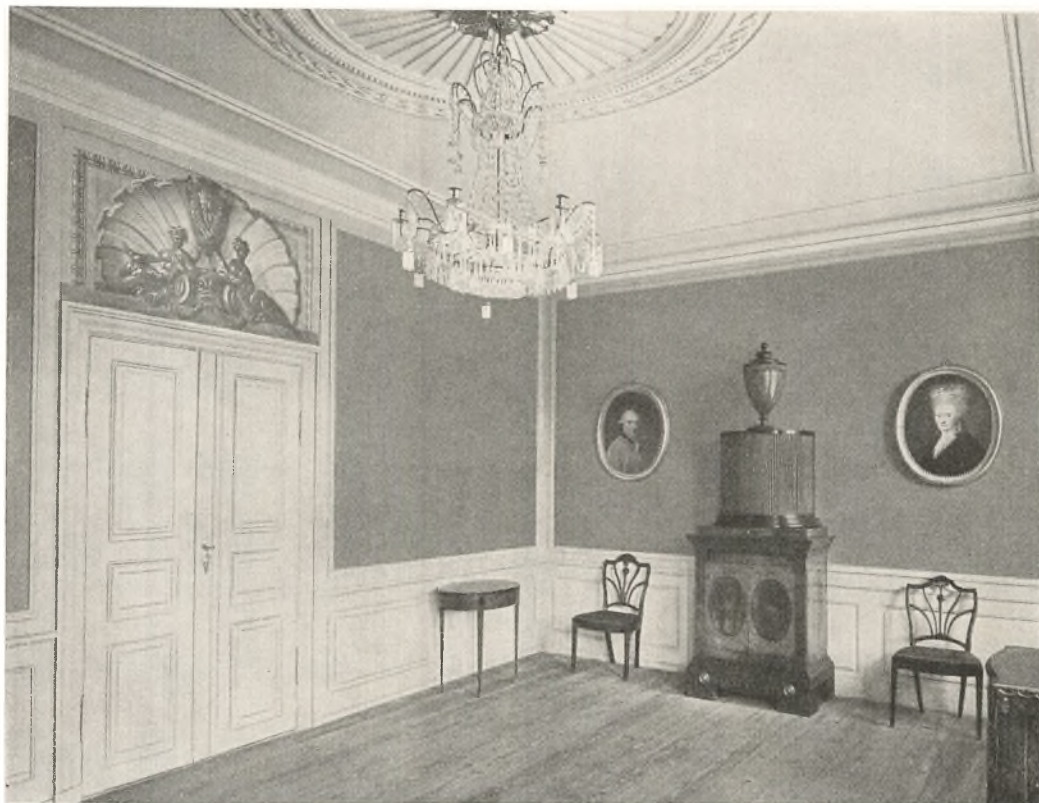
»stræbelse. – Et godt Garniture Tænder, et følsomt Svælg, og en rummelig »Mave holdes nu for de ædleste Redskaber, Gud har givet os.« – I »Kiøbenhavns nyeste Skilderie« jamres over »den megen Is og de mange Æg, der gaar op i Slikkerie«, og Bladet giver et andet Sted en rystende »Sammenligning mellem Levemaaden paa Landet og Levemaaden i Kiøbenhavn«. Tode havde sammenlignet Københavnerne med de gamle Romere. Han fandt det saare passende – »fra Ganens Side«. Spisestuen var da ogsaa – tillige med Salonen – det Værelse, der som Skueplads for disse »Orgier« blev smukkest udstyret. »Nu ser man store Borde betyngede med Sølv og Glas »og Pyramider og fulde Fade og bekransede med hele Snese Mennesker. »Man hører næppe andet end Skeer og Knive og Gafler!« Man korsede sig over dette Fraadseri, alle Samfundsrevsere er efter det, og det blev ligefrem Mode at tale om Overdaadighed. »Pyntelig og kostbar skulle vi leve, boe, »klæde, og møblere os, om vi saa derover blive uefterrettelige Borgere, utroe »Embedsmænd, Bedragere, alt dette siger intet, men pyntelig og kostbar »maa vi være i Levemaade, Bolig, Boehave og Klæder. Pigens Blufærdighed, »Konens Ægtetroskab, Mandens Ærlighed, det maa som oftest vige for at »skaffe tilveje det, som virkelig Smag, eller tit nok blot Mode siger at være »skiønt.« Ja »En Sandhedselsker« gaar nu saa vidt, at han beskylder Kunsten for at være »Medaarsag til Overdaadighed«, men det bliver den altid kampberedte Abildgaard for meget. I »Minerva« slaar han i skarpe Vendinger Angrebet tilbage og siger endelig med Hensyn til Overdaadighed, at »efter den udstrakte »Bemærkelse dette *Modens Ord* har faaet« kan denne Beskyldning jo rettes mod alt og alle. Uden at drage de daværende Københavneres Madglæde i Tvivl turde Beskrivelserne fra denne Selskabslivets og Klubbernes festlige Tid da nok være lidt overdrevne. Løsslupne var de gode Borgere i hvert Tilfælde sjældent, naar de smykkede deres Hjem. Det var en Tid, hvor der blev gjort meget ud af Værelsernes Indretning, og hvor Interiørkunsten stod saa højt som nogensinde.

I Væggenes Dekoration spillede man paa tre Klaviaturer, et traditionelt, et arkitektonisk og et arkæologisk, og de forskellige Toner blandes og stemmes virtuost sammen. Traditionen tro fastholdt man det $1\frac{1}{4}$ – $1\frac{1}{2}$ Alen høje Panel og Væggenes Inddeling i Felter – panneaux –, men Indramningerne maatte befries for den foregaaende Stils »hæslige Løvværk«, som Rocailleværket stempledtes. Inddelingen skulde være klar og regulær; i Inddelingens Harmoni skulde Væggenes Skønhed søges. Til det traditionelle Apparat føjedes nu Elementer fra den store klassiske Arkitektur. Pilastrene holdt igen deres Indtog i borgerlige Stuer. Konsoller, Frontonner, Tandsnit og Gesimsen følger efter. Deres Anvendelse i Interiører kendte man nok fra baade

26. Tegninger til malede Væg og Loftdekorationer fra 1799 antagelig af Josef Lillie.
Højde til Loftet: 6 Alen (3,8 m). Maal: c. 1:75.

Renaissancen og Barokken, men deres ny Anerkendelse skyldes snarere, at man saa dem i Oldtidens Interiører. De gamle, »der havde opfundet Arkitekturen«, benyttede dem indendørs og fra Oldtiden – fra Pompeji – hentede man ogsaa den malede Dekoration, som i den følgende Tid skulde blive saa yndet. Traditionen tro førtes Dørstykkerne, der var nødvendige i Rokoko'en, over i de klassicistiske Interiører, som det ses saavel i Stuen med de

27. Stue med Tapeter i store Vægfelter fra Stormgade 25.

Dørstykke med Skulpturmotiv. Paa Væggen 2 Portrætter malet af Jens Juel. Møblerne er danske, men Stolene er lavet efter engelske Forbilleder.

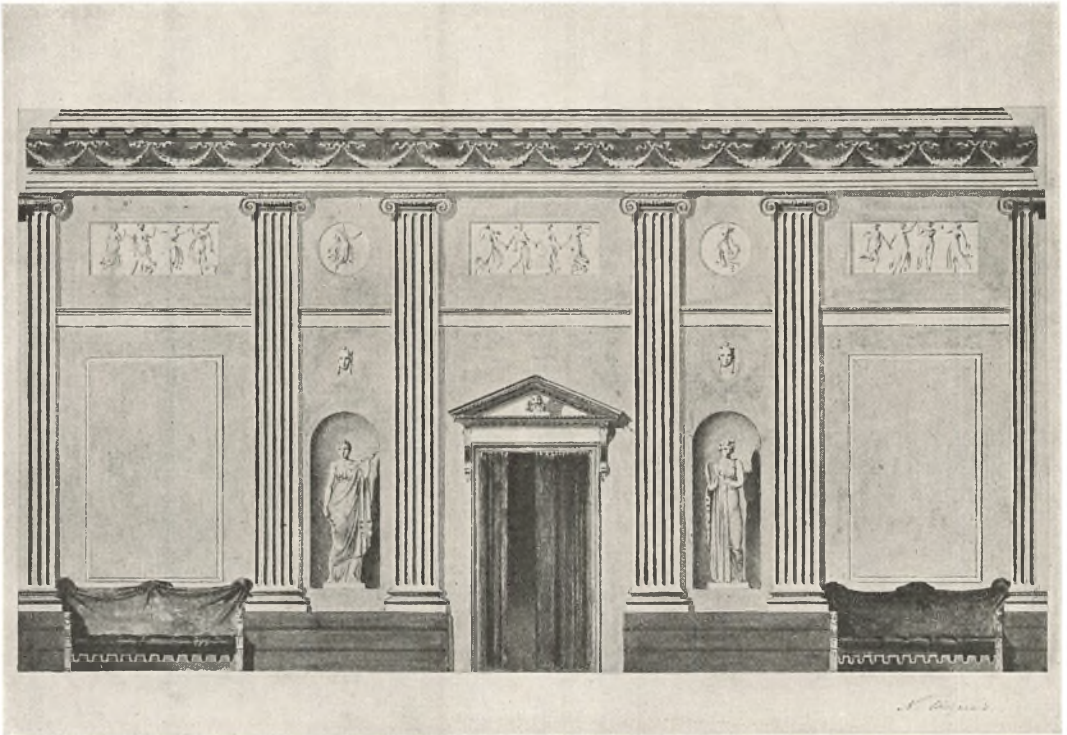
glatte Vægfelter fra Stormgade 25 (Fig. 27) som i Pilasterstuen fra Ved Stranden 2 (Fig. 28). Dørstykkerne, der tidligere havde haft Rokokoens bløde smilende Karakter, fik nu deres Motiver fra den mere alvorlige Side af de olympiske Guders Tilværelse. Man yndede Allegorier, stemningsfulde Landskaber, Opstillinger, hvor der gerne saas tankevækkende antikke Buster eller Ruiner, og pompeianske Motiver som flygtende Nymfer og kaade Fauner. Morsomme Stykker med Fugle, Frugter eller Blomster er bevaret mange Steder, men Hovedstrømningen førte fra disse helt naturalistiske Motiver over til mere dekorative. De Stykker, Mandelberg malede til Interiører, indrettede af Harsdorff paa Fredensborg, paa Frederiksberg og i Prinsens Palæ, er med deres Medailloner og Ornamenten mere dekorativt malede. Denne faste, næsten plastiske Malemaade (Fig. 27) blev saa i 1790'erne erstattet af en lettere Dekoration med spinkle Ranker og fint malede Blomster ikke blot pompeiansk inspireret, men ogsaa med Rod i den tidligere franske Dekoration. Og ligesom den i Pompeji ikke blot holdt sig over Dørene, saaledes

28. Stue dekoreret med Pilastre. Ved Stranden 2.

brede den sig ogsaa nu over Vægfelterne, og her kunde plastisk malede Skulpturer, som de to Statuer Fig. 26, udmærket indgaa i Dekorationen. I »Minerva« vender en Forfatter sig i 1791 mod denne Retning, som han dog kun regner for en kortvarig Mode: »Ligesaalidt som man skulde ønske »de groteske Væggedecorationer, det smagløse Løvwærk frem igien, uden »Tvivl ligesaalidt bifalder den sande Smag det narriske arabeske Stylterier, »som nu, naar noget skal males paa vore Væggetapeter, begynder at komme »i Brug. Dette kan ikke være andet end en ligesaadan flygtig Smag som i »Dragten Florvæsenet var, og som Netteldugsperioden nu er.«

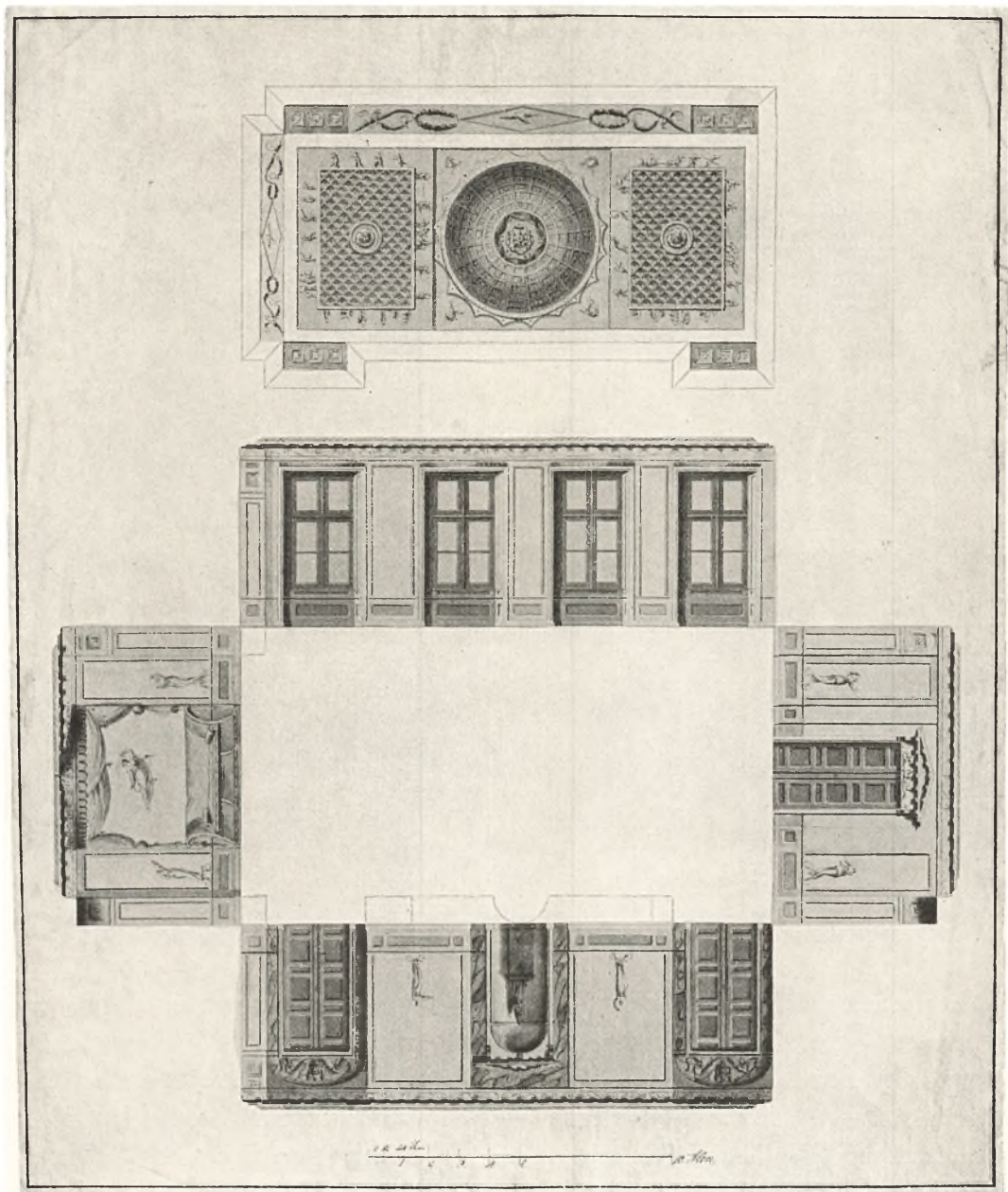
Silketapeter var sjældne og naturligtvis kun for de ganske faa. Man brugte nu Papirstapeter. I Vægfelternes Rammer var der opspændt Lærred, hvorpaa Papiret klæbedes. »Til virkelig Elegance,« siger den allerede citerede Forfatter, »behænge vi rige som fattige vore Vægge med Papir. Det koster »lidet og haves af den mest formuende som af Middelstandens Fattigfolk »ens.« Men saa gaar han over til Angreb paa den Mode, der foreskrev, at man slet ikke behøvede Malerier. Ramdohr havde bemærket denne københavnske Ejendommelighed paa sin Rejse, og Nyerup understreger det i sin

29. Tegning af Nic. Abildgaard til Gallasalen paa Amalienborg.

Indrettet i det nuv. Chr. VIII.s Palæ for Arveprins Frederik. Højde til Loftet: 13 Alen (8,2 m). Maal: c. 1 : 100.

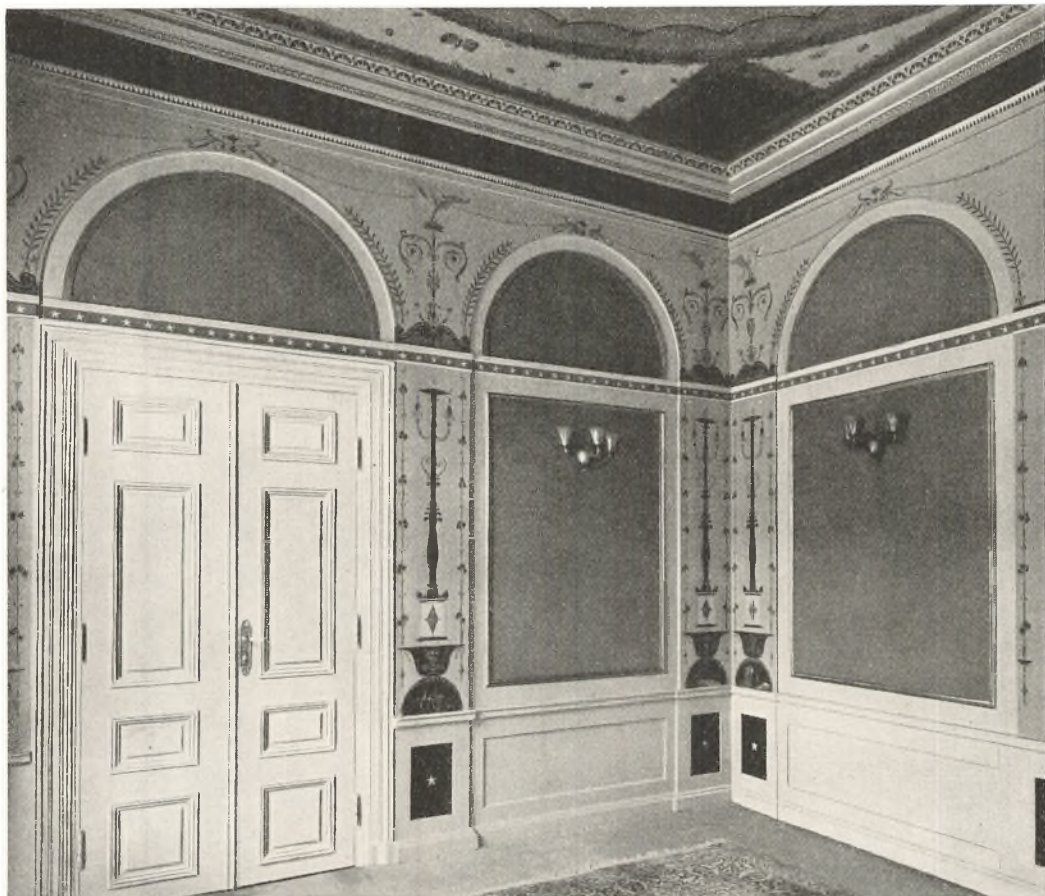
Københavns Beskrivelse. – »Maleren vinder intet ved at forskiønne vore Værelser's Beklædning,« hed det i »Minerva« 1791. »Det er saa langt fra, at Moden fordrer disse Papirsvægge prydede med enkelt skønt Malerie, at det tværtimod nu omstunder er latterligt at anbringe noget Malerie, hvis man ikke har Evne til at have et nogenledes fuldbehængt Kabinet. Man taaler i et Værelse eet eller et Par Kontrafejer, af Huusfruens, hendes Hr. Gemals eller høit et Par af den kiere Families Søndags Ansigter. Et Huus, ja den rigeste Mands Huus, kan efter den herskende Tone være ganske fuldkomment, fortræffeligt decoreret, uden nogen anden Maler, end den der ogsaa anstryger Udsiden, har fortient en Skilling derved. Derfor maa en Maler som Juel spille sin Tid og sit store Talent paa de evindelige Ansigter, hvilket Arbeid, med hvor utrolig megen Varietet denne Kunstner end veed at bilde den Smule Karakter, hvoraf der oftest er saa lidet at bilde, dog i Tiden nødvendigen maa blive meget ensformigt. Derfor hæng de til saa høj Grad fortræffelige Prospectmalerier, han har stjaalet sig til at male mellem de Ansigter, som stimle til for at males af ham, Aar efter Aar i hans Malerstue.« Og Minerva vender sig til dem, der har Raad til at udstyre deres Hjem kostbart. »Det maatte falde de rige ind, at det hædrede dem mere,

30. Dekorationstegning til en hel Sal af Josef Lillie.

Højde til Loftet $6\frac{1}{4}$ Alen (4 m). Maal: c. 1:150.

»om de kunde faa Tavler af Abildgaards store, lærde, opfindelsesrige Hoved
 »og Pensel end de skønneste nyrnbergske Speile – at Papirs-, ja Silkebetrækket
 »pyntedes nok saa godt ved Juels fuldkomne Prospecter, som ved hans Por-
 »trætter, hvor fortræffelige disse end ere.« Det tilføjes, at Abildgaards, Juels,

31. Interiør i Erichsens Palæ med pompejansk Dekoration.

Værelserne blev indrettet af Ramée. Ogsaa de Vægfelter, der nu staar mørke har haft malede Dekorationer. Væggen til højre er af nyere Oprindelse.

»Lorenzens og de fleste Maleres Arbejder dog nok have mere virkeligt Værd »end den lyonske Damaskvævers eller Glassliberens, der gør de kostbare Perler, »som dingle om Lysekroner, eller Blikkenslagerens, der gjør Gitteret om Kakkellovnen, o. s. v., o. s. v.« Forfatteren, der vist maa være Minervas Redaktør Chr. H. Pram, nævner Abildgaard og skriver selv i samme Nummer (Juli 1791) om »Europas Historie forestillet i Malerier af Hr. Justiceraad og Professor Abildgaard«, Dørstykker, som netop var malet til Christiansborg Slot. Abildgaard indskrænkede sig ikke til at male, han gav selv Tegninger til hele Dekorationer. Vi har nævnt ham som Arkitekt til Gaarden Nr. 5 paa Gammeltorv, men ogsaa for de kongelige arbejdede han i større Maalestok.

Paa Amalienborg, der siden Opførelsen i 1750'erne havde været Forum for vore bedste Interiørkunstnere, ombyggede Abildgaard det indre af Christian VIII's Palæ for Arveprins Frederik, da Hoffet efter Christiansborgs

32. Dør og Dørstykker i Erichsens Palæ.

Brand 1794 maatte indrette sig i de tidligere Privatpalæer her. Selvom der ellers ikke i denne Sammenhæng skal gaas ind paa det mere specielle kongelige Byggeri, gengives Abildgaards Tegning til den fornemme Gallasal, hvor den store arkitektoniske Stil blev gennemført (Fig. 29).

Den største Mester i de malede Arabesker var Joseph Lillie. Ogsaa han havde arbejdet paa Christiansborg, og fra 1790 var han fast knyttet til det kongelige Byggeri som Hofdekoratør. Harsdorff anvendte ham ogsaa ved sine private Byggeforetagender, saaledes i det gamle Løveapotek paa Hjørnet af Amagertorv og Hyskenstræde, og rundt omkring hos private virkede han, indtil en Konkurs 1799 tvang ham til at flytte sine Teltpæle.

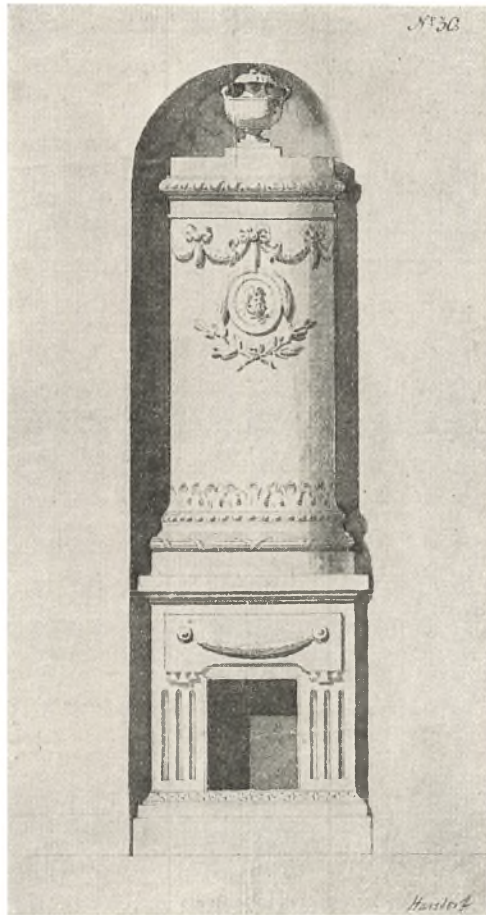
Den franske Arkitekt Joseph Ramée kom hertil som Repræsentant for den mere pompeianske Retning. »Han var utrolig dyr og derfor meget søgt,« skriver Aug. Hennings, saa dyr, at selv den stenrige Handelsfyrste Constantin Brun blev forarget. I det Palæ, som Harsdorff ikke naaede at

33. Jernovn fra »Bærum Werck« i Norge.

faa fuldført for Agent Ericksen, ledede Ramée Udsmykningen af det indre i Spidsen for en Stab af udenlandske Kunstnere (Fig. 31, 32). Men vi behøvede ellers ikke at importere Kunstnere. Vor hjemlige Interiørkunst har sikkert aldrig staaet højere, og det fortælles, at Professor Magens, der ogsaa havde tegnet Interiører paa Amalienborg, senere blev kaldt til Napoleons Paris, for der at indrette Værelser for Kongen af Rom.

Kaminer, der før havde været det fornemste, blev nu fortrængt af Ovne, som for Størsteparten støbtes paa de norske Jernværker, og som saa godt kendes fra de mange bevarede Eksemplarer (Fig. 33). Man yndede at anbringe Ovnene i murede Nicher, men Reglerne efter Branden 1795 foreskrev ellers »at Kakkelovne, naar de staa til Bindingsværk,« – og Hovedskillerummene opførtes stadig i Bindingsværk – »maa afrykkes en Distance af 8 til 10 Tommer«. Ovnene stillede store tekniske og kunstneriske Krav. Det vimler med patriotiske Borgeres brændselsbesparende Forslag, men den

34. Tegning af Harsdorff til Fajanceovn.

æstetiske Side af Sagen blev heller ikke overset. Harsdorff har saaledes selv tegnet den Fajanceovn, der er gengivet Fig. 34. Da – som det ses paa Plallerne Fig. 18 – Skorstenene i Reglen kom til at ligge i et Hjørne af Stuen, blev dette bestemmende for Kakkellovnens Plads, men skulde Symmetrien respekteres, maatte den staa midt paa Væggen ihvert Fald i de fornemste Rum. Det lykkedes af og til, men ellers maatte man hitte paa andre Udveje, der svarer til de Løsninger, Gadedørenes og Portenes Problem affødte. Der findes Eksempler paa, at man konsekvent opstillede to Ovne, men da det jo var nok med en af Jern, gik man ikke af Vejen for at lave den anden af Træ. Den kunde saa bruges som Skab til Porcelain eller lignende.

Den egentlige Møbeltilvirkning havde indtil 1772 helt ligget i Snedkerens Haand, men de danske Haandværkere havde ikke holdt Trit med Tiden, og deres Arbejder kunde ikke konkurrere med de Møbler, der importeredes, især fra England og Frankrig. Derfor oprettedes 1772 »Det kongelige Meuble

Magasin«, der med A. G. Rosenberg og senere Lillie som Leder drev dansk Møbelkunst frem i første Linie, men dette interessante Kapitel falder uden for denne Bogs Rammer.

De Fordringer, man stillede til Værelsernes Oplysning, var i Pagt med Kravet om Overskuelighed i Arkitekturen og Klarhed og Renhed i Dekorationen. Man taalte ikke mørke Kroge eller alt for skarpe, dybe Skygger. For Vinduerne hængte man gerne tynde, hvide Gardiner, der slørede Lyset, saa man ikke rigtig saa, hvorfra det kom, og som fik Vinduerne til at tegne sig mindre skarpt imod Væggene. Lige meget Lys og meget Lys alle Vegne, det var Idealet, men naar det skulde gennemføres kunstigt, gik der mange Vokslus til. Af store Lysekroner, »af Girandoler, der have saa mange Arme »som Briareus, af Lampetter paa Væggene og Stager paa Borde og Konsoller, kan Moden ikke faa nok,« skriver Tode; han fortsætter: »der maa »være lyst overalt, ingen Skygge, intet skummelt maa finde Sted i Glædens Bolig, og det eneste Lys mangan en har at lade skinne for Folket: »et Par smaa Fødder, et Par store Spænder, eller et Par dejlige Svikler, »maa ikke skjules af det misundelige Mørke.« En Ting er, at de store gør det, men det er noget andet for alle dem, »som allene af Forfængelighed og »Efterabningssyge brænde flere Lys i et Værelse, end der ere fornødne til at »see, hvad man behøver at see, da de derved gjøre deres Øjne, disse »ædle og umistelige Dele og deres Helbred, denne uskatterlige Gave fra »Gud, stor Skade, saasom Øjnene ved de alt for hyppige Lysstraaler blive »svækkede, ømme, tilbøielige til Betændelser, ja til Stær selv, ligesom »ogsaa næppe nogen Ting i et smukt Selskab gjør Luften mere forgiftig og »mere uduelig til Aandedræt end al Slags brændende Lue. – For hver en »rygende Ret, der kommer paa Bordet, burde der slukkes et Lys, og i en »Sal, hvor der dandses, for hver en Person, der danser Menuetter, eet Lys, »for hver een, der danser engelsk, to.« Der blev brændt mange Lys, der blev spillet, og der blev danset, for det var en festlig og rig Tid, og naar Borger-skabet efterlignede de store, saa var det ikke altid over Evne, for den »florisante« Tid bragte Penge til Hovedstaden som aldrig før, og de blev hurtigt sat i Omløb og sat i Arbejder, der staar endnu, og som endnu beundres og efterlignes af fremmede.

KØBSTÆDERNE

DET HEDDER SIG, at vore Købstæder blomstrede i Slutningen af det 18. Aarhundrede, og man har bl. a. set det ud af Folkemængdens Stigning mellem Folketællingerne 1787 og 1801 fra 82.000 Indbyggere til 90.000. Samtiden synes dog at have været af en anden Opfattelse. »Minerva« skrev i August 1793: »At vore Kiøbstæder ere i en hastig Velstands Aftagelse, »det maa ingen nægte, som har Hukommelse og Øine. Deres daglige Forfald er øiensynligt, thi endnu har Almuen ikke overalt i Provintserne lært »det, som voxende Tvang snart vil lære dem. Jeg mener baade den Skamløshed, den ulyksalige Konst, og den unaturlige Smag at tilfredsstille Drivten uden »at frembringe Afkom. Derfor voxer Almuens Afkom hist og her i Stæderne »og bedrager dem, der af Folkets Formerelse slutter til Velstandens.«

Litteraturen vrimler med Skildringer af Købstæder og med Skrifter om Købstædernes Forfald. En Skribent, der rejser til København for at besøge sine to Sønner, der undervises ved Kunstakademiet, beskriver i April 1793 Holbæk: »Den har en bred Hovedgade, hvori Vandløbet er i Midten, men »Broeoplægningen er næsten overalt den sletteste som kan tænkes. Huusene »ere middelmådige gode og slette om hinanden – dog nogle anseelige store »falde i Øjnene hvorimellem Amtstuegaarden, som ventelig er Kongens.« – »Iris og Hebe« offentliggjorde 1796–97 et »Fragment af en Rejsebeskrivelse«, skrevet af J. Chr. Hedegaard. En sen Aften var Forfatteren ankommet til Korsør, men det var ham »kiert, at det var mørkt. Det er et ubehageligt »Syn, ved høj lys Dag at kjøre forbi disse Rigsorts Huse, som Byen for en »Deel bestaaer af. Nogle ere af den Beskaffenhed, at man egentlig ikke kan »vide, til hvis Boepæl de ere bestemte. En deel af dem ere for slette til at »kunne bruges til Faarehuse, thi Faar taale ikke megen Træk. – Det er »sørgeligt at see slige ledige Hytter, og et Tegn til, at en Bye har Mangel paa »Næringsveje.« I Behrmans Beskrivelse af Roskilde hedder det, at saa sent som i 1819 »havde Byen endnu som de fleste Smaastæder et ubehageligt »Udseende. Naar Øiet behageligen hvilede paa en smuk Gaard eller et pynteligt Hus, saa stødte det derimod paa 10 gamle Rønner eller Hytter, som i »mange Aar ikke havde modtaget nogen anden Reparation end en Smule »Overkalkning eller Overstrygning af Alskens Kalkfarver.«

35. Bindingsværksgaard hvor øverste Etage springer lidt frem over nederste.

Aarhus. Dynkarken 39 fra 1795.

Der gaves mange Grunde, som det ikke her er Opgaven at udrede. »En stor Aarsag«, skriver en Provinsboer i 1793, «til Kiøbstædernes Forfald og »heele Rigets Tab er det, at man har anvendt den Omhu paa Hovedstaden, »som burde være anvendt paa Smaastæderne. – Det er i vort Seculums For»trin i Kultur, Videnskaber og Konster, kort det sande saliggørende, jeg »finder denne store Disproportion mellem Kiøbenhavn og Flækkerne. Hist »og der finder man nok noget stadsmæssigt, i Odense, Aalborg etc., men »for Resten er alt sammenskrabet og hobdynget paa den Plet, der kaldes »Kiøbenhavn.« Han hævder, at kun København har holdt Trit med det øvrige Europa, men siger: »Vi nyde intet af Kiøbenhavns Kultur, uden »hvad Kokken og Skrædderen kan meddele os. Af Kunstakademiets Vel»gierninger nyde vi intet af Mangel paa Penge. – Harmonie og Symmetrie »kiende vi næppe af Navnet!«

Var det nu helt rigtigt?

Selvfølger har den misfornøjede Herre Ret i, at Købstæderne var lidt bagud baade med Hensyn til Byggemaade og Stil. Vel var man begyndt at gaa over til at bygge grundmurede Gaarde i større Omfang, men endnu

36. Bindingsværksgaard med glat Facade.

Vejle. Søndergade 20.

blev talrige Ejendomme opført i Bindingsværk. Paa de mest konservative Steder holdt man fast ved aarhundredgamle Træk i Bindingsværket. Selvom de rigt udskaarne Knægte forsvandt, forekommer Mindelser om dem endnu, som paa den 1791 opførte Gaard, Dynkarken 39 i Aarhus. Her som mange andre Steder har man fastholdt den øverste Etages Udkrægning (Fig. 35), medens man ellers, som det hyppigt ses i Horsens og Vejle (Fig. 36), gik over til de mere tørre, helt glatte Facader. I Horsens var ogsaa en anden gammel Skik holdt i Live. Man forsynede Dørtræet med Indskrifter, og Portrætmaleren Hans Hansen, der 1794 opholdt sig i Byen, skriver i sin Dagbog om Indskriptionerne: »De rige bruge gerne Lovtaler over dem selv eller Gaardens første Eyere, de fattige lade sig nøje med det Symbolum »Gud allene Æren«.«

Helt uden Forbindelse med Kunstakademiet, var Provinsen nu ikke. Rundt omkring i Landet laa, som allerede Skildreren af Holbæk bemærkede, konge-

37. Grundmuret klassicistisk Købstadsgaard.

Aarhus. Studsgade 70. Opført 1798 af Murmester A. Kruise for Købmand Hans Fr. Raae.

lige Ejendomme, og de stod under de akademiske Hofbygmestres særlige Opsyn. Det var ikke mange og store Opgaver, der blev stillet de fornemme Hofbygmestre i Provinsen, men en af dem, Indretningen af et Palæ i Horsens for de landflygtige russiske Fyrstebørn, var blevet overladt Harsdorff 1780, og i en Indberetning har han givet os sit Vidnesbyrd om en akademiuddannet Bygmesters Virksomhed her: »Det fornøjer mig meget, at jeg endog »her i Byen finder merkelige Prøver paa den Nytté vores Academie gjør i »Provinserne. Anders Kruise, en Academist og Murermester af Profession »har nedsat sig her for nogen Aar siden. Denne Mand er egentlig den vii »om ikke i alt, dog for det meste maa tacke for at Tingene her med For»standighed drives, han er Entrepreneurer her i hele Egnen, har allerede er»hvervet sig noget og er enhver her paa Stedet overmaade meget vel til»freds med ham. Han har decoreret Facaderne aff een del Gaarde paa den »store Søndre og i andre Gader med smukke anticke Ornamentér og Deco»rationer saa jeg forsikrer at den store Gade i Horsens har formedels sin »Skjøne Bredde een fortreffelig Udseende, Beboerne vil at den er smukkere

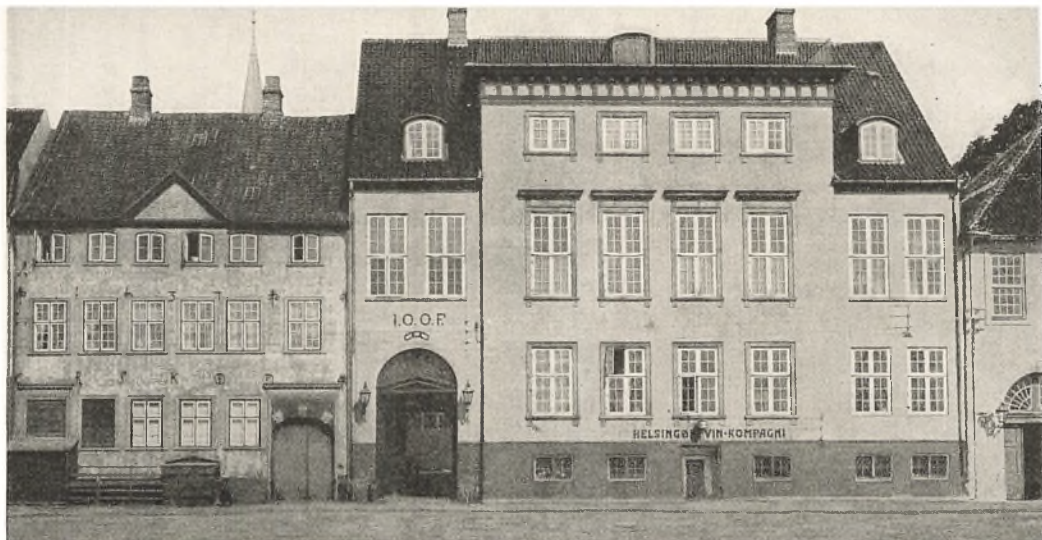
38. Bindingsværksgaard med klassicistisk Dørdekoration.

Rudkøbing, Hjørnet af Sidsel Bagersgade og Nørregade. I Kældervinduerne ses de gamle »Krupglasrudere eller, som de ogsaa kaldes, »Flaskebundsrudere«.

»end nogen Kiøbenhavns Gade, var den skickelig brolagt, vilde der maaske »endda ikke mangle saa meget.«

Ogsaa i Aarhus virkede Kruise. Her opførte han 1798 en smuk Gaard for Hans Friederich Raae, Studsgade 70 (Fig. 37), og rundt om i Landet nævnes duelige Bygmestre som Stilling i Viborg, Just Møller i Grenaa, Lauritz Skade i Ribe, Jacob Encke i Nyborg, Gottlieb Chr. Kyns i Stege og flere.

Mellem de gamle Bindingsværks Facader rejste nu disse mere eller mindre skolede Klassicister deres moderne grundmurede Bygninger, men hermed nøjedes man ikke. Det var ogsaa blevet Skik at ombygge Bindingsværksfacaderne, pudse dem og forsyne dem med klassicistiske Dekorationer. I Stege fik den i 1770'erne opførte »Kammerraadsgaard« først senere sin nuværende Facade, der giver den Udseende af en grundmuret Gaard. Gik man ikke saa vidt, fik i hvert Tilfælde de nye Bindingsværkshuse Gadedøre og andre Detailler udarbejdede i den nye Stil, som det bl. a. ses paa den smukke Gaard paa Hjørnet af Sidsel Bagersgade i Rudkøbing (Fig. 38).

39. Classens Palæ i Helsingør.

Strandgade 93. Opført 1791-93 af Commerceraad Jean Jacob Classen. Bygningen tilvenstre er en Renaissancegaard, der i Slutningen af 18. Aarh. er blevet forhøjet og moderniseret med Frontespice etc.

40. Grundmuret Købstadsgaard med enkel Dekoration.

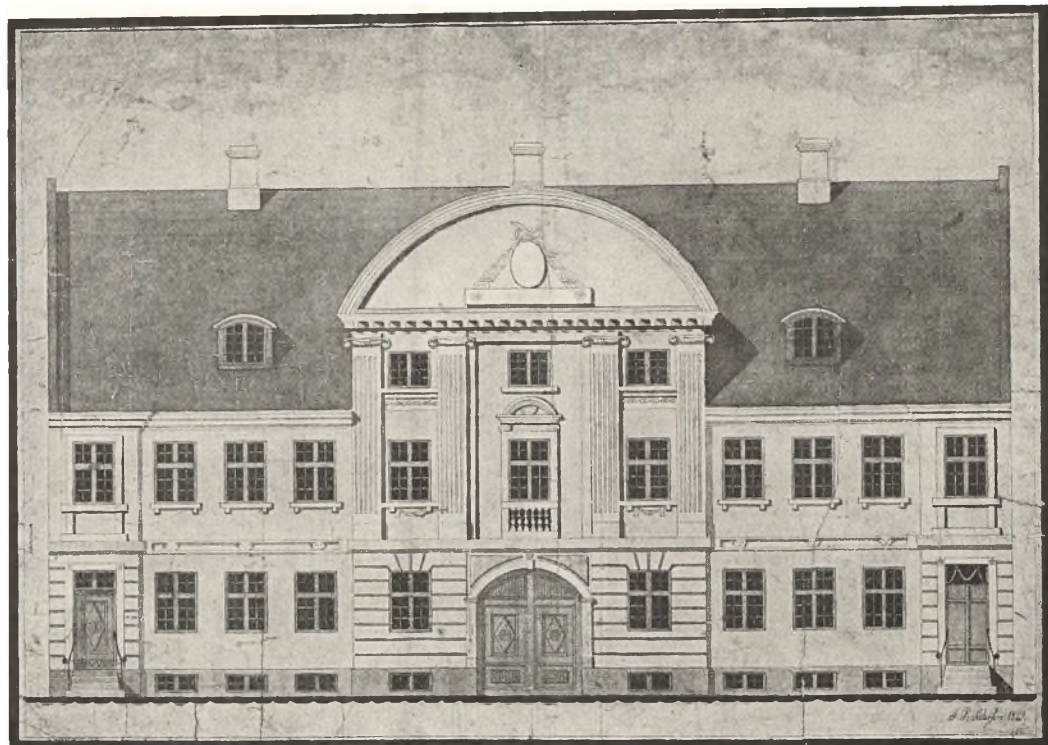
Stege. Apoteket, Storegade 48. Opført af Gottlieb Chr. Kyns for Apoteker Jørgen Berg.

41. Købstadsgaard med kraftig, særpræget Dekoration.

Nakskov. »Theisens Gaard«, Torvet 1. Opført 1786 af Anna Elisabeth Jensen, Enke efter en Amtsforsvalter Henrik Smith.

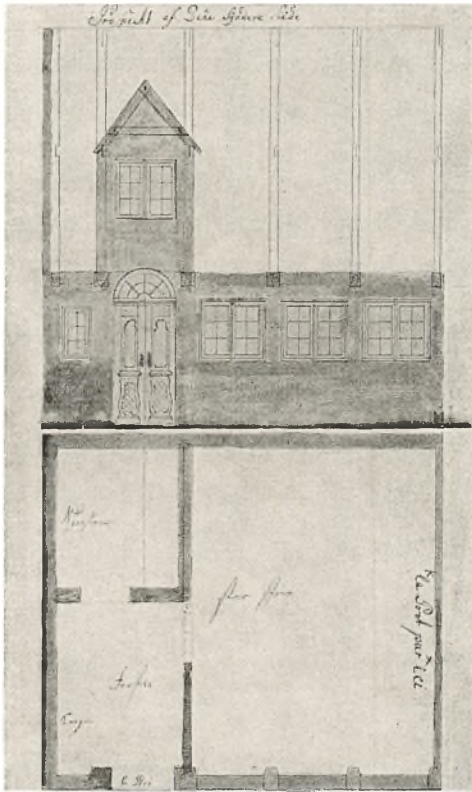
Større Nybygninger forekom i de Byer, der som Hovedstaden kom til at nyde godt af den Velstandens Brise, der strøg ind over Landet, medens Koalitionskrigenes Storme rasede over Europa. Købmandsgaardene oplevede en Renaissance, og de førte Penge til deres Byer. I 1799 blev Hages Gaard i Stege opført af G. C. Kyns, »med egne Hænder«, som der staa paa en Tavle i Muren, der tidligere laa i Bygningens Gulv, og det maa ogsaa være ham, der opførte Apoteket samme Aar (Fig. 40). En Særstilling indtog Helsingør. Ikke blot stod den i nøje Forbindelse med København, men som Opkræver af Sundtolden havde den en særlig Kontakt med den store oversøiske Skibsfart, og københavnske Bygmestre har virket her. Saaledes den allerede omtalte Wilcken, der selv anfører det 1791. Han siger samtidig, at han har arbejdet under C. F. Harsdorffs Opsyn, og maaske ligger heri et Fingerpeg i Spørgsmaalet om, hvem der har opført Classens Palæ, den Tids fornemste Nybygning i Helsingør (Fig. 39).

42. Tegning af den grundmurede Gaard Kongensgade 12, Nyborg.

For Købstæderne som for Hovedstaden gjaldt det, at den røde Hanes Galen blev Signalet til nye Byanlæg og ny Bebyggelse. Det gælder Varde, der brændte 1777, men Byen var fattig, og det kneb med at faa Byggeriet gennemført. Den kampmannske Gaard, »ex cinere redivivius anno 1781«, som Indskriften siger, blev saaledes genopført i den Anledning. I 1786 brændte hele Nørregade i Vejle, en Sjattedel af Byen, og her som i Varde maatte en Kollekt i de andre Købstæder skaffe Midler til Genopbygningen. Endelig blev Nyborg 1797 hærget af en omfattende Brand. Byens Plan blev saa reguleret og fra det allernyeste København kom de »brækkede« Gadehjørner til Byen. Fornemme Patriciergaarde som Nørregade 1 og Kongensgade 12 gav trods de forældede Kviste Byen et moderne Præg, som beundredes i Samtiden (Fig. 42).

Træk for Træk gled Klassicismen fra Hovedstaden ud i det provinsielle Byggeri. Ofte er Vejen sikkert gaaet over Herregaardene, hvor københavnske Arkitekter arbejdede sammen med stedlige Mestre, men medens Detaljer og Symmetri hurtigt gled ud over Landet, saa gik det ulige langsommere med Proportioner og Harmoni. Her krævedes mere, end hvad der hurtigt kunde efterlignes, og ofte tyede den provinsielle Bygmester, naar Facaden

43. Hus og Dør i Dragør.

Huset er tegnet af Snedker og Tømrer Joh. H. Blickmann omkr. Aar 1800, men Dørene er udførte i en Stil, der i Hovedstaden brugtes et halvt Aarhundrede før. Stuehøjde: $3\frac{1}{2}$ Alen (2,2 m). Tegningens Maal: ca. 1:130.

skulde virke rigtig fornem, til overdreven Dekoration med Pilastre, Balustrer, Frontoner, Guirlander og Baand, der havde lidet at skaffe med de lærdes Krav om Orden og Renlighed – endsige Simpelhed – i Facadens Dekoration.

Saa vel i Købstæderne som i de mindre Byer, Flækkerne, gik der nogen Tid før den ny Stil trængte igennem, og morsomt er det, at i Dragør, der dog ligger saa tæt ved Hovedstaden, sad en dygtig Haandværksmester Blichmann til helt op omkring 1800 og tegnede Byens karakteristiske Huse med Dørformer, der i København havde været forladt i en Menneskealder (Fig. 43).

I Købstæderne byggede man selvsagt ikke saa højt som i Hovedstaden, og en anden væsentlig Forskel i Bybilledet fremkom ved, at man i Provinsen, trods Myndighedernes Paabud, endnu for en stor Del tækkede med Straa, ligesom de gamle Huse stadig stod med deres Straatage. Det hedder om

Varde 1793: »Omtrent den halve Deel af Byen som ved Ildebranden blev skaanet, er tækket med Straa.« Først ved en senere Kancelliresolution blev det endelig med Virkning bestemt, at der inden 31. Juli 1820 skulde være Tegl overalt. Et andet karakteristisk Træk gik der Skaar i, da det 1791 blev paabudt, at »ingen maa i de Kjøbstæder hvorigennem Hovedpassagen »igiennem Landet gaar, mere herefter lade bygge Karnapper eller indsætte Udvinduer til Gaden paa deres Huse.« De fortløbende glatte Husfacader skulde gennemføres paa Nysgerrighedens og det brogede Gadebilledes Bekostning.

GAARDEN PAA LANDET

KAN MAN IKKE LIGE SAA GODT tage fat derpaa i Morgen som i Overmorgen, havde Kronprinsen svaret, da Colbiørnsen og Reventlow foreslog det store Reformarbejde sat i Gang. Den store Landbokommission tog fat, og den Udvikling fik da frit Løb, som allerede var i fuld Gang paa enkelte Godser, og som den lille Landbokommission med saa stor Energi gennemførte paa Krongodserne i Nordsjælland.

Som Udskiftningen af Jordene nu fik en uoverskuelig Betydning for Landbrugets Drift, kom Udflytningen af Gaardene til helt at ændre det danske Landskabs Karakter. Det Billede, vi kender i Dag – af Bondegaarden liggende frit mellem Markerne i det aabne Landskab – blev skabt.

Det, der var vundet for Jordens Dyrkning ved, at Bonden fik sin Jord udskiftet af Landsbyfællesskabet og samlet paa eet Sted, var udmærket, men fuldendt blev det først, naar Gaarden flyttedes fra Landsbyen ud til Jorden. Den aartusind gamle Landsby var man imidlertid saa fast indgroet i, at man nødvendig forlod den. Her havde man sine Venner, her mødtes man paa Bystævnet og ved de stadig tilbagevendende Fester – alt det, der gav Livet Tryghedsfølelse og Byen Hygge. Hertil kom, at Bonden selvfølgelig helst undgik Besværet og Omkostningerne ved at rive sin gamle Gaard ned og flytte den ud til et ensomt Sted paa Bymarken. Nogle Steder foretog man derfor den saakaldte Stjerneudskiftning, hvor alle Bygninger blev liggende i Byen, og Jordene samledes bag Gaardene som lange Strimler straalende ud fra Landsbyens Midte; men de fleste Steder maatte en Del Lodder alligevel udskilles saa langt fra Landsbyen, at det uden Udflytning var umuligt at overholde den almindelige Regel, at der fra Gaarden ud til det yderste Markskel kun maatte være 1500 Alen. De, der blev Ejere af saadanne Lodder, kom til at staa over for Problemet Udflytning, medens de mere heldige kunde blive boende i Landsbyen ved Gadekæret og Kirken.

Det havde været vanskeligt at faa Udskiftningen i Gang, da det efter Forordningen af 1781 havde været Godsejerne, der alene maatte bære Udgifterne derved. Først ved Loven af 15. Juni 1792 blev der skabt et nyt tilfredsstillende økonomisk Grundlag herfor, men saa gik det ogsaa med rivende Fart. I Løbet af 10 Aar blev over Halvdelen af Landets Jord udskiftet. –

Gaardene blev da ogsaa flyttet ud fra Landsbyen; trods »Beboernes sædvanlige Modbydelighed imod Udflytningen« gav Bønderne efter, og en omfattende Byggevirksomhed prægede Perioden fra 1780'erne og langt ind i næste Aarhundrede – vel at mærke begunstiget af en betydelig Konjunkturstigning.

For at hjælpe de udflyttende Bønder med Byggeriet, var det ved Forordningen af 23. April 1781 blevet bestemt, at der af Kongens Kasse kunde ydes dem en Bygningshjælp paa indtil 100 Rdl., og i visse Tilfælde mere. »Hvor anseelig denne Bygningshjælp end var, kunde Bonden dog ikke udflytte sin Gaard derfor,« skrev Professoren i Landøkonomi Gr. Begtrup 1803 »men Hosbonden« – d. v. s. Godsejeren – »har maattet bidrage det øvrige. Ligesom denne Hjælp har været større eller mindre ere de udflyttede Gaarde blevet bedre eller slettere –.« Paa Krongodserne gav Kongen selv fra 150 til 175 Rdl. foruden Egestolper, Skillerumstømmer, Tækkepæppe m. m. –

For at sikre Ejendommene og gøre det muligt for dem, der blev Selvejere at opnaa rimelige Laan, maatte Brandforsikringsforholdene bringes i Orden. Ved kongelig Anordning af 29. Februar 1792 blev »Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger« oprettet.

Boligforholdene havde ikke været gode. Den alsidige Skribent August Hennings, der netop havde været i England, sammenligner 1787 de sjællandske Gaarde med dem, han havde set derovre, og spørger: »Lever Landmanden der i en Leerhytte, som ved Mangel paa Udvinduer ser ud som et Fængsel indespærret ved Skarn, som han med sine Træsko endog næppe er istand til at giennemvade? Og er ikke dette det Udseende, under hvilket det skønne frugtbare og med den mildeste Regiering velsignede Sjælland viser sig for den rejsende?«

Selv om saadanne Notitser fra Tiden ikke kan sluges som fordomsfri Beskrivelser – saa lidt som hidsige Indlæg i Dagens Debat –, har Tilstandene næppe været lyse, i hvert Tilfælde ikke set med de reformivriges eller vore Øjne. Til Gengæld har Bønderne i det store og hele sikkert selv været mere tilfredse og lykkelige i de gamle Forhold, end vi er tilbøjelige til at tro, og hvordan det nu end stod til med deres Bygninger, saa fraraadede de kyndige dog absolut at bygge mere end højst nødvendigt, men anbefalede Bonden først og fremmest at »gøre sig Umage med Markens og Jordens Istandsættelse med Grøvter, Rensning og Hegn, da hele Hundreder Rigsdaler anvendte hertil hastigt afgive baade Renter og tillige noget til Afdrag paa Kapitalen.« »Det er en død og uvirksom Kapital der sættes i Huusbygning, men en levende og frugtbringende der anvendes paa Agerdyrknin-gen.« »Jeg har læst et Sted, jeg erindrer ikke egentlig hvor« skriver en Land-

44. Landskab med 4-Længet sammenbygget Bondegaard.

Malet af Jens Juel.

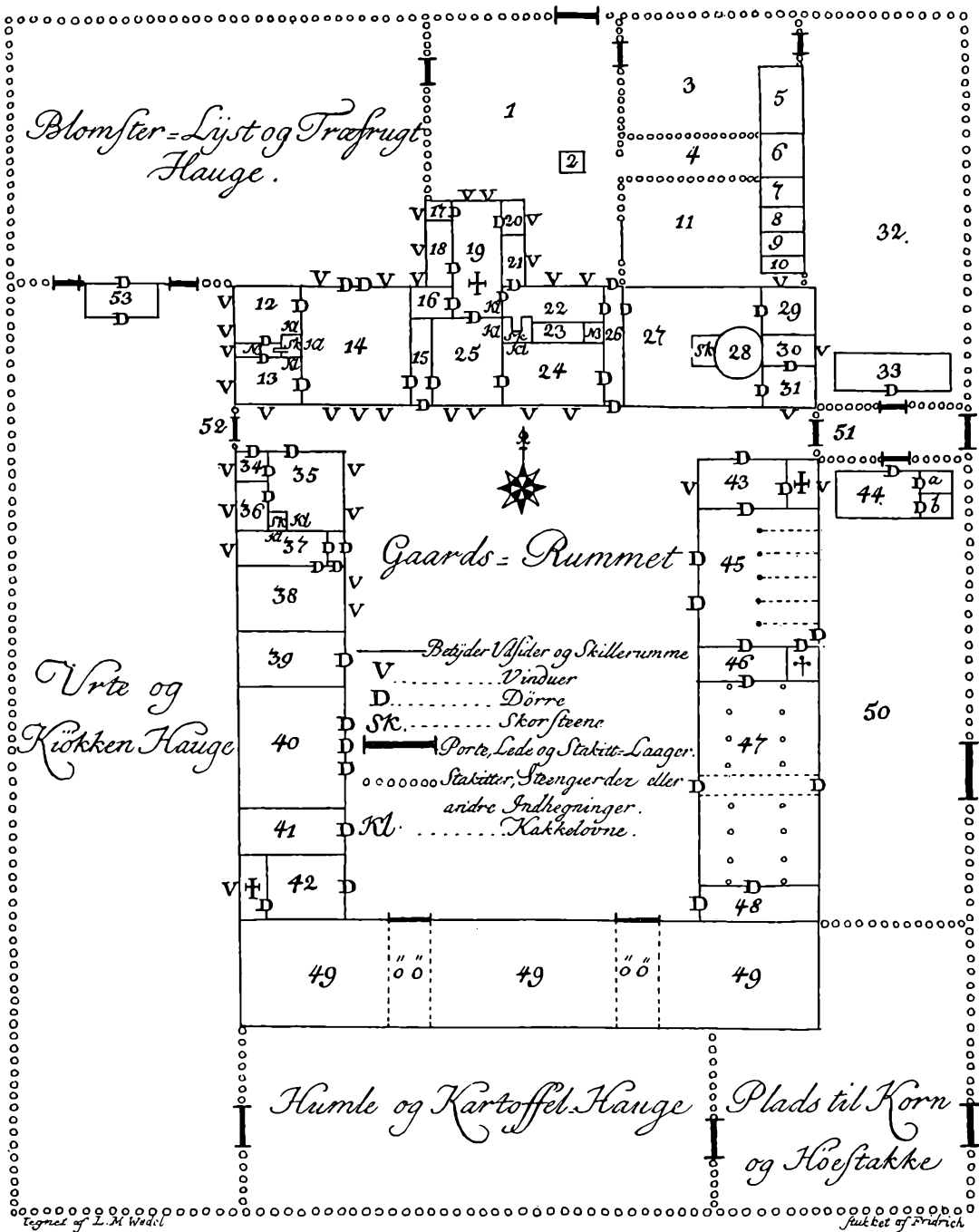
økonom, Sognepræsten Lago Wedel 1794, »at naar de gamle vilde ønske »Ont over deres Uven vare iblandt deres Forbannelser denne: »Gid Bygge-»Lyst maa beherske dit Hjerte« og sandelig er det et ont Ønske nok, naar »Lysten og Evnen ikke ere forenede tilhobe.« Men blev det nu nødvendigt at bygge, var Landøkonomerne ikke uvillige til at give gode Raad. I de Hundreder af velmente og belærende Skrifter, som især Præsterne velsignede Bonden med, og hvori der gaves Anvisning paa alt fra hans Aands til hans Kløvers Trivsel, forekommer da ogsaa en Del om Husbygning, og af disse Kilder skal nu øses, hvad enten det gælder Gaardtype, Rummenes Fordeling, Byggematerialer eller Stil.

Udviklingen fra 1- til 4-Længet Gaard var forlængst gennemløbet, men endnu byggedes baade 1-, 2-, 3-, og 4-længede Gaarde. Den sammenbyggede 4-længede Gaard havde været det sidste Trin, og selv om den ikke var praktisk, saa var den dog saa yndet, at den havde sejret de fleste Steder. I 1790'erne bekendte man sig da ogsaa til den 4-længede Gaardtype, dog ikke den sammenbyggede. Af Hensyn til Brandfaren ønskede man Stuehuset opført 10 Alen fra Udhusene, men Bønderne havde sat sig imod denne uvante Byggemaade, der ikke blot var mere kostbar, idet den

krævede flere Ydermure og Gavle –, men tilmed gav fremmede altfor let Adgang til Gaarden. – Hvor uhyggeligt, naar man skulde ud og bo i en fjern og øde Krog af Bymarken! Det var dog et vægtigt Argument for den ny Plan, at en Brand i en sammenbygget 4-længet Gaard i Reglen sved alt af til Grunden, uden at levne Bonden Mulighed for at redde Kvæg og Indbo. Den nye Plan gennemførtes da ogsaa ved Udskiftningen paa mange Godser, selvom Aabningen i Reglen sattes til væsentlig mindre end 10 Alen, og Lago Wedel anbefaler den paa det kraftigste bl. a. i sin udførlige Afhandling »Om Husbygning« fra 1794, hvor han lægger den til Grund for »Et Udkast enhver efter Behag kan fratage, tilsætte eller udvidde, naar han agter at bygge.« Stukket i Kobber findes Tegningen indføjet i den gamle Tekst.

Paa denne Plan (Fig. 45) angiver Tallet (1) Baggaarden med Brønd (2). Ved Siden ligger et langt Udhus med Svine- og Høsegaard (3–11). I Beboelseslængen, der er paa 26 Fag, er to Gæstekamre (12, 13) med Døre ind til Storstuen (14), hvorfra der gennem en dobbelt Glasdør er Adgang til Haven. Fra Forstuen (15) er dobbelte Døre til »Gaards-Rummet«. Det lille Rum (16) er et »Fadbur til Kobber-, Messing og Stentøj«. I Korshuset (17–21) er et »Vandhuus« (17), et Børnekammer (18), Soveværelse (19), Mælkestue (20) og Spisekammer (21). Ud mod Baggaarden ligger Køkkenet (22) medens »Folkenes eller Borgestuen« (24) og Dagligstuen ligger ved Siden af hinanden ind mod Gaarden. »Borgestuen skal være saa stor, at alle »Folk om Vinteren kan faa Plads til forskellig Haandarbejde. – Beliggenheden »tæt ved Dagligstuen, som er got i mange Henseender, da Huusbonden jævnlig »kan tale med sine Folk og deres Sæder bliver forbedrede ved Omgang, »tildeels undsee de sig for uhøviske Ord og Gierninger, naar de veed, de »lettelig kan høres i næste Værelse.« Fra en Gang (26) fører en Dør ind til Bryggerset »til Bagning, Slagtning, Brygning og Korns Rensning« (27) med Ovn (28) og Skorsten (Sk.). Yderst mod Gavlen findes en Bagerstue (29), en »gevelbt Kølle« – eller et Røgekammer (30), der ellers kan indrettes paa Loftet – og et Pige-kammer (31).

I de tre sammenbyggede Længer kan der indrettes Skrivestue etc. (34–36) til Gaardejeren, hvis han »er udenfor Bondestanden« – Birkedommer, Landmaaler, Herredsfoged, Præst eller lignende –, Kamre til fremmede Kuske (37, 38) hvoraf det ene kan være Skolestue, hvis en Herre af ovennævnte Rang er Ejer af Gaarden og »holder Informator«. Derpaa følger en Vognremise (40), »Huggehuset« (41), »hvor Avlskarlen forfærdiger Plouge, Harver, Skovle, Grebe, etc.,« og en Gæstestald for fremmede Heste (42). I Længen overfor findes Karlekammer (43) med Adgang til Hestestalden (45), Kostalden (47) og en Foderremise (48). Den sidste Længe benyttes som Korn-

45. Plan til en aaben 4-Længet Gaard tegnet af Lago M. Wedel.

Maal: c. 1:400.

lade (49) delt ved to Tærskeloer (öö). Endvidere findes mindre Skure (33, 53) til Redskaber og et særskilt Faarehus (44) op til den indhegnede Gaard (50), »hvor Heste- og Kvægmøj blandes«. Det var noget nyt. Tidligere havde

46. Udvendig Bageovn.

Ovnen er bygget sammen med Gavlen og beskyttet mod Regn af en straatækt Kappe.

man samlet Gødningen inde midt i Gaarden. Man behøvede saa kun Stald-døre ind mod Gaarden, og det var det sikreste. Uvedkommende kunde ikke saa let luske om i Staldene og tyvemalke. Forøvrigt var Gødningen jo en værdifuld Ejendom, som ingen behøvede at skjule.

Lago Wedels store Plan kunde paa forskellige Maader reduceres efter Hus-behov. Var der ikke Børn, kunde maaske hele Korshuset undværes, og havde man ikke Brug for Rummene 29–31, var det muligt at lægge Gavlen helt hen ved Skorstenen, hvorved Bageovnen, som det saa mange Steder var Til-fældet, kom til at ligge uden for Ydermuren. Den maatte saa dækkes med et Halvtag (Fig. 46). Endelig kunde maaske hele den ene Længe (34–42) undværes, hvis Ejeren ikke behøvede Studerekammer og lignende. Indkørselen til Gaardsrummet sker ad Stakitportene (51, 52), men er Afstanden mellem Stuehus og Udlænger for snæver, eller er Gaarden helt sammenbygget, maa et Portrum gennem Avlslængerne give Adgang til Gaardspladsen.

Stuehusets Plan varierer naturligvis stærkt. Begtrup siger i sin »Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland og Møen« (1803), at »Stuehuset« er sædvanlig 10–12 Fag. Store Bøndergaarde have et Stuehus paa 14 til

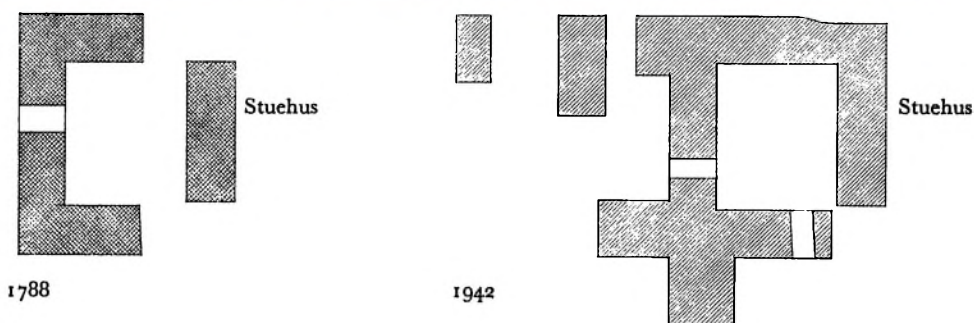
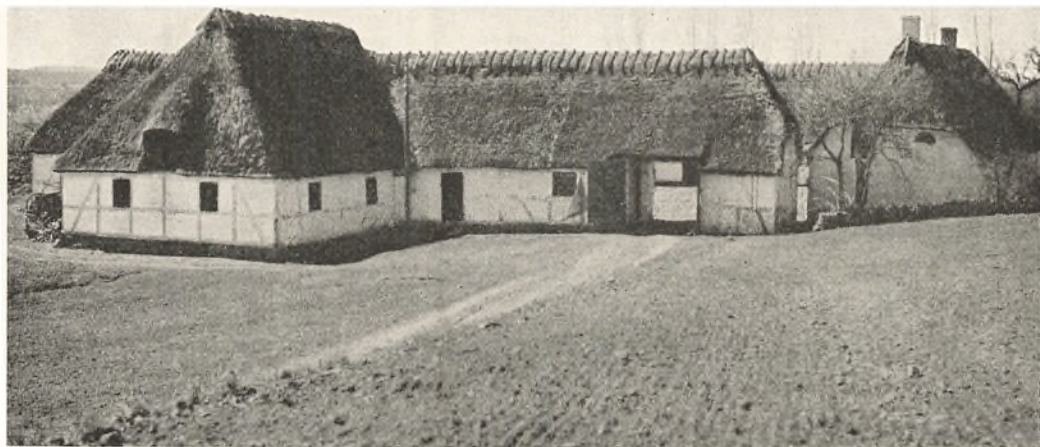
47. Bryggers i en Gaard fra Lundager paa Fyn.

Tilhøjre den store aabne Skorsten med Arne, »Køllesvin« (Ildsted til Maltens Tørring naar Skorstenen anvendes som Maltkølle) og i Muren bagved Aabninger ind til en større og en mindre Bageovn. Tilvenstre for Skorstenen ses den indmurede Bryggerkedel.

»16 Fag. De sidste have Dagligstue, Storstue, Gjestekammer, Fadebur, »Kjøkken, Bryggerse og Kammer til Folkene. I de mindre Bøndergaarde – »paa Proprietærgodserne – behjælper Bonden sig med vel faa Bequemmeligheder, som oftest have de kun een eneste stor Stue, hvori Bonden med sin »Familie og Folk opholder sig om Dagen, spiser, ligger om Natten, og i »samme Stue hensættes Mælken under Loftet paa Bretter.« Til denne enkle Plan kunde saa komme en Storstue, der kun brugtes ved Fester og andre særlige Lejligheder. Storstuen stod i Reglen kold, medens Borgestuen var opvarmet af Bilæggeren, der stod i Forbindelse med Køkkenets aabne Skorsten.

Grundplanen af et Stuehus »Sals« fra 1790 i en Gaard i Erritsø sydøst for Fredericia er typisk for Østjylland (Fig. 49). Den ene Halvdel af Huset optages af Storstue – »Endestue« –, Gjestekammer, Køkken og en Dagligstue med Adgang til Sovekammeret, den anden Halvdel af en særlig Sommerstue, en Mælkestue og et Bryggers; men det kan være vanskeligt og ofte umuligt med Sikkerhed at sige, hvordan Rummene oprindeligt laa fordelt.

Ombygninger efter senere Tiders Krav har sat sine Spor overalt. De store Bageovne og Bryggerkedler fra den Tid, da en Gaard var en lille selvforsynende Institution, hvor man bagte, bryggede og slagtede, og hvor man selv bearbejdede Mælken til Husbehov, har maattet vige Pladsen i en Tid,

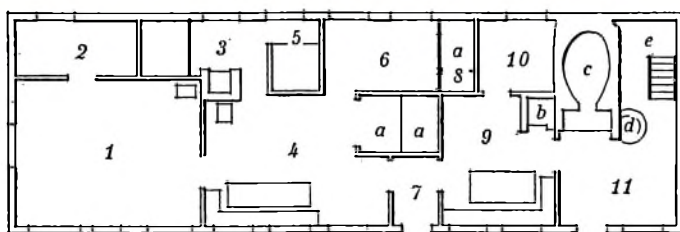

48. Udflyttergaarden »Hædersdal«, Brahetrolleborg, fra 1788.

Ved senere Tilføjelser er den oprindelige Plan helt udvisket, saaledes at den 4-Længede Gaard fra at have været aaben nu er blevet lukket, næsten sammenbygget.

hvor lettere Hjælpemidler staar til Raadighed, og Andelssamfund har skabt en ny Slags Fællesskab. Staar Bagerovnen endnu, ser man ingen bage i den, ligesaalidt som man nu ser Bondekonen staa i Røgen inde i den store sorte Skorsten, hvor hun den Gang stod, naar Folkenes Mad skulde laves.

Som Byggemateriale paa Landet havde Bindingsværket indtil Reformperioden været næsten eneraadende i Danmark. Kun i det træfattige Sydvestjylland var Grundmur allerede i det 17. Aarhundrede blevet almindeligt. Paa et Fundament af raa Kampesten »Sylt« stod Stolperne fornedet indfattede i en »Fodrem«, foroven i en Tagrem »Lederen«. Fodremmen kunde dog undværes, og flere Steder anbragtes Stolperne da paa selve Kampestensunderlaget, saaledes som det fremgaar af de »Forklaringer fra Amtmændene »om de i Danmark brugelige Bygningsmaader for Bøndergaarde og Huuse«, der indkom i Aarene 1789–90. – Hjørnefagene støttedes af Skraastivere, og

49. Stuehus »Sals« fra en Gaard i Erritsø.

Planen viser, hvordan et saadant Stuehus fra 1790 har været indrettet. 1) Endestue, 2) Gæstekammer, 3) Køkken, 4) Dagligstue, 5) Spisestue, 6) Sidesstue (Sovekammer), 7) Forstue, 8) Skab, 9) Sommerstue, 10) Mælkestue, 11) Bryggers. a) Alkover, b) Skorstene, c) Bagerovn, d) Bryggerkedel, e) Loftstrappe. Maal: 1 : 200.

mellem Stolperne var ellers de korte Løsholter det vigtigste Fyldtømmer. Et af de mest diskuterede Problemer i Tiden var, hvorvidt man, som det tidligere var Skik, skulde stikke Loftsbjælkerne igennem Stolperne med en lang Tap, der fastholdtes til Stolpen med Nagler eller Kiler, eller om man skulde lægge – eller rettere »kæmme« – Bjælkerne over Tagremmen.

Denne sidste lettere Konstruktion »Kiæmningsværk« foreslaar Lago Wedel anvendt i Stuehuse, »da derved erlanges en betydelig Højde i Værelserne,« hvorimod han foretrækker den gamle Konstruktion i Udhusene, især i Laderne, idet den er solidere »naar Storm og Kastevinde om Sommeren prøve »Styrke med de tomme Huuse, og da er Kiæmningsværk mere udsat for at »gaae over Stav eller ganske nedstyrt.« Han henviser til, hvordan Stormen saaledes havde ødelagt Laden paa Mehrn Præstegaard.

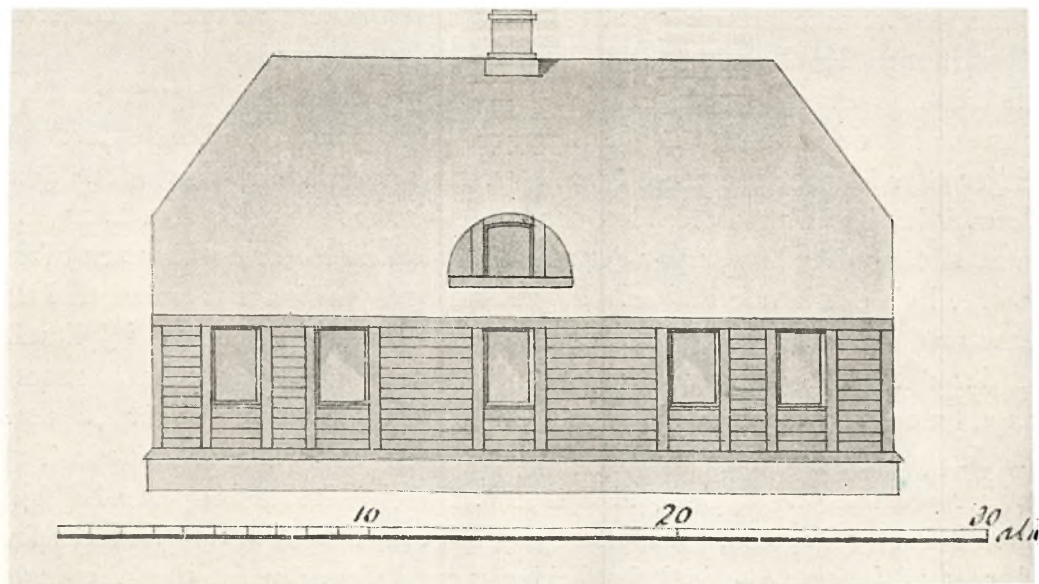
Tavlene i Bindingsværket udfyldte man endnu paa den gamle Maade ved at kline Ler til et Skelet af »Vendreværk« dannet af lodrette Træstave omflettet af Vidjer, »Vægge«, en Bygningsmaade, som gaar tilbage til Old-

50. Gaard bygget med »Bulfjæle«.

»Arenkils Gaard«, Stollig ved Aabenraa, fra o. 1781.

tiden og har givet Navn til vort Ord »Væg«. Begtrup beskriver Fremgangsmaaden og giver gode Raad: »Vægge som opklines med Ler og stoiles med »Stavre bør ikke tættere stavres, end at man vel kan faae en Haand imellem »Stavrene. Der maa ei heller komme for meget Sand i Leret for at gjøre »det meer, men lade det blive feed og sei. Ved Æltningen forglemmes ikke »at komme Hestemøg og Høesmul deriblant, thi det binder got, og naar »Leeret er æltet vel lader man Klinerne tage lange løssnoede Lunter af Sæghøe eller Halm, omælter dem vel med det tilberedte Leer, flætter dem saa »tæt imellem Væggenes Stavre, saa det fylde op med Tømmeret. Derpaa »glattes Væggene vel udenpaa.« Man kunde ogsaa lukke Tavlene med Tømmer, »Bulfjæle«, en anden ældgammel dansk Byggemaade, der i denne Periode satte sine sidste Monumenter som Arenkils Gaard fra 1781 (Fig. 50), og det senest daterede danske »Bulhus«, den sønderjydske Gaard »Buxhave«s Lade fra 1816. I en Gaard fra 1790 i Erritsø findes Bulfjæle i Portens Undervægge, Lerklining i Overvæggene. Man begyndte nu ogsaa at udfylde Tavlene med Tegl, enten raa soltørrede Lersten eller brændte Mursten. I enkelte Tilfælde brugtes endog Kampesten (Fig. 53).

51. Tegning til en Bygning som skulde opføres af Brædder »nach schwedischer Bauart«. Skole paa Godset Falkenstein ved Slagelse. Maal: 1:150.

Det meget og svære Tømmer, der medgik til Bulhusene, har slaet denne Byggemaade ud, men Storkøbmanden Constantin Brun, »som har ualmindelige Fortjenester af det danske Landbrug, har gjort Landmanden bekendt med de svenske Træbygninger,« skriver Begtrup. Han lod paa sit Gods, Antvorskov, opføre tre Gaarde, »hvor saavel Vaaningshuset som Lade med øvrige Bygninger« var opført af Brædder. Denne driftige Forretningsmand var ikke gaaet af Vejen for en rask Fremgangsmaade, der ikke var helt almindelig dengang. »Det hele er forarbejdet, færdig til at opsættes, i Sverrig, og til Skibs bragt til Korsør og derfra stykkevis ført paa Vogne til Antvorskov, en Vej af to Mile.« Det var billigere end Bindingsværk, og »de svenske Tømmermænd« forsikrede, at Husene kunde vare et hundrede Aar, naar de blot hvert tyvende Aar blev overstrøget. Der findes da ogsaa bevaret Tegninger til Træhuse, der skulde opføres »nach Schwedischer Bauart« paa et andet Gods, og da en af dem er mærket »Falkenstein«, stammer sikkert ogsaa disse fra Constantin Bruns Virksomhed, idet han netop 1799 erhvervede Godset Falkenstein ved Slagelse sammen med Antvorskov (Fig. 51). Skønt »Bulfjælene« her er tynde Brædder, er det dog den gamle danske Bulhuskonstruktion, der her har faaet Prædikat af at være svensk. Det var egentlig den saakaldte Knuttømmer-Konstruktion, der havde været typisk for svensk

Træbygningskunst, men i Carl Wynblads Bog om Husbygning, der kom i Sverrig 1765, var Forfatteren gaaet ind for Bulkonstruktionen, og hans Planer var danske Læsere gjort fortrolig med gennem en tysk Oversættelse forsynet med Kobberstik, der udkom i København 1768.

I Bindingsværket svarede til hvert Stolpefag et Spærfag i Tagværket. Over Spærene laa de vandrette Lægter, som man tidligere havde bundet fast med Vidjer eller hamret paa med Trænagler. Nu anbefalede man smedede Søm. Herover laa Tækningsmaterialet, der kunde være af forskellig Art. Langhalm enten af Rug eller Hvede var det almindeligste, men Rør og Siv var at foretrække, hvis det kunde skaffes. »I Sjælland og Fyn bindes Halmen til Lægterne med Hesselkieppe og Tækkegarn, men i skovløse Egne som i Jylland,« hedder det 1794, »bruger man til Anbringelsen Sime (Havrehalm snoet i lange tynde Reb) der ved Hjælp af en lang Jernnaal stikkes under Lægten.« Tagskægget holdes frem over Bjælkehovederne ved smaa tildannede Træstykker »Skalke« fastnaglede til Spærene. Enkelte Steder brugtes »Tagskjeg« med 2 Rader Tagsten, som lettere skyde Vandet og ikke om Vinteren for-dærves af Istappe.« »Ligeledes beklædes med Brædder fra Opskalkningen »ned mod Ydervæggen, at Stormen ikke skal beskadige Taget.« Foroven dækkes – »mønnes« – Straataget med Halm, der fastholdes af korslagte Træstykker, »Kragtræer« – ridende over Tagets Ryg – eller af Græstørv.

Lukningen af Gavlene havde faaet fornyet Aktualitet, naar Stuehuset skulde lægges frit, og en hel Litteratur foreligger derom, hvor alt blev foreslaaet fra flettede til murede Gavle, men over Bindingsværksvægge regnedes Gavle lukkede med Brædder for de bedste. Nogle Landmænd mente, at saadanne Gavle var »varigere naar uhøvlede Brædder dertil anvendtes, men et »glat Stykke,« skriver Wedel, »der ved Høvlingen er befriet fra de rue og »hvasse Udsider foraarsaget ved Saugningen skyder Regn og Sneevand fuld-komment.« Han anbefaler brede og tykke Brædder, der pløjes sammen og ikke blot tækkes med Lister, eller »lægges over«. I mindre Udhuse kunde hele Væggen være flettet, og den simpleste Konstruktion forekom i de fritliggende Lader »Hjelme« bygget af Træ med et Tag af Straa.

Bindingsværk var som sagt det almindeligste, »men Grundmur er meget varigere og ikke engang saa kostbart nu ved Eege-Træets høje Priser,« hævdes det i 1790'erne. Da tilmed Lysten til at bygge solidere og bedre voksede, blev der opført en Del grundmurede Bøndergaarde over hele Landet og ikke blot i Sydvestjylland, hvor de grundmurede Gaarde, som allerede nævnt, havde holdt deres Indtog et Aarhundrede før. Frilandsmuseet ved Sorgenfri har en Gaard fra Toftum paa Rømø, der har tilhørt en af Øens Kommandører, en Kaptejn, der har drevet Hval- og Sælfangst ved Grøn-

52. Grundmuret Gaard fra Rømø.
Laden opført 1793 af røde Mursten.

land og Spitsbergen og paa den Maade skaffet de Midler til Øens Kultur og Rigdom, som de sandede Jorder ikke formaaede at kaste af sig. Der er Rester af ældre Bindingsværk i denne T-formede Gaard; Stuehuset er fra omkring 1750, Vestlængens nordlige Del med Stald og Bryggers fra 1773, og endelig er den nordlige Del, Laden, som her gengives (Fig. 52), fra 1793.

Selvfølgelig var det dyrt at bygge med Mursten, naar de skulde købes paa fjerne Teglværker og ages den lange Vej, men i Betragtning af, at Gaardene blev solidere og mere brandsikre, anbefalede Reformtidens Økonomer det, og for at gøre det billigere, foreslog man Bønderne selv at brænde deres Sten. Det kongelige danske Landhusholdningsselskab havde 1771 belønnet Magister J. A. Dyssels Prisskrift »Om Indretningen og Anlægget af smaae Teglblænderier ved Landsbyerne«, og det blev trykt det følgende Aar. Han anbefaler smaa simple Teglovne til ca. 6000 Sten pr. Brænding. Hvis de blev indførte, skriver han, »fik vi ganske anderledes Bygninger at se, murede »Huuse, i det mindste Bindingsværk i Stedet for disse usle Leerhytter, hvor »Væggene aarlig opklines om Sommeren, for at falde ned om Vinteren.« Der kom stadig nye Forslag. Økonomerne regnede ud, at Grundmur faktisk blev billigere end Bindingsværk, og paa flere Steder oprettede Bønderne i

53. Bindingsværk med Kampesten i Tavlene.

Fra Kallehave Sogn ved Vordingborg.

Fællesskab Teglværker. Paa Sjælland alene var der i 1803 næsten hundrede, og byggede man ikke med Sten fra Grunden af, erstattede man mange Steder de lerklinede Tavle med brændte Sten.

Man kunde ogsaa undgaa alt Besværet med at brænde Sten ved simpelt-
hen at opføre grundmurede Bygninger af Kampesten. »Udhuse især kunde
opføres af Kampesten med slaget Ler.« Markstene, der havde tjent som
Byggemateriale for de svære Kirkemure i den fjerne Middelalder, oplevede
i Reformtiden en Renaissance. Problemet om Indhegning af Marker havde
henledt Opmærksomheden paa dem. Man foreslog dem som Byggemateriale,
og Lago Wedel angav forskellige Metoder til at sprænge og tilhugge dem.
I Sverrig havde Carl Wynblad skrevet sin Bog om Bygninger af baade Træ
og Grundmur for Landalmuen, der som nævnt allerede 1768 var blevet
oversat og udgivet i København med mange Kobbretavler under Titelen
»Beschreibung der Bauer und andere Gemeiner Leute Häuser und wie sie
sowohl von Steinen als von Holz nach den strengsten Regeln der Sparsamkeit
aufzubauen sind«, og ved Marienborg paa Møen lod Ejeren, Beringskjold,
en stor Ladebygning »af krudtsprængte Sten opføre i Aaret 1776 af den
»svenske Bygmester Eckström.« Den kæmpemæssige Lade stod til 1909, da

54. »Baron Holstens Hospitaler« i Diernisse bygget af Kampesten.

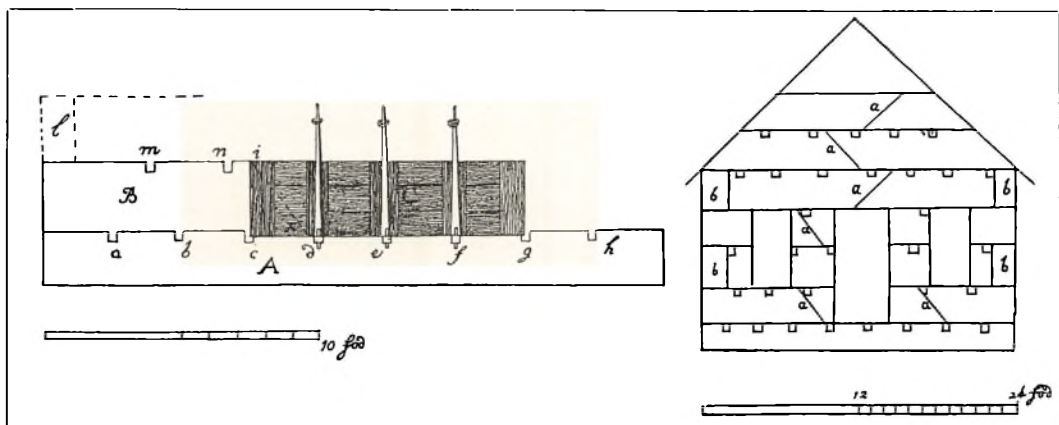
Den Kampestensbygning der ses forrest er nedrevet, men en Mage til, som skimtes bagved, staar endnu. I hvert Hus var indrettet 8 Beboelser. Vaskehus og Brændselsskur var opført i alm. Bindingsværk.

en Brand raserede det straatækte Tagværk. De svære Mure blev brudt ned og den kendes nu kun fra gamle Billeder og fra Rester af Fundamentet, der stadig kan ses under den nuværende Portbygningens østlige Mure. Ikke langt fra Marienborg opførtes de tre sammenbyggede Avlslænger af Gaarden »Sparresminde« af Kampesten, og Byggemaaden træffes flere Steder paa Møen, paa Sjælland og i andre Landsdele. De Hospitaler Baron Ad. Chr. Holstein 1794 oprettede paa Sydfyn, bl. a. i Diernisse (Fig. 54), blev bygget af Marksten, og fra denne Ø, der ellers er saa rig paa fint Bindingsværk, kan nævnes adskillige flere Eksempler paa solide Kampestensbygninger fra denne Tid.

En mærkelig Byggemaade, der ogsaa maa betegnes som Grundmuring, var den saakaldte »Pisé« eller Jordstampning. I 1796 udgav den fremskridtsivrige Redaktør og Bogtrykker K. H. Seidelin en Extract af et fransk Værk derom. I en Trækasse af en vis Længde og Højde kommer man fin Muldjord, der stemples fast. Naar Kassen er fuld og faststampet, løses Brædderne,

55. Bygning opført af jordstampede overkalkede Vægge.

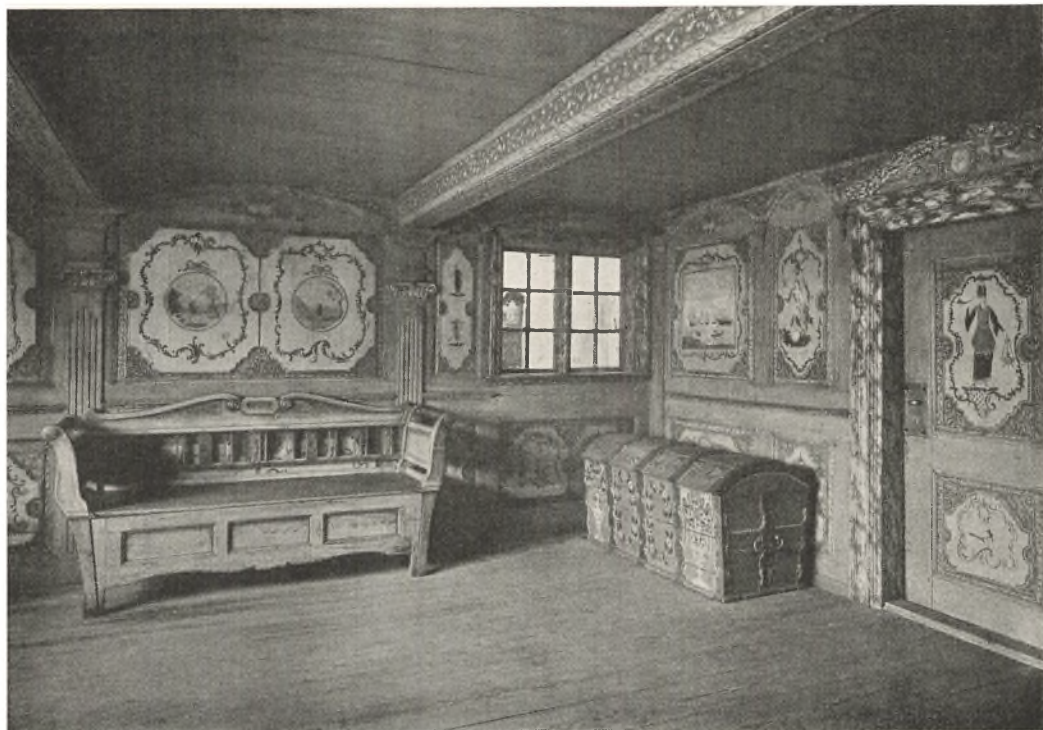
56. Vægge af stampet Jord.

Til venstre en Væg under Opførelse. Første Del af et Skifte («B») er færdigt og Stampningen af andel Del forberedes. I Fordybningerne «d-e-f» ses Enderne af Stampekassens 3 «Sko» paa hvilke Kassens 2 svære Vægge er rejst. Mellem dem stemples den løse Muldjord med en »Jomfrue«. Kassens Vægge holdes herunder fast af 6 Stænger (hvoraf kun 3 ses), der fornedet er fastgjorte til Skoene og foroven forbundne to og to med Remme. Naar Kassens Indhold er faststampet løses Remmene, Væggene fjernes, Skoene trækkes ud for igen at lægges i Fordybningerne »g-h« og Stampningen af Skiftets tredje Del kan finde Sted. Maal: c. 1:90. – Til højre ses en færdig Gavnl med de mange Huller, hvor Skoene har siddet. De skraa Streger »a« viser Sammenføjninger mellem Blokkene (»i-d« paa Tegn. til venstre) og »b« viser Blokkenes Kortsider. Maal: c. 1:200.

som er sammenføjede med en Skrue eller et Reb (se Fig. 56), og de sammensættes igen til en ny Kasse, som atter fyldes med Jord, der stampes, og saadan fortsættes Arbejdet. Den færdige Mur bliver saa tilsidst overkalket. »Af Erfarenhed ved jeg,« siger Begtrup, »at fin Muldjord er meget tienlig og uden »Tvivl det bedste. Andre paastaa, at den bedste Piséjord erholdes af en sei »Leerjord blandet med Kiissand.« Jordstampede Huse var meget varige, i Sydfrankrig var endog Kirker og Kapeller opførte af stampet Jord, fortalte man. – Constantin Brun gjorde sine Bønder bekendt med en anden Form nemlig »de i Sverrig brugelige Leerhuse.« »Leeret bliver æltet og blandet »med kort Straa under Æltningen, for at binde – og slaaes ei i Kasser, men »med et Jerngreb paa hinanden, som Væggen opføres.«

Det kongelige Landhuusholdningsselskab gjorde 1804 en Indsats for Jordhusene, og de har da ogsaa været prøvet flere Steder. Mange Gaarde, ja endog Herregaarde fik Lader eller andre Udhuse med Jordvægge. Ved »Stampen« i Jægersborg Dyrehave havde endog et stort Fabrikmagasin saadanne Vægge, men først og fremmest har de vel været anvendt paa Husmandsbrug. Begtrup skriver, at Konferensraad Ryberg paa sit Gods Øbjerggaard ved Næstved lod opføre et Piséhus til to Husmænd, og det fortælles senere, at »mange Leer-muurs-Bygninger findes opførte, især af Huusmænd »og Parcellister, mest paa »Cronborg Amt.« Skolen fra Snekkersten, der gengives Fig. 55, var saaledes opført af stampet Jord, men Byggemaaden fik nu ikke nogen videre Betydning, bl. a. fordi Arbejdet ved Stampningen var saa omfattende, at det viste sig at være kostbarere end almindeligt Bindingsværk, og da man i 1818 vil opføre flere Skoler af Ler, fraaades det i en udførlig Erklæring til Rentekammeret af Arkitekterne J. A. Meyer og Peter Meyn.

Bønderne opførte selv deres Bygninger – i Reglen assisteret af en Tømrer, »Hugger«, og i visse Tilfælde af en Murer. Det var Folk, der havde lært deres Haandværk paa Stedet. Oftest var de Husmænd, og det var ikke ualmindeligt, at Skoleholderen, der kun underviste om Vinteren, virkede som Murer om Sommeren. – Mellem disse Folk naede de sidste Skrig i den europæiske Stiludvikling naturligvis kun ud som et saare tyst og langt forsinket Ekko, men alligevel havde deres Frembringelser Stil, baaret af en stærk Tradition, en Stil, der stod fast i Slægtled, medens Byhusene hurtigt skiftede Maske. Man rev ikke som i Byen en gammel Gaard ned for at opføre en i Tidens Smag, men man ændrede og byggede til efter de Krav, man stillede til Bygningens Brug og byggede først nye Længer, hvis de gamle faldt sammen eller brændte. Derfor er det ofte muligt, naar de gamle Gaarde nu rives ned, at følge deres Vækst og Liv tilbage i Tiden, ja, som det er vist,

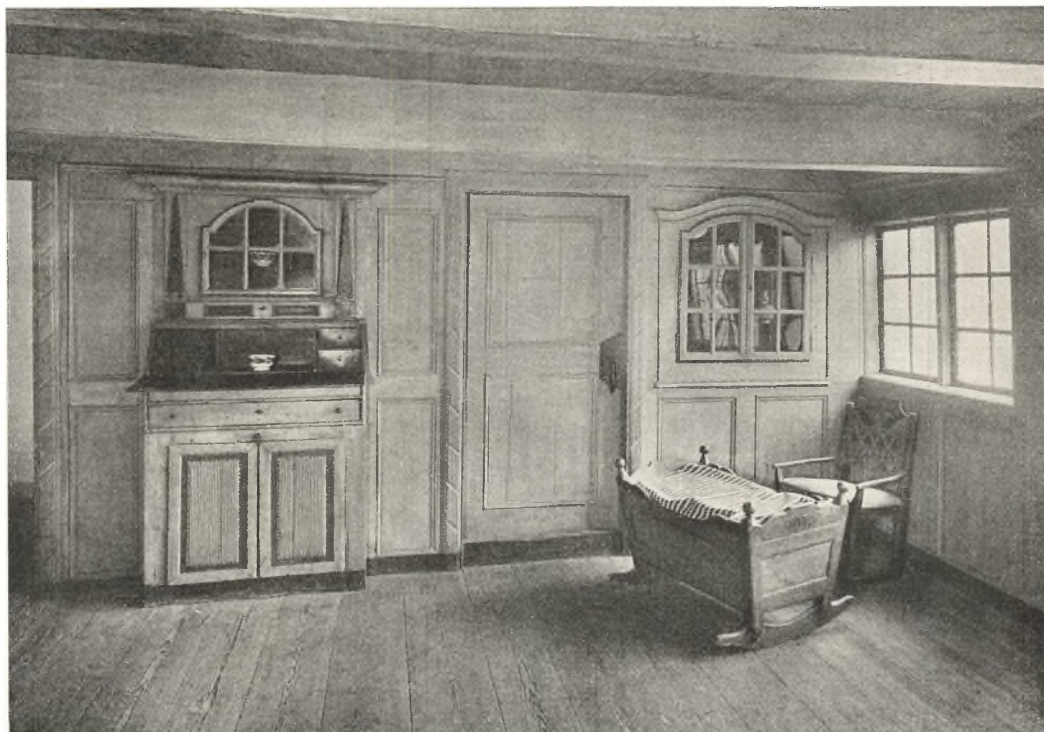
57. Storstue fra Taarnby, Amager, fra 1783.

De panelerede Vægge er kraftigt dekorerede med Rokoko-Indramninger, med Teaterscener, Landskaber, allegoriske Figurer etc. Kun de lette Rammer omkring de runde Medailloner paa Væggen over Sofaen er malet i klassicistisk Aand.

tilbage gennem to Aartusinder. Den enkelte Gaard giver saaledes ikke saa meget Billedet af en Tid, som Rammen om Generationers Liv. Selv om Udflyttergaardene var et Brud paa Traditionen, og selv om der indførtes nye Byggemaader, saa blev ikke blot de Gaarde, der bogstaveligt udflyttedes Stolpe for Stolpe, men ogsaa de helt nye rejst i den samme hævdvundne Stil, og de mange Traade, der førte Aarhundreder tilbage, blev ikke brudt. Skulde der gøres noget særligt ud af Bygningernes Udseende, blev det derfor sjældnere gjort ved at hænge klassicistiske Detailler paa Gaardene end ved at arbejde med hele Gaardens Form og Anlæg.

Det ansaas for »smukt at give Stuehuset over Midten en Kvist paa 3-4 Fag.« Det kunde give en herlig Udsigt, men da det var dyrere end at bygge 3-4 Fag paa Jorden, kunde Landøkonomerne ikke anbefale det. Dog bemærker den gode Pastor Wedel, at det er meget rart med Gæsteværelser i saadan en Kvist, hvis man har Sønner eller Døtre paa Besøg. Man kan saa behageligt holde Kontrol med Trappen!

Detaljeret Udsmykning fandt i det ydre kun Anvendelse ved Døre og

58. Storstue fra Læssø med klassicistisk Panelværk.

Dørkarme. Ved grundmurede Gaarde kunde et enkelt Tandsnit under Tag-skægget forekomme, men sjældent mere.

I det indre var der derimod større Muligheder, men da var det ældgamle Træk, der sparsomt blev spædet op med lidt af det nye. Medens Akademiet paa Kongens Nytorv docerede Maadehold, Simpelt og Klassicisme, præstereede man 1783 i Taarnby paa Amager den Storstue, der gengives Fig. 57, hvor kun de lette Sløjfer over de runde Medailloner svarer til Tidens Krav, men de drukner saa i lystigt svunget Rocailleværk malet paa Fyldinger, der som den svære Dørindfatning snarere hører hjemme i Aarhundredets Begyndelse. Klassicismen trængte kun langsomt ind. Den Stue fra Læssø, der gengives Fig. 58, viser Træk, der normalt vilde henføre den til 1790'erne, men den er sandsynligvis først blevet til omkring 1820, – og er den tidligere, kan det kun skyldes de færende Læssøskippers intime Kontakt med Udviklingen i København.

Det er karakteristisk for Bondestuerne, at saa meget Inventar som muligt gøres vægfast. Det gælder Bænke, Skabe og først og fremmest Alkoverne, der jo nærmest maa opfattes som Led i selve Ruminddelingen. Bonden lavede det hele meget solidt. »I Særdeleshed er hans Bord, som staar i det ene Hjørne af hans Stue omgivet paa de tvende inderste Sider med nagelfaste

»Bænker i den sande ægyptiske Colossal-Smag af tykke Eege-Planker,« skriver Pastor Junge 1798 i »Den nordsiellandske Landalmues Charakter.«

I Slutningen af det 18de Aarhundrede var ogsaa løst Inventar blevet almindeligt. Svære Kister, der i Reglen stod i den kolde Storstue, og solide Stole findes i stort Tal. De høje Uhre holdt deres Indtog, og rigtige Senge blev opstillet, ikke blot til at sove i, men ogsaa som Prydgenstande paa samme Maade, som man i fornemme Interiører havde yndet Paradesenge. I Lago Wedels Gaard (Fig. 45), hvor den egentlige Beboelse var i Stuelængen, hedder det om de smaa Studerekamre i den ene af Sidelængerne (34–36), at medens man kan have forskellige Ting liggende mindre ordentlig i de mindste Rum (34, 36), kan selve Skrivestuen (35) »være rydelig med en smuk Seng, gode Tegninger og Landkort paa Væggene.«

I Reglen er kun en Stue panelleret, og Bonden var, hævder Junge, »i Henseende til Farverne et Barn i sin Smag; han elsker derfor alt det som »gør et stærkt Indtryk paa Sandserne. Er han riig, da finder han snart en »eller anden omvandrene Apelles, der overmaler ham Vægge og Dørre og »Hylde og Kister og alt med de mest kontrasterende Farver. Han ser da »for sig Blomster, hvis Lige man ikke finder i hele Naturen – og Mænd som »haver faaet alenlange Næser og Dragter af den Slags, som efter A. B. C. »skal findes i Indien!«

Gulvene kunde være lagt af Planker, eller de kunde være lerstampede. I Køkken og Bryggers foretrak man, som i Staldene og de fleste andre Udhuse, Brolægning, men i Tærskeloen skulde Gulvet helst være af stampet Ler, og der gives forskellige Anvisninger herpaa. – Midt i Loen nedgravede man efter gammel Skik en Hestepande, og Lago Wedel hævder, at det ikke blot er Overtro »thi Tærskerne sige, at det gaar saa godt, naar Plejlen kan slaa »igen, da Kornet lettere springe fra Axene, men om det blotte Ekko dertil »kan bidrage, kan jeg ikke angive.« –

Ogsaa Ladegulvene stiller visse Krav. De maa ikke brolægges, »thi da »faar Mus og Rotter Lejlighed til at underminere og altid sikre Boliger »under Stenene.« I Stedet foreslaas, at man belægger Gulvet med Strand-sand »som løber dem i Ørerne«, eller grønt Elleløv, »hvilket de skyer for Lugten.«

HUSMANDSSTEDET

FØR UDSKIFTNINGEN havde Husmændene mod en mindre Betaling Ret til at lade deres Kreaturer græsse paa Landsbyens Fællede, men nu kom denne Græsningsret i Fare. Tidligere havde Husmanden »en maadelig Hytte med en lille Kaalhave til, men ingen Jord.« Spørgsmaalet om at tildele ham Jord rejste sig da, men blev først af Hensyn til Gaardmændene afvist, da det vilde indskrænke Gaardenes Lodder, og man derfor frygtede, det vilde hæmme Udskiftningen. Husmændenes Skare voksede imidlertid stadig. Hele Forøgelsen af Landbefolkningen mellem Folketællingerne 1787 og 1801 faldt paa Husmændene, der i disse Aar forøgedes med 20–25 0/0, og Landøkonomerne havde set skævt til denne Klasse. Man kaldte dem Betlere og sagde, de »ødelagde Bonden«. Husmanden »var til Byrde for sig selv og til Ruin for Gaardmanden,« skrev Begtrup, men forstod som Lago Wedel, at Husmandens Arbejdskraft var nødvendig for Bonden. Græsningsretten var imidlertid en Livsbetingelse for Husmanden, og fratog man ham den, kom man ud i en social Katastrofe. Man maatte løse Problemet paa forskellige Maader. Paa nogle Herregaarde udlagdes Lodder paa Hovmarkerne, og ved Udskiftningen af Bøndergodserne saa Godsejerne en Fordel i at oprette Husmandssteder, fordi de fik størst Afgift af Jorden, naar den fæstedes til Husmænd. Mange Steder blev Gaarde nedlagt og udstykkede til Husmandslodder, eller der udlagdes Lodder paa det gamle Overdrev. Men det var meget vanskeligt, naar Udskiftningen af Gaardene havde fundet Sted, eller naar den allerede var i Gang. Gaardmændene vilde nødvendig afstaa noget af deres Jord, men her gik Regeringen foran ved Udskiftningen af Krongodserne i Frederiksborg og Kronborg Amter, hvor der som Hovedregel blev udlagt en Husmandslod for hver mindre og to for hver større Gaard. De Husmænd, der saaledes fik Jord uden for Byen, maatte udflytte, og Byggeproblemet rejste sig.

Husmanden havde ikke Midler til at bygge for, og Ejeren maatte yde sit. Paa Krongodserne i Frederiksborg og Kronborg Amter blev Bygningshjælpen 1787 fastsat til 20 Rd. i Penge, 16 Egestolper à 3¹/₂ Alens Længde, 6 Stk. ligesaa lange Egegrene, 150 Ellerafter og de fornødne Tækkekæppe. En af de nærmest boende Bønder skulde yde Hjælp ved Skovning

og Transport af Byggematerialer, ligesom de kongelige Skovbetjente skulde fastsætte, hvorvidt der kunde ydes et Skovlæs Bøg. Den byggende Husmand blev fri for Afgifter i et eller flere Aar, og Husafgiften maatte ikke forhøjes i Udflytterens Levetid. Lerklining og Opførelse af Hegn maatte han selv sørge for.

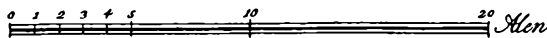
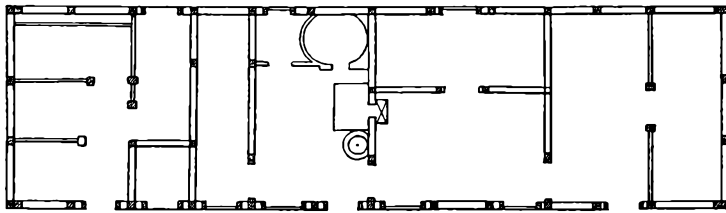
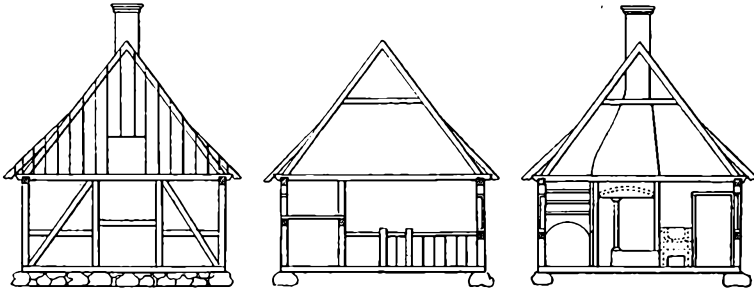
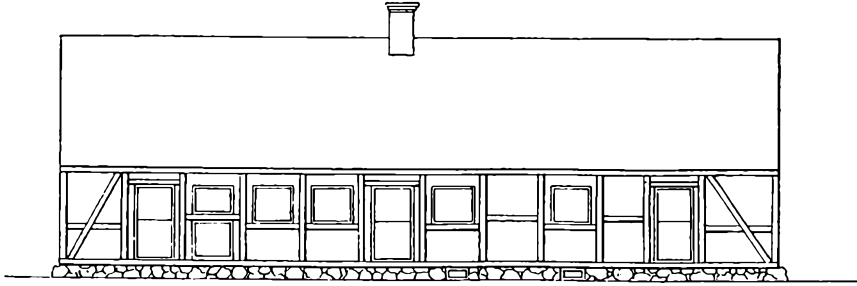
Den ansete Landøkonom Pastor Høegh i Gentofte, Statsministeren Ove Høegh-Guldbergs Broder, gav i sin »Anviisning til et velindrettet Jordbrug for Gaardmænd og Huusmænd« sin Opfattelse af, hvorledes et Husmandsbrug med et Jordtilliggende paa 3 Tdr. Land burde indrettes.

Han foretrak den enlængede Type, fordi den var billigst, og da hans Afhandling var blevet belønnet med det Kgl. Landhusholdningsselskabs Guldmedaille 1794 og blev meget efterspurgt – den kom saaledes baade i svensk og tysk Oversættelse – var han i Stand til at forsyne 2. Oplag med det Kobberstik, der her gengives (Fig. 59). Huset er 13 Fag langt og 3 Fag dybt. Stalden med to Baase til »fire maadelige Kreaturer« og en Faaresti med Krybbe er indrettet i de to første Fag (fra venstre paa Planen). I det tredie følger »en liden Hakkelseslo« med Indgang fra Stalden, og et kortere Svinehus med Udgang til Gaarden. Over Svinehuset er indrettet et Rum til Høns. Alt dette er ved en lukket Mur skilt fra det fjerde Fag, der bruges som Tørvehus. Til Tørvehuset er der Adgang fra Gaarden og Køkkenet, der optager de næste to Fag med Skorsten, Ovn, indmuret Keddel og et lille Kammer op til Ovn. De følgende tre Fag er ved en Skillevæg delt i en »Dagligstue« og et mindre Kammer, hvor »to Senge kunde være«. Fra Dagligstuen er Udgang til Tærskeloen, der med en halv Væg er skilt fra Laden, som strækker sig gennem det sidste Fag. Bliver Laden med Tiden for trang, kan Huset bekvemt udvides med et Par Fag til denne Side, ellers henvises til Loftet, som ved flettede Mellemgavle er inddelt i flere Rum, hvoraf et til Kløver og Hø strækker sig over de første fire Fag med Lem i Hakkelseloen og Laage til Indladning i Gavlen.

De fleste Husmandssteder var enlængede, men ogsaa tolængede var almindelige, enten vinkelbyggede eller – hvad der var sjældnere – paralleltbyggede.

Vinkeltypen synes at være opstaaet ved senere Tilføjelse af en Ladebygning til et oprindeligt enlænget Hus, men Stalden kan ogsaa være indrettet i Sidefløjen, og ofte er de to Fløje ikke sammenbyggede. I saa Tilfælde er Stuehuset næsten altid udelukkende indrettet til Beboelse. Vinkeltypen var meget yndet til det mindre Landbrug, og paa et Gods som Svendstrup byggedes næsten alle de udflyttede Huse, ialt 96, som Vinkelhuse.

Paralleltbyggede Husmandssteder var mindre hyppige, og det samme

Arch. J. C.

59. Enlænget Husmandssted. Efter H. J. Chr. Høeghs Anvisning.

Øverst: Gaardsiden. I Midten: Gavl, Snit gennem Svinehus, Hønselus og Foderlo og Snit gennem Køkken med Bageovn, aaben Skorsten og indmuret Kedel. Nederst: Plan. I Bindingsværket er Bjælkerne lagt over Tagremmen (Kæmningsværk). Længde: 30 Al. (18,8 m), Bredde: $7\frac{1}{2}$ Al. (4,6 m). Lofthøjde $3\frac{1}{2}$ Al. (2,2 m). Maal 1:200.

60. Trelænget fynsk Boelsted.

gjaldt de trelængede. Den trelængede Type var meget yndet paa Fyn, hvor især større Steder – Boelsteder – opførtes efter denne Plan (Fig. 60).

Paa de store Godser blev Husene af og til opført to og to liggende parallelt over for hinanden eller i Forlængelse af hinanden. De kunde sammenbygges, eller om man vil, to Familier kunde bo i hver sin Ende af samme Hus (Fig. 62). Saadan boede Gadehusmændene ofte. »De Husmænd, som ingen Jord have, kaldes Gadehusmænd«. De havde deres Huse paa den saakaldte Gadejord inde paa den gamle Landsbys Grund. Her laa Husene tæt, og her var ingen Plads til Jordtilliggende. Ogsaa Gadehusmændenes Tal forøgedes, ogsaa for dem maatte der bygges nye Huse, og naar Gaarde blev udflyttede, lod man ofte Stuehusene staa tilbage som Bolig for Husmandsfamilier. De ernærede sig ikke blot som Daglejere, men inden for deres Kategori falder ogsaa Haandværkere, Fiskere, Prangere, Skoleholdere og lignende, og for dem gælder det, at deres Arbejde kunde kræve særlige Rum, som det ikke her vil være overkommeligt nøjere at beskrive.

En særlig Stilling indtog ligeledes Husene paa Hovedgaardstaxten, Herregaardens Marker, hvad enten de var for Lede- eller Vangevogtere eller for »Gaardens givte Tjenestetyende og Haandværksfolk saasom Kusk, Skjotte, Ladefoged, Smed, Snedker, Murmester, Teglbrænder, Postbud.« Mellem

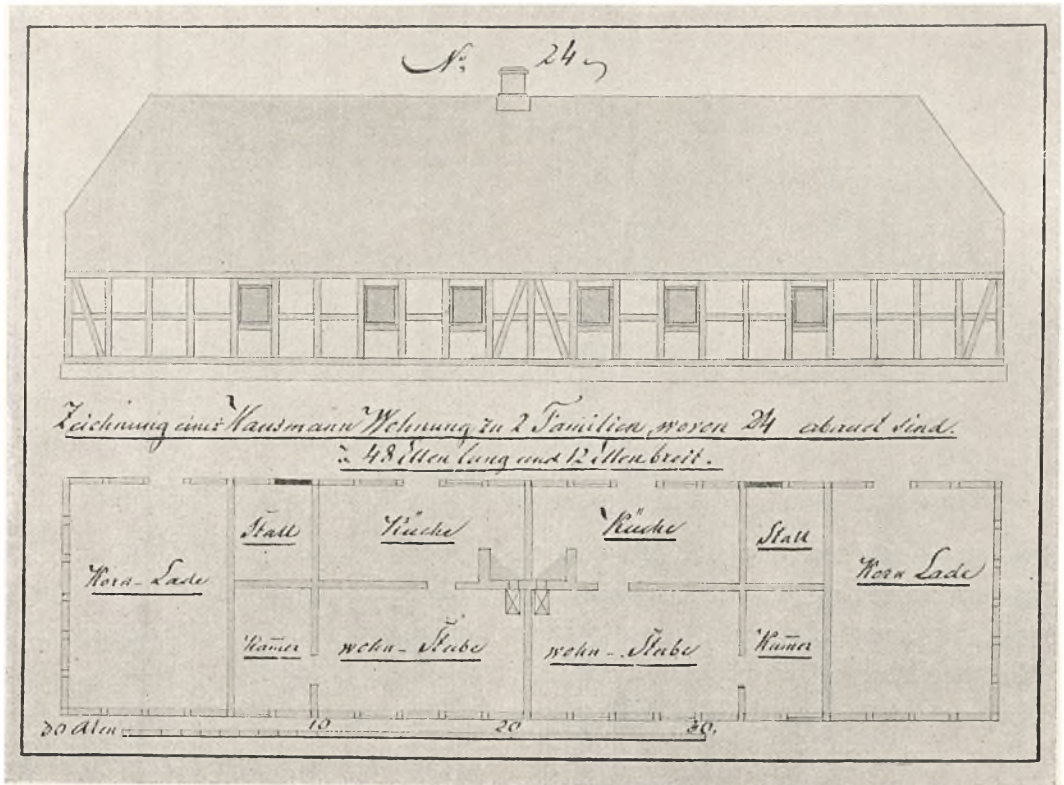
61. Hus til 8 Familier, Brahetrolleborg.

dem var der Folk, der hverken behøvede Avlsbygninger eller Værksted, og for dem var Huset udelukkende indrettet til Beboelse, hvad der selvfølgelig ogsaa kunde gælde Huse for alle Slags Arbejdere (Fig. 61).

Husene blev opført af samme Materialer og paa samme Maade som Gaardene, men de mange Eksperimenter med nye Byggeemner blev i første Række foretaget med Husene. Saaledes er, som nævnt, de fleste kendte jordstampede Bygninger Huse.

»Efter denne korte Oversigt«, saadan slutter Begtrup et Kapitel om Husmænd, og vi kan gøre hans Ord til vore, »vil vi forlade en Klasse af Landboere, som i mange Henseender fortjener enhver Borgers Agtelse. Deres Stræbsomhed var hemmet, dens Udkommende var usikker og i dyre Aaringer udsattes den for trykkende Mangel. Nu er en Mængde Næringsveje aabnet for deres Flid. Ethvert Overdrev og enhver ufrugtbar Jordplet indbyde disse nøjsomme Jorddykere, som de om faa Aar forvandle til kornrige Sletter. Huusmandsstanden udbreder som en god Genius Velsignelse om sig, den hjælper Bonden med sit Markarbejde, den lindrer Bondens Hoveri, den befolker og opdyrker som nye Colonister Landets forsømte Jordstrækninger, den forsyner ved sin Landprang Hovedstaden med en Mængde uundværlige Artikler som Smør, Æg, Fjederkreature, m. m., og sætter

»Liv i Landets indre Oekonomie. Endnu er Husmandens Agerbrug ligesom
 »en ny boesat Colonistes meget ufuldkommet. Tiden vil lære ham omhygge-
 »ligere at benytte sin Jordplet ved Brug af Staldforing, Foderurters Dyrk-
 »ning, m. v. Med Tiden vil vi finde i Virkelighed det skønne og efter-
 »lignelsesværdige Ideal af en velopdyrket Huusmandslod, »som den værdige
 »Hr. Provst Høegh har udkastet i hans kronede Prisskrivt.«

62. Tegning af et Hus for to Husmandsfamilier.

Paa Planen forneden ses fra venstre: Lade (4 Fag), Stald og Kammer (2 Fag), Køkken og Stue med Bilægger-
 ovn (5 Fag). Derpaa følger den anden Families Del af Huset. Indgang til Stue og Kammer kan kun foregaa
 gennem Køkkenet. Maal: c. 1:250.

HERREGAARDEN

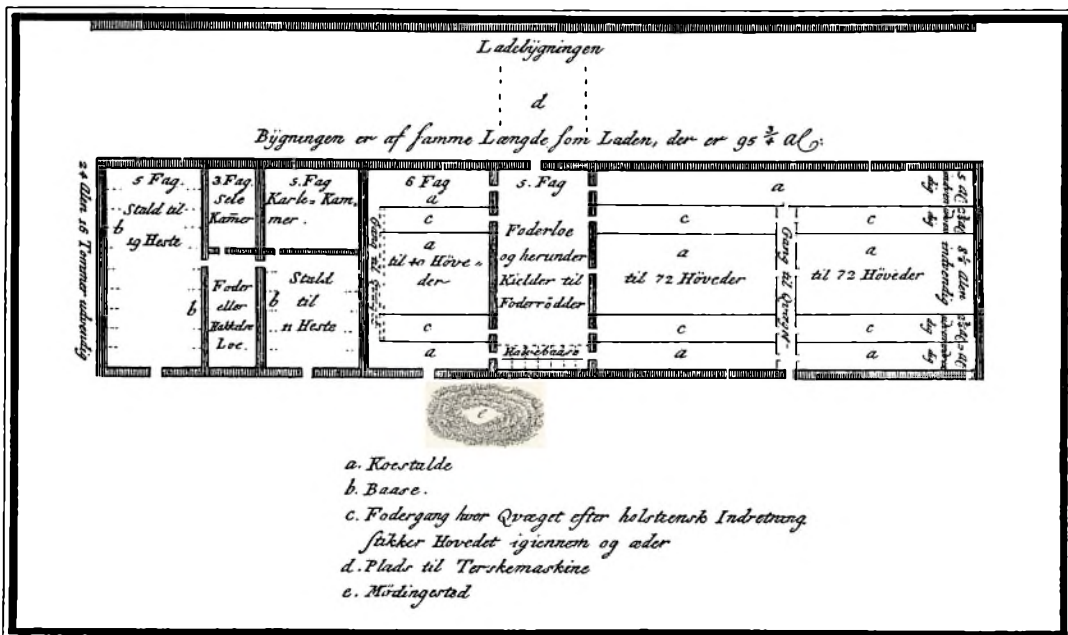
SELVEJERBØNDER havde der ikke været mange af, da Reformerne satte ind, og selv om deres Tal nu tog til, var Ejendomsretten til langt den største Del af Landets Jord samlet paa ganske faa Hænder. Den største Godsejer var Kongen, og vidtstrakte Omraader var underlagt offentlige Institutioner som Sorø Akademi, Universitetet, Staden København m. fl., der sammen med Kronen ejede godt og vel det halve af Sjællands Jordegods.

Rundt om i Landet laa de store Hovedgaarde, og Bønderne, der uanset Stavnsbaandets Løsning og Udskiftningen endnu var Fæstere – eller maaske Arvefæstere – af deres Gaarde, ydede stadig Landgilde og Hoveri i Form af Penge, Naturalier og Arbejde paa Hovedgaardens Jord, Hovmarken. Var Godsejeren tillige Ejer af Landsbykirkerne, tilfaldt Sogdenes Tiender ogsaa ham. Til Opbevaring af alt dette og til Hovmarkens Drift krævedes omfattende Avlsbygninger paa Hovedgaarden.

Laderne var meget store – ofte over 100 Alen lange. »Den høieste i Landet »er paa Sæbygaard, den længste paa Gyldenholm, den stærkeste med Forbinding af Tømmer indvendig findes paa Jomfruens Egede«, siger Begtrup, og de var meget kostbare: »Mere end en Gaard kunde nævnes i Landet, »hvor Ladebygningen har kostet ligesaa meget, som Hovedgaardens Marker »var værd, til den Tid Bygningen opførtes.« Det var flot med store Lader, men ikke altid lige heldigt. »Med al deres Storhed have Laderne Mangel »paa Aflæsningssteder, kan kun modtage 3, 4 høiest 5 Vogne, hvorfor man »ser i Høsten tidlige lange Rader af Hovvogne og Tiendevogne, som længe maa »vente paa Aflæsning.« Der var endvidere den Ulempe ved de meget store og høje Lader, at de krævede »et dobbelt Antal Mennesker til Opstikning »og Modtagning.« – »Naar Hoveriet afskaffes vil den Besværlighed især blive »følelig, da det ikke vil blive saa let at fylde Laden med Karle, Dreng og »Piger til Sædens Modtagning og Opstikning fra Lad til Lad.« Begtrup anbefaler derfor mindre Lader. Paa andre Omraader virkes ligeledes for det arbejdsbesparende. Man indfører »Tærskemaskiner eller Tærskemøller,« der med 4 Heste og 8 Folk præsterede mere end 14 dygtige Tærskere tidligere overkom, og som særlig i »de meget frugtbare Aar 1790–96« vandt Indpas her i Landet. Et vel gennemtænkt System af Bygninger opførte Kammerherre Bülow

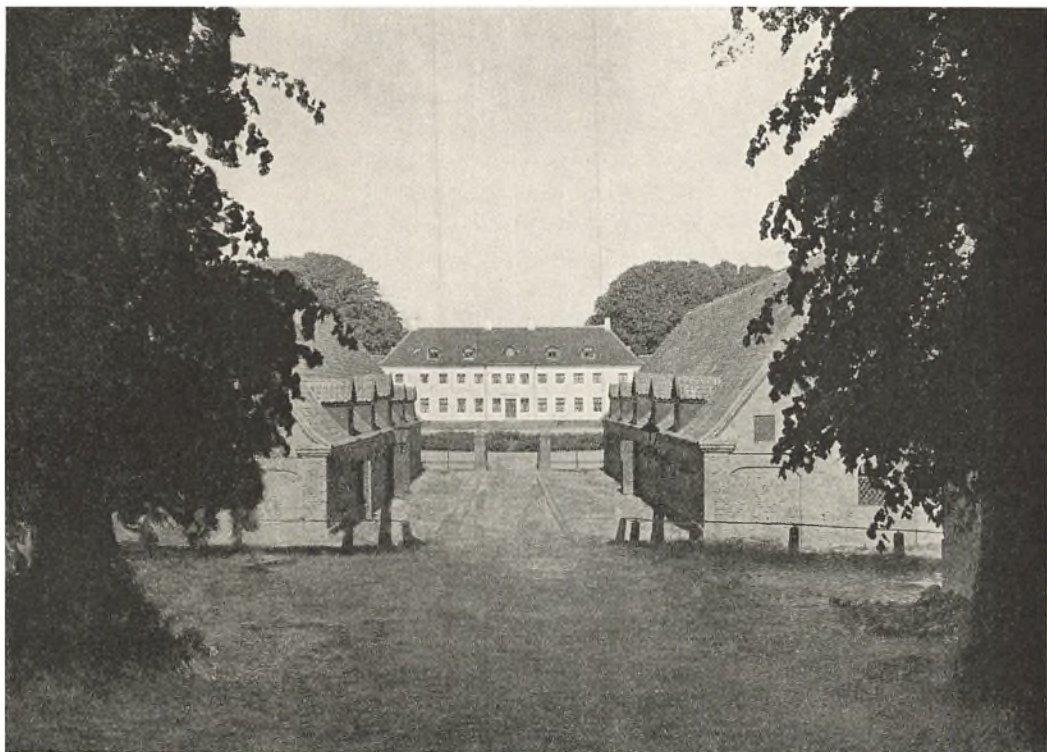
paa Tybjerggaard. (Fig. 63). »Ligefor Heste- og Kostalden er den store Lade
 »ligesaa lang og bred som nærværende Bygning. Imellem disse tvende Byg-
 »ninger ved Foderkasten opføres Tærskemaskinen. Foderet haves saaledes
 »midt i Stalden og kan bekvemmelig bæres til Qvæget strax.« Kostalden var
 her indrettet til fire Rækker Kvæg – ordnet saaledes, at Kvæget vendte Ho-
 vedet ind mod to Fodergange. I mindre Stalde med kun to Rækker Kvæg
 blev en tilsvarende Ordning med en Fodergang i Midten foretrukket frem-
 for den almindelige Indretning, hvor Kvæget stod ud mod Væggen.

Spores der en Tendens mod det arbejdsbesparende ved Nyanlæg, greb
 ogsaa en anden Faktor ind, nemlig Hensynet til Avlsbygningernes Placering
 i Forhold til Hovedbygningen. Paa Herregaarden residerede Godsejeren som
 en lille Monark, og som den øverste inden for sit Domæne stillede han selv-
 følgelig visse repræsentative Krav til sin Bolig. Avlsbygninger og Funktionær-
 boliger grupperedes foran Hovedbygningen – paa de største Godser i et
 Format, saa det hele virkede som en lille By. Opkørselen kunde være stor-
 stilet, og havde Ejeren Midler, omgav han sig her med et helt lille Hof.
 I et Forslag til Krengerup paa Fyn fra ca. 1772, sker Indkørselen gennem
 tre Forgaarde. Den yderste er kun ved et Stakit spærret af fra Omverdenen.
 Det var dog mere almindeligt at lukke Anlægget med en stor Længe – i

63. Stald paa Tybjerggaard.

Imellem Stald og Lade (hvoraf kun den ene Mur ses) opføres en Tværbygning (d). »Foderet haves saaledes midt i Stalden, og kan bekvemmeligt bæres til Qvæget straks.« Maal: c. 1:500.

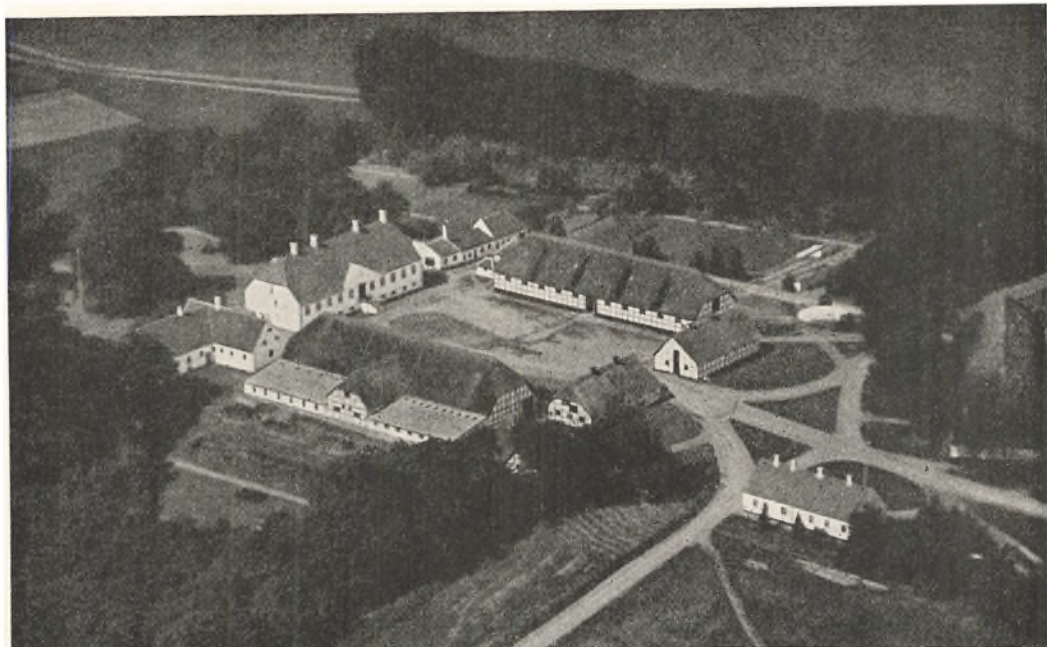

64. Indkørselen til Moesgaard ved Aarhus.

Hovedbygningen blev opført omkring 1780 for Baron C. F. Güldenchrone af Arkitekten Chr. J. Zuber. De to Avlsbygninger, der flankerer Indkørselen byggedes omkring 1790.

Reglen en Lade – bygget parallelt med Hovedbygningen, og saa nøjes med en enkelt stor Gaardsplads, ofte – som paa Lyngsbækgaard fra 1784 og Dorthealyst fra 1799–1801 – indrammet af en stor trelænget Avlsgaard vendt mod Hovedbygningen, der saa med Økonomifløjene kunde danne et tilsvarende mindre trelænget Anlæg, som lukkede denne Side af Gaarden (Fig. 66). Den store Længe, der laa over for Hovedbygningen, kunde være gennembrudt med en stor Port, men skulde Indkørselen være her, var det bedre med to mindre flankerende Bygninger som paa Moesgaard ved Aarhus og paa Falkenstein ved Slagelse (Fig. 64 og 65). Nok saa yndet var en Opkørsel parallelt med Hovedbygningen, hvorved denne blev trukket noget ud af den intime Sammenknytning med Avlsbygningerne, og disse kom til at danne Staffage paa en mindre anmassende Maade.

Det var almindeligst at opføre Avslængerne af Bindingsværk, men baade Tegl- og Kampestenslænger forekommer, og i enkelte Tilfælde som paa Stensgaard paa Laaland træffes en Lade med jordstampede Vægge. Omvendt er det en Undtagelse, naar Hovedbygningen paa Stensgaard og andre,

65. Falkenstein ved Slagelse.

mindre Gaarde er af Egebindingsværk. Det var en fast Regel, at Hovedbygningen burde være solidt grundmuret og tækket med Tegl, men den var forlængst ophørt med at være en lukket Borg. Den opførtes nu som et Langhus, der dels aabnede sig ud mod Haven dels ind mod Gaardspladsen. Anlægget var gennemprøvet og udviklet af Barokken, og det levede Klassicismen igennem.

Barokkens Bygmestre havde opført saavel en- som trelængede Hovedbygninger, men den ældre trelængede Type, hvor alle Fløje er lige høje – som paa Clausholm – var nu forladt til Fordel for det enklere Langhus, der nok kunde have Sidefløje, men da kun som korte Risalitter, og var de længere, maatte de være lave; de kunde afsluttes som Pavilloner, men de maatte paa ingen Maade være fremtrædende. De skulde paa en let Maade flankere selve Hovedbygningen. Det hele havde faaet en løsgjort Karakter. Det er, som har man en Fornemmelse af, at de lave Sidefløje kan pilles fra og sættes til efter Behag. Det hele er i god klassicistisk Aand stillet sammen og ikke groet sammen.

Herregaardsarkitekturen blev naturligvis præget af den ny Stil, Jardin bragte til Landet. Selv havde han 1759–65 paa det gamle Jægersborgs Jorder bygget det Slot for J. H. E. Bernstorff, som den store Statsmand gav sit eget Navn. Jardin havde her givet sin Udformning af et fornemt Landsted, men meget af det Herregaardsbyggeri, der senere betroedes hans Elever, blev skaaret over samme Læst. Det gælder tydeligt det første Projekt til Langesø paa Fyn,

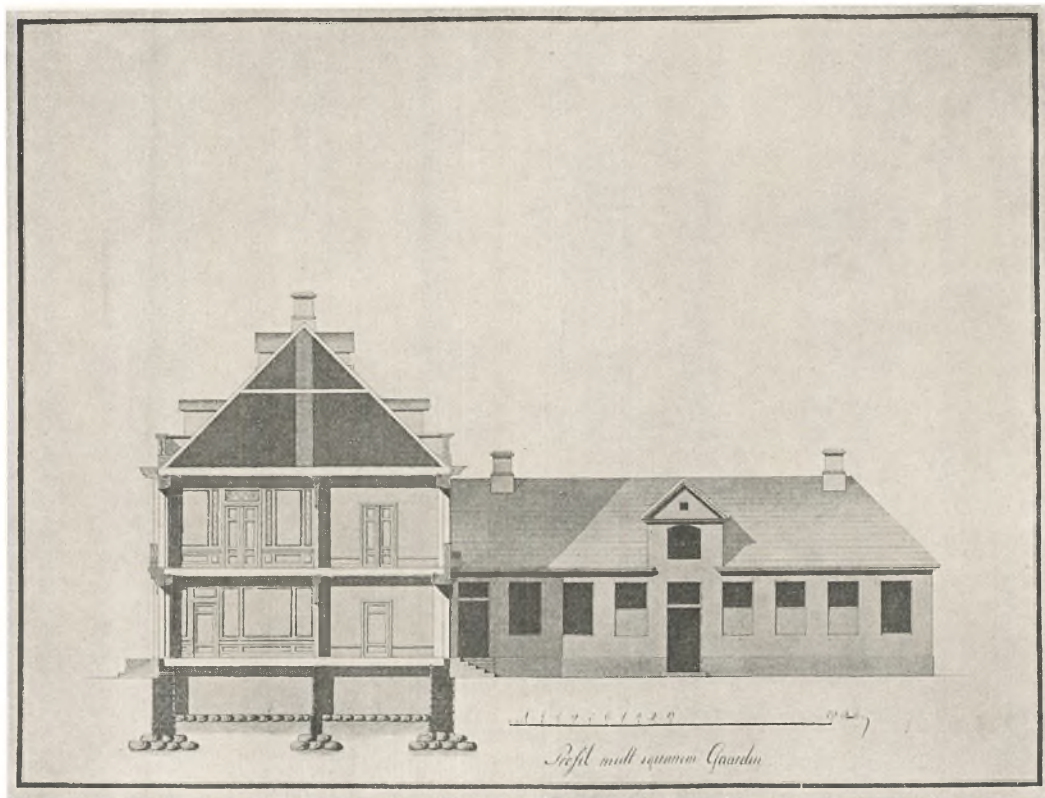

66. Dortheaslyst ved Holbæk.

Anlagt 1799–1801 af Chr. Ditlev Lunn til Knabstrup. Bygget af Muremester Philip Lange.

formodentlig gjort med G. E. Rosenbergs Haand i 1770'erne, og Havefacaden af den af Zuber 1780–84 opførte Moesgaard ved Aarhus (Fig. 70). Godsejerne kaldte gerne københavnske Arkitekter til sig. Jardin har arbejdet med Projekter til Herregaarde. Harsdorff ombyggede 1797 Jomfruens Egede. Af Kirkerup findes Tegninger til Store Frederikslund ved Slagelse og til Edelgave (Fig. 67, 68). A. G. Rosenberg, Zuber, Hans Næss og C. F. Hansen har alle bygget Herregaarde. – Mange klassicistiske Guirlander og Pilastre er utvivlsomt ad den Vej naaet ud i Provinsen. Man kan maaske i det hele sige, at naar ikke Købstæderne hentede og spredte det Kulturliv, der fra det øvrige Europa strømmede til Hovedstaden, saa gjorde Herregaardene det.

Hovedbygningens Indre blev naturligvis ogsaa dekoreret efter den nyeste europæiske Smag. Rosenberg lavede Interiører paa Fyn, og Lillie arbejdede bl. a. paa Jomfruens Egede. Wedells Beskrivelse af det 1796–98 opførte Bækkeskov giver en Anelse om Udstyrets internationale Komfort: »Hvad Indretningen indvendig i Bygningen betreffen, da er den fuldkommen »herskabelig i alle Dele, jeg vil blot nævne den store Sal der prydes af en »Lysekroner fra Dresden, der har kostet meer end jeg tør benævne, tvende »prægtige Kaminer af poleret Staal indfattede i Italiensk Marmor, paa hvis »Piedestal staaer tvende Figurer af Bronze i Legemsstørrelse, nemlig Venus »og Psyche, og Ilden brænder af Steenkul paa Arnestedet af udenlandsk

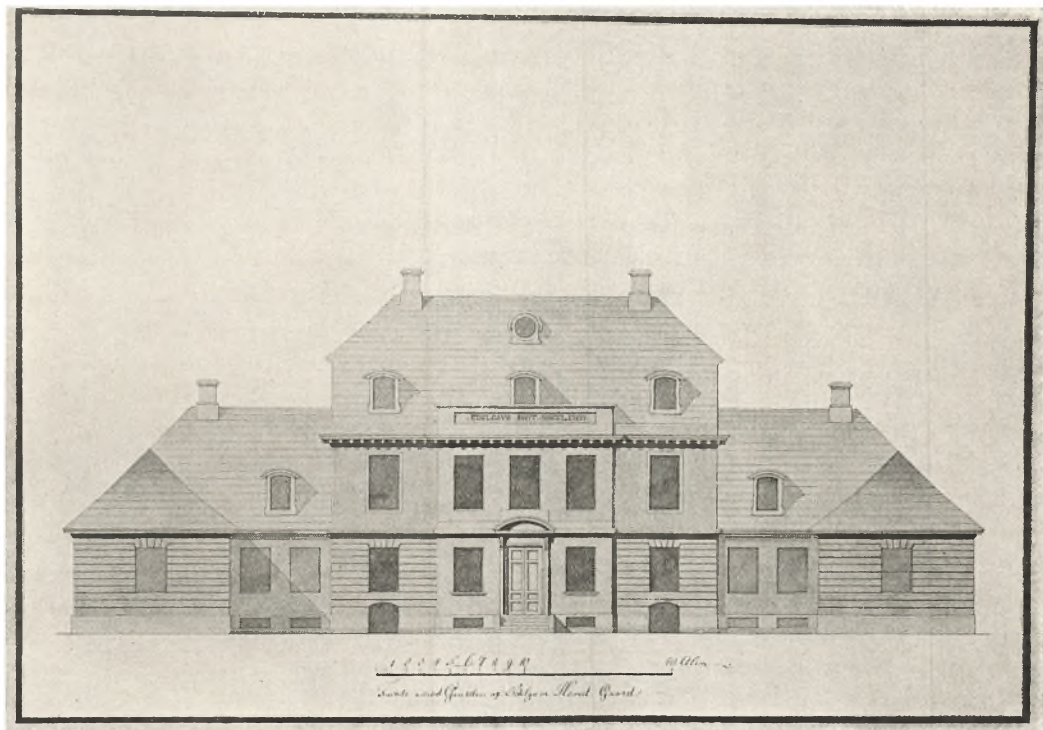
67. Tegning til Edalgave af Andr. Kirkerup.

Snit af Hovedbygningen. Gennem Gaardportalen, Dørene i Hovedskillerummet og Havesalens Døre ledes man tværs igennem Bygningen fra Gaard til Have. De vigtigste Rum er dekoreret med Paneler og Væg-felter i den herskende Smag. Fundamenter og Kældergulve af Kampesten. Maal: c. 1:300.

»Fedtsteen. Alle Skorstenene ere usynlige i Værelserne, da de drages igiennem
 »Skillerummene til Loftet. I hvert Værelse er en Klokkestreng, og naar der-
 »paa ringes vise de hængende Klokker i Kiælderen efter deres Bevægelse
 »og Nummer hvorhen Domestikken bør søge efter det givne Signal og til
 »hvad Værelse!«

Bækkeskøvs Hovedbygning laa, som det senere skal ses, helt isoleret fra Avlsgaarden (Fig. 71), og havde oprindelig kun Indgange i Husets Kortsider, der saaledes fik en fremhævet Stilling. Det var helt igennem noget ganske specielt. Normalt er Kortsiderne uden Betydning. Kun Langsiderne gennemarbejdes, og Husets to Ansigter – det mod Gaarden og det mod Haven – maatte hver for sig have Mine efter deres Bestemmelse.

Mod Gaarden var Hovedindgangen. Her modtog den naadige Herre sine fornemme Gæster, sine Venner fra Nabogodserne og sine ydmyge underordnede. Facaden maatte altsaa virke med en vis Pump og sætte Glans om Ejeren. Den maatte gerne ægge Naboerne til Misundelse og de underordnede

68. Tegning til Edelgave af Andr. Kirkerup.

Facade mod Gaarden. Hovedbygningen opførtes 1782–86 af Kammerraad Jacob Bornemann og fuldendtes derefter af Justitsraad H. G. Faith. Maal: c. 1:300.

til Ærbødighed. Et mere eller mindre storstilet Trappeanlæg fører op til Hovedindgangen, hvis Betydning understreges ved en særlig fornem Indfatning. Facadens Midte – i Reglen 3 Fag – trækkes lidt frem og afsluttes gerne med Fronton. Dette trefags Midtparti med Fronton var saa yndet, at det næsten indgaar som en Nødvendighed i Facadeskemaet. Man kunde smykke Facaden med Pilastre, som Jardin allerede havde anvendt paa A. C. Moltkes Landsted Marienlyst ved Helsingør, og Pilasterdekorationen kunde varieres efter samme Regler, som fulgtes i Hovedstaden, men Pilastre var selvfølgelig ikke obligatoriske. Man kunde bruge Hjørnekvadre eller lignende, men Facaden kunde ogsaa staa helt glat uden derfor at virke mindre fornem. Var Bygningens Proportioner vel afstemte, kunde Simpelhed i Udsmykningen være langt at foretrække, men Simpelheden kunde ogsaa tolkes anderledes. Herregaarden Fusingø ved Viborg (Fig. 69) var ved Opførelsen o. 1795 blevet saa magert dekoreret, at »ukjendte Rejsende«, siger Blicher i en Novelle, »snaarest vilde antage den for en pæn Kro.«

I mange Tilfælde blev Gaardsidens Facadeskema gentaget i Havefacaden. Det tiltalte Klassicisternes Ordenssans, men selv om Huset heller ikke mod

denne Side kunde kaste det repræsentative fra sig, behøvede det ikke her at være saa udpræget, og i alle Tilfælde spillede Huset – set fra denne Side – en anden Rolle. Haven indtog en meget vigtig Plads i hele Anlægget. Havekunsten stod uhyre højt og havde netop gjort en enestaaende Erobring: Landskabet. Den friserede franske Have med den stive geometriske Plan havde med sine sirligt studsede Træer og Buske maattet vige for den frie landskabelige engelske Have. Man havde faaet Øje for Naturen. Malerne havde længe skildret det store stemningsmættede Landskab. De forfaldne vildtgroende Haver i Italien anes som inspirerende Baggrund. – Tidens litterære Natursværmeri var uforeneligt med den franske Have, og Havesaksen bliver Genstand for uophørlige Angreb. Under Feltraabet »Naturen afskyr den lige Linie« erobrer den alsidige Maler og Arkitekt William Kent Terrain for den landskabelige engelske Have, han selv havde givet klassisk Form. Bed bliver afløst af Plæne. Træerne – der nu næsten faar Lov at gro, som de vil – grupperes, saa det hele faar et Præg af Naturlighed og saaledes, at afvekslende Naturscenerier stadig overrasker den, der vandrer i Haven. Men man nøjes ikke med Naturen, man forbedrer den. Terrainforholdene udnyttes til det yderste. Nye Udsigter brydes. Nye Afgrænsninger plantes. Vandløb og Kilder lægges om eller anlægges, hvor det passer Arkitekten. Det Hovedformaal, som den nyere Havekunst næsten udelukkende har sat sig, skriver Molbech senere, »er Forskjønnelse af en Jordplet ved den frie Naturs Efterligning. Dette søger man især at opnaae ved at udrydde al Orden og Regelmæssighed og forjage alle lige Linier ved Plantningen af Træer og Buske, der skulle frembringe en bestandig Afvexling af maleriske Partier; ved Anlæg af kunstige Græssletter imellem de plantede Lunde til en behagelig Hvile for Øjet; ved at giennem-slynge disse Anlæg med bugtede Gange og hvor det lader sig gjøre med Canaler; ved at sætte dem i Forbindelse med frie Naturscener ved Udsigter fra Højder og giennem Aabninger – og ved endnu flere kunstige Midler som næsten alle gaae ud paa at faa os til at glemme at vi ere i en Have.« – Man skulde glemme og falde i Staver, hengive sig til Naturen og sine egne Tanker. Den afvekslende Natur skulde stemme ens Sind og lede ens Tanker. Pludselig stod den vandrende foran en Mindehøj, eller han gik ind i en stille Lund, viet til Erindringen om en tidligt bortgaaet Ven, eller hvad der nu kunde gribe Sindet.

Haven fik et dybere Perspektiv, blev Kultsted. Mindestøtter og indviede Kilder bliver uundværlige i de forskelligartede Havebilleder, men en lettere Genre, Kineserierne, som allerede Rokokoens havde yndet, blev ikke svigtet. William Chambers havde udnyttet dem i stor Stil i sin sentimentale Havestil, og i Danmark opførtes utallige kinesiske Lysthuse, med Drager og alskens Tingeltangel.

69. Fusingø ved Viborg fra omkring 1795.

Havde man en Skrænt eller en Bakke, arrangerede man et Bjerghandskab med »norsk Hytte« eller »Sweitzerhus«, og vi er saa ført lige ind i de endeløse teatraliske Scenerier og Snurrepiperier, som det er vanskeligt for os at tage alvorligt. Et ensomt Sted i Haven laa Eremitboligen, hvor en »Eneboer« fristede Skæbnen paa sin ophøjede Maade. For gode Penge kunde man hyre en Mand til at føre denne forsagende Tilværelse – hvis han da kunde holde til det. Man klarede sig ellers gerne med kunstige Eremitter. Et Sted havde man en meget livagtig Dukke, der ved en sindrig Mekanisme rejste sig op fra sit spartanske Leje, naar Besøgende traadte ind.

I Sanderumgaard's Have var et særlig dystert Arrangement for den tænksomme Vandrør: »Nogle paa Træerne ophængte Tavler lede os paa mørke »Veje gennem tæt Kratskov ind i en ganske dunkel og højtidelig ensom »Lund, der synes indhegnet og afsondret fra den øvrige Have. I denne til »alvorlige Betragtninger indviede Lund har en Eneboer opslaaet sin Hytte: »i det mindste finde vi denne indrettet med alt Tilbehør, paa Bordet et Time- »glas, to Dødningehoveder, uden paa Døren en Tavle med den Indskrift: »Døden er vis – Dødens Time uvis! – og indenfor paa Hyttens Dør: Døden »er Indgang til et bedre Liv. Vi kan ikke nægte det, at vi her blive ander- »ledes tilmode, end paa ethvert andet Sted i denne Have, hvor vi have dvælet. »Den lille ubetydelige Leerhytte med sit Straatag, i den mørke, sørgmodige

70. Haven ved Moesgaard.

Størstedelen af det engelske Anlæg stod færdigt 1783. Før Aarhundredskiftet anlagdes saa den sidste Del, hvor Hovedbygningen indfattedes. Til venstre et lille Lysthus. (Sml. Fig. 64).

»Omgivning gjør en vis skummel Virkning, og tjener til Bevis paa, hvad man ogsaa i Havekunsten med faa, men rigtig anvendte Midler kan udrette.«

Det vrimler med forskellige Slags Havehuse, og de indtager en særlig Plads i Tidens Arkitekturhistorie, fordi de – i deres fantastiske Forsøg paa at illudere og overraske – ikke blot giver Udtryk for det teatraliske i Tidens Arkitekturopfattelse, men tillige fordi de aabnede Vejen for nye Studier af andre Folks og glemte Epokers Bygningskunst. I Haverne traf man – foruden de allerede berørte Fantasier – exotiske Hytter, kunstige Ruiner og »gotiske« Kapeller ved Siden af klassiske Templer – oftest Rundtempler – i Tidens mere officielle Stil. Man lavede sælsomme Grotter, smaa Batterier og meget andet, der kunde befrugte Fantasien. Byggemaaden var den simpleste, men Stilen fabelagtig. I Haverne spirede meget af det, der skulde vokse op som det næste Aarhundredes alvorlige Arkitektur.

Fra Parken, hvor Familien med Gæster og Venner utvungent nød Livet i Naturen paa Tidens romantiske Maade, skulde Hovedbygningen helst virke som et enligtliggende fredfyldt Beboelseshus. Selvom man spidsede Pennen til Artikler om »Havekunstens moralske Øjemed« og udstødte Fan-

71. Bækkeskov ved Præstø.

Isoleret fra Avlsgaarden ligger Hovedbygningen frit i en stor engelsk Naturpark. Anlagt 1796–98 af Baron Charles August Selby.

farer som: »Den bedste Havekunst forædler Klimaet, Sæderne, Menneskene. »Den er et Ideal af den landlige Salighed, der forstaar at bringe det nyttige, »det sande i Forbindelse med det tillokkende og yndige,« saa maatte dog ingen Anelser om Hverdagen trænge ind i Haven. Avlsgaarden maatte omhyggeligt skjules bag Buskadser og Grupper af Trær.

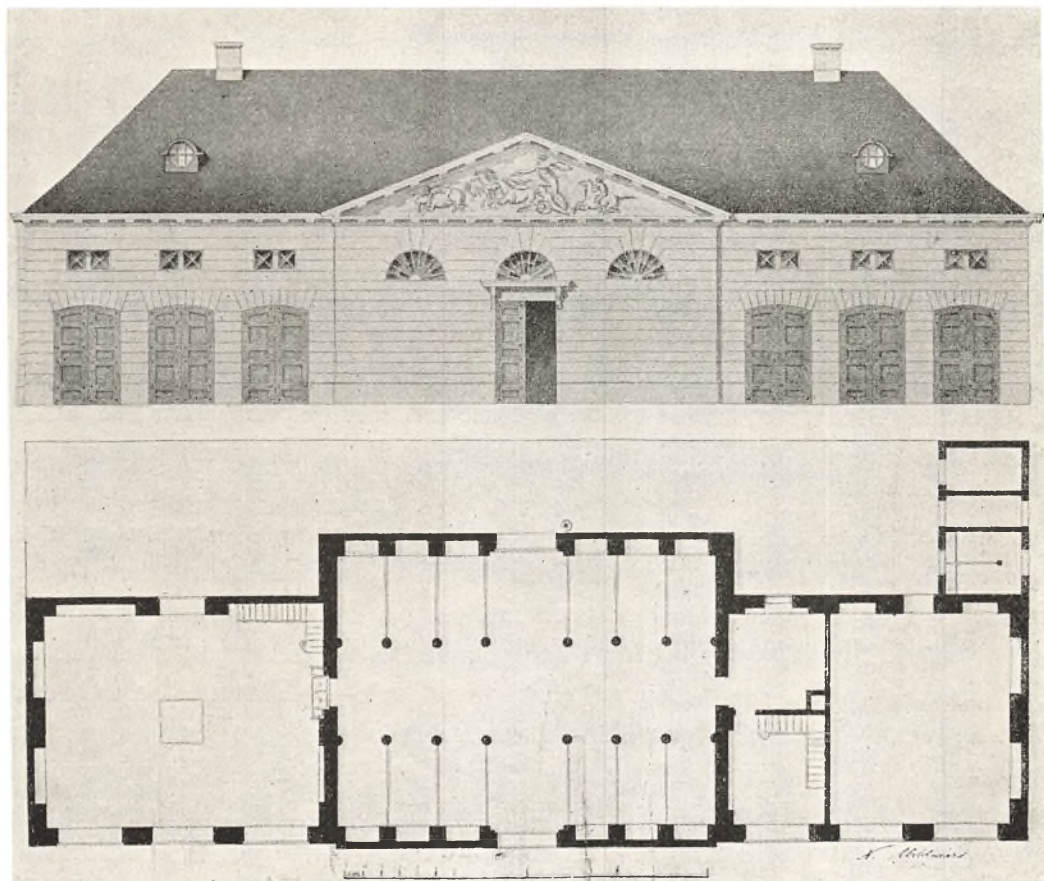
Gik man gennem Havedøren ind i Havesalen og videre gennem Vestibulen ud af Hoveddøren til den store Avlsgaard med al dens Larm og Travlhed, saa var det, som gik man fra en Verden til en anden. Man var kommet ud i Reformernes, Experimenternes, det haabefulde Arbejdes Liv og Virksomhed, netop som man var gaaet fra Haven, Rammen for Tidens poetiske, sentimentale – ofte haabløst melankolske Stemningsliv.

For en meget følsom Sjæl var det naturligvis bedst, om man kunde undgaa denne skarpe Kontrast ved helt at fjerne Avlsgaarden. »De engelske Landhuse – Gentlemans Size –« skriver Begtrup efter Hjemkomsten fra sit Englandsophold i Slutningen af 1790'erne, »ere simple grundmurede Bygninger »2–3 Etager høje, teglhængte og byggede paa et ophøjet Sted. De have

»ingen franske Terrasser. Et simpelt Græsparterre i Form af en halv Cirkel »er den hele Decoration. – Ved Hovedbygningen ligger ingen Udhuse. »Disse ere tillige med Forpagterens Bolig forviste til en anden Side af Gaardens Marker.« Et saadant Anlæg fik Danmark, som allerede berørt, da den engelskfødte Baron Selby 1796 begyndte Opførelsen af Bækkeskov ved Præstø. »Gaarden Bækkeskov er en af de interessanteste og lærerigeste Excempler i »Landet« hedder det i »Beskrivelse over Hovedgaarde i Sjælland« (1801). »Dens Ejer har opført en smagfuld Bygning som ligger isoleret fra Lade- »gaarden og omgivet af et simpelt Græsparterre i Form af en halv Cirkel. »Dens Beliggenhed er malerisk skøn situeret paa en Banke bekrandset med »Skov. – Ingen rejsende Økonom eller Elsker af pittoreske Udsigter vil »forlade Bekkeskov uden at medbringe en glad Stemning og flere nyttige »Ideer.« – »Denne Bolig,« skriver Lago Wedel i sin »Vordingborg Amt«, »– røber Bygherrens Smag og ganske Kundskab om en engelsk Villas Anlæg, »da Kunst og Natur saa heldigen har forenet sig for at vise noget skjønt.« Visse mindre Bygninger maatte dog lægges i Nærheden af Ejerenes Bolig. »Lige overfor Bygningen i naturlig Buskatse ligger den meget elegante Heste- »stald«. – »Billiardhus«, »Brændegaard« og »lukket Remisse for Stadsvogne« maatte ogsaa være i Nærheden, men »det hele taber sig i større og mindre Buskatser.« I Kraft af den specielle Brug indtog »Herskabsstalden« paa de fleste Godser en Særstilling i arkitektonisk Henseende. De fine Heste, som Ejeren selv benyttede, kunde ikke nøjes med gemene Stalde. Her maatte de bedste Arkitekter træde til. Abildgaards Tegning (Fig. 72) er uden Tvivl til en saadan Herskabsstald, og for Generalen paa det langelandske Trane- kjær, Lensgreve Ahlefeldt Laurvig kan det være Kirkerup der byggede den eksklusive Herskabsstald, der tilmed rummede Billiardsalen.

Naturen uden for ens Vinduer blev, som set, ordnet efter alle Havekun- stens nye Regler, men vanskeligt var det unægteligt at imødekomme det meget fremtrædende Krav om høje Udsigtspunkter og dybe Dale, naar den gamle Gaard laa i et fladt Landskab – det uheldigst mulige Terrain for en storslaet Naturhave.

Marienburg paa Møen ligger i et saadant fladt smilende Landskab. Her skabte Ejeren, Calmette, en Have, der i Datiden blev højt beundret, men han havde inden da ladet sig fortrylle af Møns Klint, hvis umaadelige Natur allerede dengang trak en Strøm af Rejsende til sig. Klinten, der kun laa faa Mil fra Marienburg, var et ideelt Grundlag for en romantisk Have, og Calmette modstod ikke Fristelsen, men gik 1788 i Gang med Anlægget af »Liselund«. Trods Bølgernes graadige Indgreb ligger det meste af denne romantiske Naturpark stadig som et af de smukkeste Minder fra den Tid.

72. Tegning af Nic. Abildgaard til en Herskabsstald.

Maal: c. 1:260.

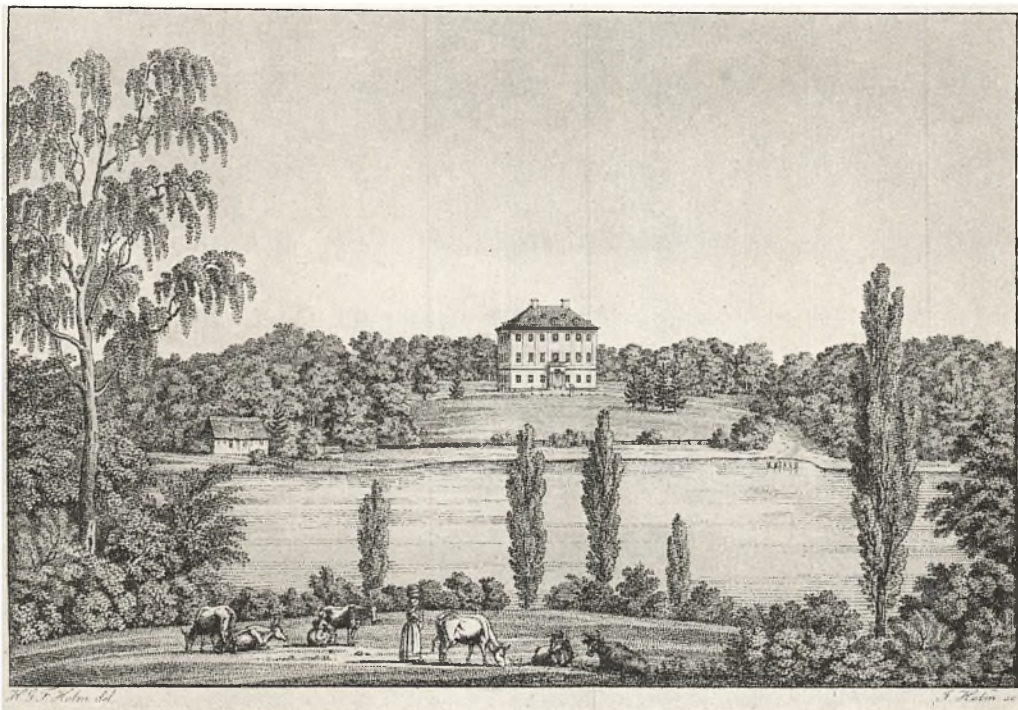
Det lille stemningsfulde Kapel, som her blev rejst, er nu styrtet i Havet, men tilbage staar endnu det norske Hus og »Slottet«, som det lille, landlige Beboelseshus herude kaldes (Fig. 75). Denne henrivende hvide, straatækte Cottage med Lillies elegante Interiører, byggede Kirkerup 1792 i intimt Samarbejde med Bygherren som Bolig for Herskabet, naar Familien fra Marienborg tog herud og laa paa Landet. »Lystbygningen«, som den kaldes i samtidige Taxationer, var ingen Herregaard men et Landsted, og som saadant fører det os ind i den Kreds af Bygninger, der opførtes specielt til dette Brug, men det kan være vanskeligt at skelne mellem Herregaarde og større Landsteder, da der i Reglen knyttedes Landbrug til begge Dele, og Herregaardene paa denne Tid i deres Anlæg og deres Udformning netop tenderede mod at spille Landsted og ofte tjente som en Slags Lystgaarde, hvor velhavende Borgere kunde nyde Livet i Naturen, naar det lykkedes dem at slippe bort fra Byen.

LANDSTEDET

DEN LUKSUS at besidde et Landsted havde tidligere været forbeholdt de mere velhavende og oprindelig kun en ganske snæver Kreds ved Hoffet. Her hjemme som alle andre Steder var det selvfølgelig Kongerne, der havde ført an. Landets Store, der havde Godser rundt om i Riget, behøvede selv sagt ikke Landsteder, men de af dem, der knyttet til Administrationen og den enevældige Regering var nødte til at holde Gaarde i Hovedstaden, kunde kun sjældent faa Lejlighed til de lange besværlige Rejser til fjernere liggende Godser, og for dem blev det naturligt at søge Hvile paa Landsteder i Nærheden af Hovedstaden. De velhavende Borgere følger efter, og samtidige Skribenter korsrer sig over »den nu gængse Mode, at enhver, der vil passere »for fornem, maa have sig en Lystgaard paa Landet.« – Dommeren i Odense Chr. D. Hedegaard fortæller i sine »Tanker om Moden og dens Følger« fra 1777, om hvorledes han Sommeren før har gjort Ture uden for Byen alene for at se »med hvilken Sinds-Rolighed adskillige af Byens Indvaanere og »deriblandt endog Viintappere, Haandværksfolk og flere slige af tredie »Klasse forsømme deres Forretning og med fortræffelig Air fremstille sig for »Portene af deres Haver i Damaskes eller Sirtses Slaabrokker, med gule »Saffianstøfler, guld- og sølvbroderede Nathuer ved en Pibe Tobak i Munden,« og han opregner, hvormange der saaledes efter de stores og riges Eksempel »smauser og forlyster sig.«

Rahbek behandler denne honnerte Ambition i sit Skuespil »Sommeren eller det kjøbenhavnske Landlevned« fra 1796, der foregaar paa et Landsted, hvor Ejeren Konferensraad Alleborg plaget af Gæld, der delvis skyldes Landstedet, tilsidst erklærer: »Nu om Stunder har hele Verden Lyststed, og man »kan tilforladelig ikke andet, ellers saa det ud, som man ikke havde Raad til det!

Det var Vragen af Landliggeriet. – At det virkelig var saa udbredt, har vi talrige mere beherskede Udsagn om: »Om Sommeren,« skriver Ramdohr, der havde besøgt Danmark 1792, »bor næsten alle paa Landet, og hvem »der blot paa nogen Maade kan tillade sig det, har et Landsted eller en »Have, eller blot et Par Værelser i et af de nærliggende Steder, Frederiksberg, Lyngby, Gentofte o. s. v.«

73. Dronninggaard ved Furesøen.

Det var Tidens Sværmeri for Natur og Landliv, der satte Fart i Bevægelsen, og det var derfor selve Haveanlægget, der interesserede mest. Lystbygningerne i sig selv indtog en mindre fremtrædende Plads, men deres Forbindelse med Haven og den Rolle, de spillede i hele Anlæggets Plan, var meget vigtig.

Vi har allerede set, hvorledes Herregaardshaverne omdannedes i Tilknytning til den frie engelske Landskabshave. – En tilsvarende Udvikling gaar naturligvis igennem Landstedsarkitekturen. Det moderne store Landsted maatte udformes som et engelsk Anlæg, hvori Beboelseshuset anbragtes saa fritliggende som muligt.

I denne Aand havde den rige Handelsmand de Coninck siden 1781 arbejdet paa at forskønne og forbedre sin Ejendom »Dronninggaard« ved Furesøen (Fig. 73). Den romantiske Have, hvor der intet savnedes af »tankevækkende« Udstyr fra kinesisk Lysthus og Eremitage til en »gotisk« Ruin, blev beundret af alle. Hovedbygningen »Næsseslottet« – en enlænget skarp, regulær, høj Bygning – er sikkert opført af Kirkerup, der paa det Tidspunkt var meget søgt som Landstedsarkitekt. Facadens Pilastre med de mærkelige Kapitæler er noget for sig, men Bygningens enkle Form gentages bl. a. i det mindre »Aldershvile« ved Bagsværd, opført af Guione for Direktøren i Generalpostamtet Holm de Holmskjold.

74. Frydenlund.

Opført 1793–95 for C. A. Boheman.

Jardins »Bernstorff«, der blev Forbillede for Herregaardsarkitekturen, var oprindelig kun et Landsted, et »Sommerhus«, hvor Statsministeren kunde tilbringe lidt Fritid i Selskab med sine nærmeste. – En af den yngre Bernstorffs Omgangsvener var den svenske Hofsekretær Carl Adolf Boheman, en Eventyrer og Mystiker, der yndede at dupere Borgerskabet med sine Rigdomme. Saaledes købte han det kongelige Lyststed Frydenlund ved en Auktion 1793, og Snakken gik, at hans Formue skyldtes et Smykkeskrin, Marie Antoinette havde betroet ham at bringe i Sikkerhed, da hun forsøgte at flygte fra Paris. – Boheman gik straks i Gang med at opføre den ny Hovedbygning, der stod færdig to Aar efter. – De gamle regulære Bede blev lagt ud til Plæner, og Træerne fik Lov at vokse frit. Som paa Bernstorff træder den runde Havesal frem i Husets Facade, men paa Frydenlund er den dekoreret med harsdorffske Pilastre i »stor Orden« (Fig. 74).

Havesalen var Landstedets vigtigste Rum. Med sine store Vinduer og Aabningen ud mod Haven, dannede den Overgangen fra den egentlige Beboelse. Den var Samlingsstedet for Familien og Husets Venner, Rammen

75. Liselund.

»Slottet«, som Sommerhuset i Liselund kaldes, blev 1792 opført af Andr. Kirkerup for Antoine Bosc de la Calmette.

for Landlivets friggjorte Selskabelighed og ofte det smukkeste udstyrede Rum. Den lidt forældede ovale eller runde Form føres videre i mindre Landsteder som »Trianglen« ved Jægersborg – et »Bernstorff« i det smaa.

Da Ramée kom til Landet, blev nye Former atter givet. For den florisante Handelsperiodes store Mænd anlagde han en Række kostbare Landsteder, som Hellerupgaard for Erich Erichsen (Fig. 76), Sophienholm for Constantin Brun og Frederikslund for de Coninck paa Dronninggaards Grund. Haven ved Sophienholm er vel bevaret. Endnu staar det gotiske Porthus ved Indgangen fra Vejen og det norske Hus »paa en stejl Terrasse, omgivet »af en tæt og dunkel Krans af Weymouthfyrre og Birke, i hvilke Ugler og »Glenter bygger Rede. – Nedefra vifter op til mig de blomsterduftende »Akasiekroner, hist nede straalere Søen, indfattet af bøgeklædte Strandbredder »med henrivende Bugter.« Saaledes beskrev Husets Frue, den beundrede

76. Hellerupgaard.

Bygget 1802 af J. J. Ramée for Agent Erich Erichsen.

»Digterinde Frederikke Brun sin Have. Hun kalder Ramée en »nyfrankisk »Gartner«, en »byggerevolutionær, der uden Hensyn til Klima og Lokaltet »elegantisere alt.« Ramée giver sine stærkt fremhævede Midtpartier Kvist, noget, der ellers er uartig i dansk Klassicisme. Professor Meyn vilde simpelt hen have det forbudt i København efter Branden 1795, men den barokke Kvist var saa praktisk og yndet – ogsaa paa de mindre Landsteder – at den gennemlever hele Perioden. I Ramée's Udformning med det smalle gennemløbende Baand under Vinduerne gaar den igen paa »Ny-Bakkegaard« fra 1802.

Mens Landstedskulturen saaledes blomstrede omkring København, arbejdede man med de samme Problemer i et andet Hjørne af Monarkiet og med stor Sukces. – I Altona havde C. F. Hansen siden 1783 siddet som Bygmester for Holsten og faaet rigt Spillerum for sin Fantasi i en lang Række storlaaede Landsteder, bygget for Hamburgs rige Handelsfolk (Fig. 77). Han var paa den Maade godt forberedt, da han 1802 tegnede Søholm ved Lunde-hussøen, og 1806 byggede det nu nedrevne Vilhelmsdal ved Strandvejen.

Ved Siden af disse store pompøse Anlæg var en mere beskedne Type af ældre traditionspræget Form slaet fast. Det grundmurede et-etages Hus

77. „Det hvide Hus“ i Blankenese.

Bygget af C. F. Hansen.

med trefags Kvist over Havestuen og Udgang til Haven i Facadens Akse, repræsenteret af Landsteder som Christiansminde, Wesselsminde, Vodroffgaard, Ny-Bakkegaard og Nygaard i Lyngby.

Til Landstederne var i Regelen knyttet et mindre Landbrug, men det var ikke ualmindeligt, at man ligefrem ønskede at bo paa en rigtig Gaard. Tidens store Interesse for Landbrugsforhold støttede denne Bevægelse. Harsdorff boede saaledes selv meget paa sin Bondegaard i Brønshøj »Præsteholmen«, hvor han ivrigt eksperimenterede med Agerdyrkning og endog et Aar nævntes i Almanakken som den, der havde faaet mest ud af en almindelig Bondegaard.

Ogsaa en Nybygning kunde man søge at give Karakter af Bondegaard – og det var naturligvis ganske i Bondevennernes patriotiske Aand, men vilde man ikke gaa saa vidt, kunde man f. Eks. nøjes med at lade Sommerhuset tække med Straa, og man havde saa paa en enkel Maade slaaet den samme Tone an.

Til den modsatte Yderlighed hører de Landsteder, der opførtes paa tættere bebyggede Steder, som i Frederiksberg By og Lyngby. De opførtes i

nøjere Tilknytning til den københavnske Hustype. Haverne kunde i Regelen ikke blive saa store, og Husene maatte tit skydes helt frem til Vejen, men saa havde man til Gengæld de offentlige Anlæg i Nærheden.

Saaledes kunde Landliggerne ude paa Frederiksberg i rigt Maal faa Glæde af den nye Havestil, idet den jo netop herude fik sin smukkeste Udformning i Kronprinsens egen Have, Frederiksberg Have, saadan som vi kender den endnu i Dag.

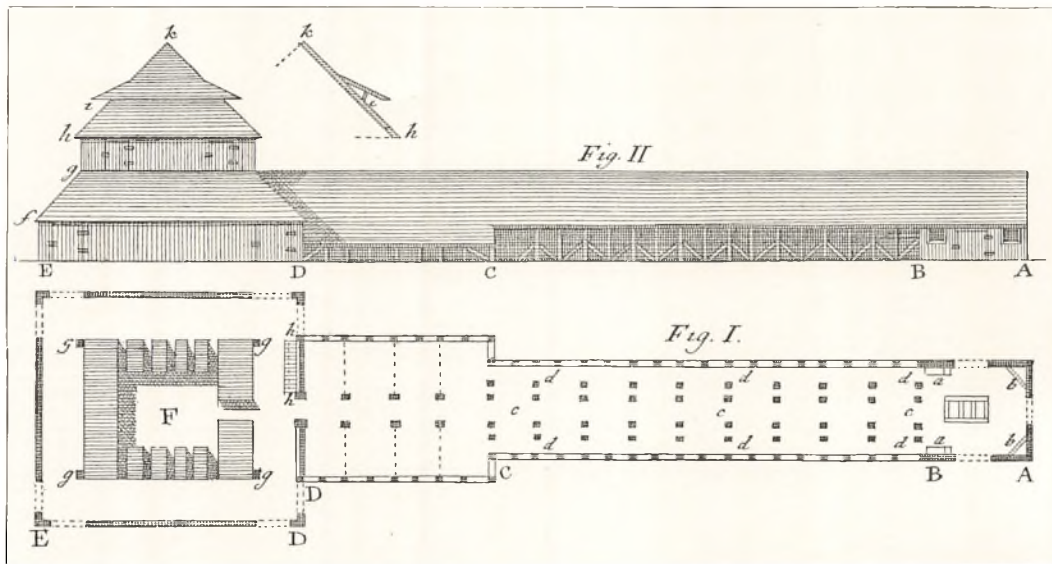
78. Spurveskjul ved Frederiksdal.

Nic. Abildgaard byggede det 1805 som Landsted for sig selv.

INDUSTRIELLE ANLÆG

I THAARUPS »Archiv for Statistik, Politik og Huusholdningsvidenskaber« for 1795 findes en udførlig Beretning om alle de Vanskeligheder Frederik Fabritius – kongelig Hoff-Juvelerer og Guardein i Kiøbenhavn – maatte overvinde for i Kirkesaaby at faa en »Fabrike til Metalarbejde af alle afsæt-»lige Slags« i Gang. I Løbet af nogle Aar var det lykkedes ham at faa dueilige Arbejdere, gode Maskiner og en ny Fabriksbygning, men »endnu manglede »nogle Anstalter,« hedder det, »uden hvilke denne Indretning ikke kunde »fortiene Navn af Fabrik, men vilde kuns ligne de almindelige Haandvær-»ker. – Det første var en ordentlig og vel indrettet Regnskabsføring, hvoraf »hver enkelt Persons Arbejde og Fortieneste og baade Indtægt og Udgift, »Materialia og Arbejde kunde nøjagtig og paa den korteste Maade overses.« Man forstod nu, hvor nødvendig en velorganiseret Administration var, naar Produktionen tog til. »Den anden Indretning,« hedder det videre, »er den »rette fabriksmæssige Fremgangsmaade ved hvert Arbejde, da hver Arbejder »har sin enkelte Handling ved hvert Stykke og saaledes kan ethvert Stykke »gaae igennem 6 à 8 Hænder inden det er færdigt.« Der blev indført Arbejdsdeling, og Virksomheden kunde kaldes en Fabrik. Disse to Indretninger har selvfølgelig præget Datidens nye industrielle Anlæg, men medens den første, Administrationen, har sat sig varige Mindesmærker i en Række smukke Administrationsbygninger, har den anden: Arbejdsdelingen – hvor grundlæggende den end turde siges at være for senere Tidens Industri – ikke efterladt sig mange Spor i bevarede Anlæg.

For at Fordelen ved Arbejdsdelingen kunde udnyttes intensivt, forstod man, at Varen, naar den under Fremstillingen gik fra Haand til Haand, burde tilbagelægge saa kort og let en Vej som muligt, og at Bygningerne – hvad der i denne Forbindelse er vigtigt – maatte indrettes herefter. I en »Anvisning til paa en ny og forbedret Maade at anlægge og drive Teglværk« fra 1802 skriver Forfatteren O. Pihl: »Anlægget af Værkets Bygninger bør »i det hele være saa, at Møllen ikke er for langt fra Leer-Grubben for at »spare Transport-Omkostninger: Arbejdshuset bør, hvor det kan ske, være »forenet med Møllen, Biergings-Huset med Arbejds-Huset og endeligen Ovns-»Huset med Biergings-Huset, saa at Leret fra det optages af Gruben, kan,

79. Teglværk efter O. Pihls Anvisning.

»under de forskjellige Forarbejdninger, drives den korteste Vej, indtil det
 »udtages som brændt Steen af Ovnen. – Det beqvemmeste Anlæg af Husene
 »indbyrdes er vist nok som Fig. I og II [paa Fig. 79], udviser, hvor Begyn-
 »delsen af det hele Huus A–B er Møllen; det malede Leer leveres derfra i
 »Arbejds-Huset, B–C, hvor det forarbejdes og tørres paa de der indrettede
 »Tørre Hylder. De dér tørrede Steen trilles til Biergings-Huset C–D, hvorfra
 »det da saa let indtrilles til Ovns-Huset D–E og indsættes i Ovnen F, da
 »det hele Arbeide saaledes er fortsat i en Linie uden at krydse hinanden
 »til Forsinkelse.«

Medens Arbejdsdelingens Princip følges og udvikles, har Arbejdsmetoderne inden for de fleste industrielle Virksomheder i vore Dage forlængst taget andre Former. En revolutionerende teknisk Udvikling har sprængt alle gamle Rammer. Fabrikkerne var i 1790'erne faa og smaa og netop i teknisk Henseende saa forskellige fra vore, at nogen Sammenligning kun vanskeligt kan finde Sted, men da den tekniske Indretning selvfølgelig betingede Bygningernes Placering og Karakter, turde det være rimeligt først at kaste Blikket paa Fabriksvæsenets Standpunkt i saa Henseende.

Virksomheder, der krævede Drivkraft, betjente sig i første Række af Vandmøller. Langs Aaerne laa den ene Mølle efter den anden, koblet til Stampe, Kværn, Hollænder, Hammerværk, Valseværk eller lignende, og her forfærdigedes Klædevarer, Papir, Vaaben, Kobbervarer og alle Slags Isenkram. Vindmøller kunde ogsaa tjene forskellige industrielle Formaal, men brugtes først og fremmest som Melmøller. Hverken Vand- eller Vindmøller var

imidlertid stabile. Driften afhang af heldig Vandstand og Vind. – Anderledes var det med hestetrukne Møller. De var ikke blot stabile, men kunde tilmed indrettes, hvor det skulde være – langt fra Vandløb og Højdepunkter i Terrainet. Samme Fordele havde den nyopfundne Dampmaskine, eller som den kaldtes »Ildmaskinen«. Danmarks første Dampmaskine sættes i Gang 1791 paa Gammelholm, hvor den drev et Hammerværk og trak Bælgene i Marinens Ankersmedie. Det tør tilføjes, at dette første Eksemplar var alt andet end stabilt, men principielt var Hestemøllen dens eneste virkelige Konkurrent i teknisk Henseende, og Konkurrencen var ikke let for Ildmaskinen. Det kneb saaledes, da der i 1794 skulde indrettes en Dampmølle i København. I 1786 var en saadan Dampmølle sat i Gang i London. Den kunde forsyne 150.000 Mennesker med Mel til stor Forfærdelse for alle andre Møllejere. 1791 blev den stukket i Brand, og Flammerne hilstes med Jubel af den ophidsede Befolkning. – Herhjemme kom det dog ikke saa vidt. Da man vilde lave Dampmøllen i 1794, fremførte Møllerlauget, at der til en Dampmølles Drift krævedes udenlandske Varer – nemlig engelske Kul – medens de Heste, der trak de gamle Møller, kunde klare sig med Foder fra Hjemlandet. Dampmøllen var derfor til Fordærv for Nationen, og man advarede samtidig mod den Fare, som mulige Gnister fra en saadan Ildmaskine vilde udsætte hele Staden for. Det var egentlig slet ikke Hestemøller, men Vindmøller, der dækkede Størstedelen af Hovedstadens Melforbrug, saa det ene Argument var ret problematisk og snarere af ren teoretisk Karakter. – Alligevel tabte Dampmaskinen i første Omgang, men snart efter blev Dampmøllen realiseret, og Wedel fortæller om den: »Dampmøllen er en saare nyttig Opfindelse, da der ofte ved langvarig stille Vejr ingen Vindmølle kan skaffe det fornødne Meel til Brød. Men her ved Hjælp af en Snees Tønder kaagende Vands Damp, sættes 4 Mølleqværne i en bestandig Virksomhed. I hvert Døgn forbruges til at kaage Vandet 2 Tdr. Steenkul, og ved et par kyndige Menneskers Tilsyn oppasses selve Dampeværket. Indretningen er konstig i det Hele, har megen Mekanisme og lover en betydelig Nytte for Stadens Indvaanere«.

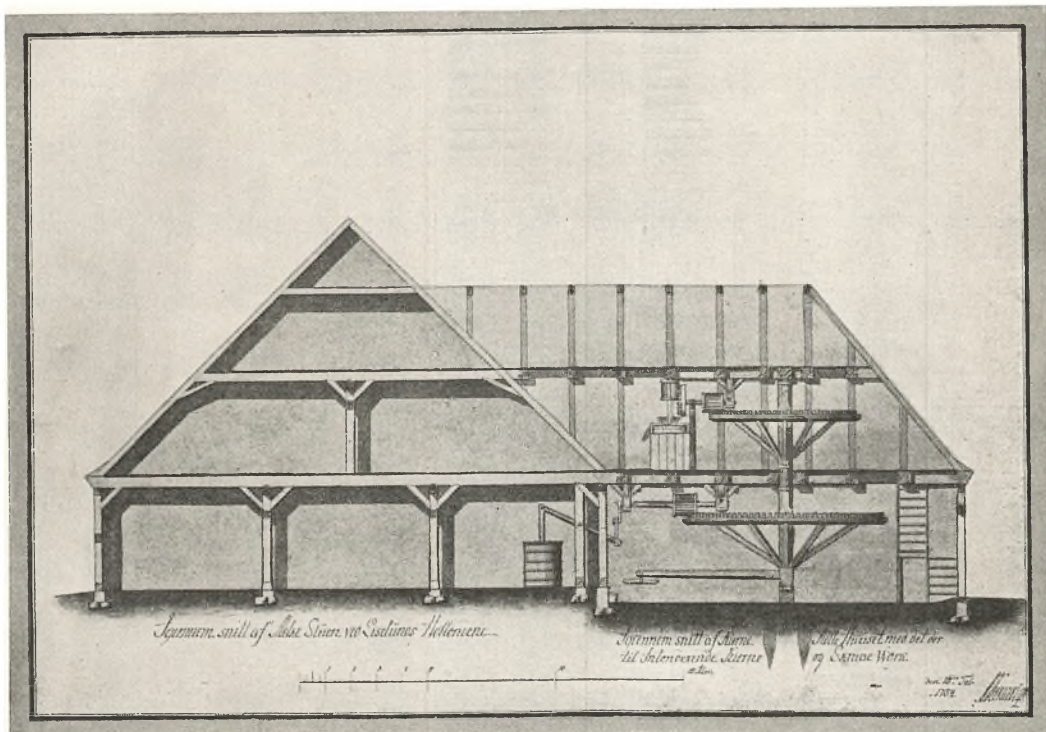
Wedel har ogsaa set Marinens Dampmaskine, der giver den lærde Præst Lejlighed til religiøse Anfægtelser: «En anden Dampmaskine haves paa Gammelholm, hvor der ligeledes ved kaagende Vand – hvis Emme gaaer ind i Cylindrene – drives de store gyselige Hammere og Bælger, til at smedde og forarbejde Skibsankere til Flaaden, og derved spares mange Menneskers Haandarbejde og Helbred, thi de kunde ikke udholde den overvættes Hede fra Essen og de gloende Jernklodser, som skulde udsmeddes. Her er tillige en Valtsemaskine, som udtynder Kobberplader, og andre konstige Indret-

»ninger for at spare mange Menneskers Hænder og gjøre Arbejdet hurtigere, »som altsammen drives ved Damp; jeg besaae baade det ene og andet, »maatte beundre det, thi begribe det, formaaede jeg ikke; jeg tænkte da her »paa saa mange Selvkloge, der i Religionen intet vil antage, uden blot det »de kan begribe, og i Naturen see vi saa meget der dog overstiger vor Fatte- »evne.«

Den første Dampmaskine paa Holmen var nu ikke meget bevendt. Klagerne strømmede ind, og 1804 bliver den erstattet af en ny fra James Watts og Boullons egen Fabrik i Soho. Dens Forgænger havde ogsaa været engelsk, men Danske havde selv syslet med Opgaven tidligere. Allerede 1786 arbejdede Flaadens Fabrikmester Henrik Gerner – »Danmarks Archimedes« – sammen med Smedemester Hans Chr. Gamst paa en Dampmaskine. Efter Gerners Død 1787 fortsatte Gamst alene, men Branden 1795 ødelagde det for ham, og hele Episoden er kun at betragte som et enkelt Forsøg paa en dansk Indsats. I Virkeligheden fulgte Danmark kun langsomt Dampmaskinens Moderland. Medens England i 1810 havde 5000 Dampmaskiner, var der i Danmark saa sent som i 1840, da Landets moderne Industrialisering tager sin Begyndelse, kun 22 Dampmaskiner installeret i Fabrikker.

Danmark stod i 1790'erne for langt tilbage i teknisk Henseende. Hist og her virkede en »Mekanikus« – i Reglen en Smed eller Tømrer – der kunde opnaa stort Ry for sit Geni. Som saadan nævnes Mekanikus Smith, der byggede de første Tærskemøller i Danmark. »I den senere Tid ere de blevne »byggede af svenske, skotske og danske Huggere,« hedder det 1803, men Mekanikus'erne kom fra de forskelligste Erhverv. Den Peter Damsgaard, der af Landhusholdningsselskabet blev belønnet for en Tærskemaskine, han 1798 havde paataget sig at bygge paa Biergbygaard, var oprindelig »Skytte paa Stedet«.

Fra Huggernes eller Tømrernes Rækker udgik Møllebyggerne, og en af de dygtigste – Lorenz Clausen fra »Dyppelberg bey Sonderburg«, Dybbøl – fik en Prisopgave om Møllebygning belønnet af det kongelige Landhusholdningsselskab. Oversat til Tysk blev Arbejdet 1792 udgivet i Leipzig under Titelen »Practische Anweisung zum Mühlenbau«. Teoretiske og praktiske Lærerbøger i Mekanik forelaa paa dansk af Forfattere som Jens Kraft og D. C. Fester. En Del Oversættelser var udgivet af H. C. Lindemann, men ogsaa de Mænd, der gav sig af med at lave Anvisninger for Industrien, kom fra de forskelligste Steder. Medens O. C. Molbech, der 1795 skrev »Om Ølbrygning« var »Professor i Mathematik og Philosophi ved Ridderakademiet i Sorø«, var O. Pihl, der udgav den ovenfor citerede Bog om Teglværker, »første Cappellan ved vor Frelsers Kirke i Christiania«. Arkitekterne paatog

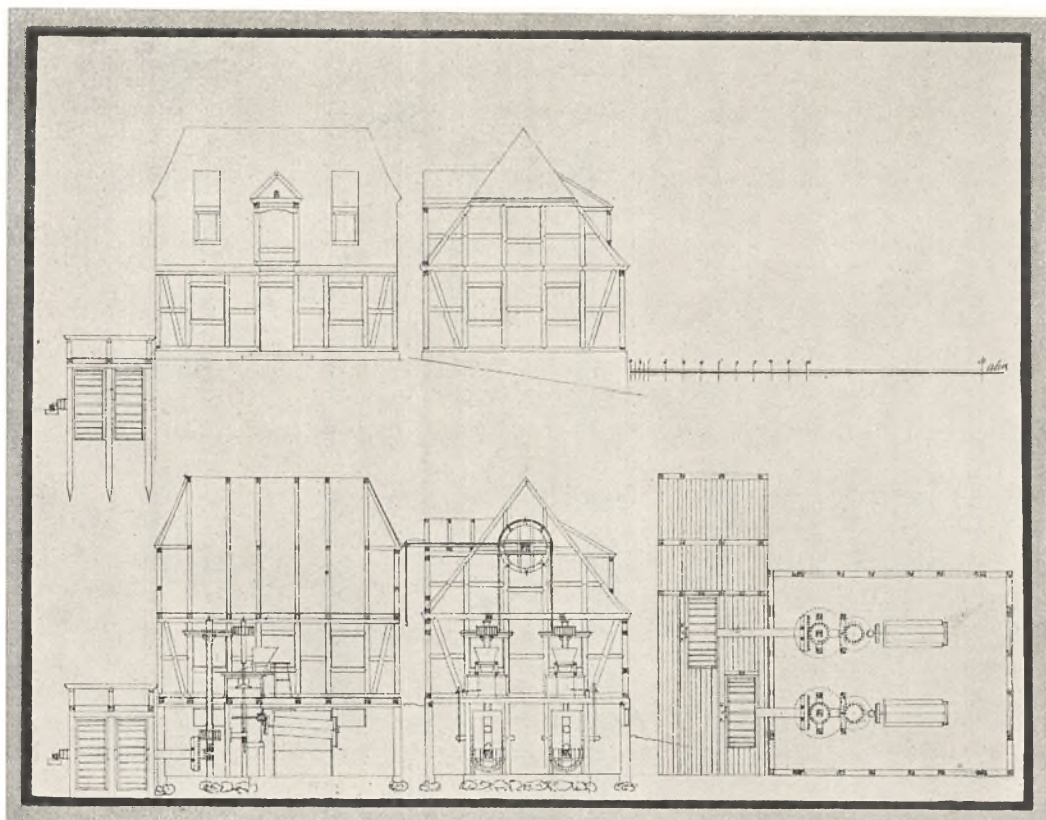
80. Herregaardsmejeri, »Hollænderie«, med Hestegang.

Til venstre »Melke Stuen« med Kærne, til højre »Igiennemsnitt af Kjerne-Mølle-Huuset«. Tegnet af Andr. Kirkerup 1784. Maal: c. 1:180.

sig gerne mekaniske Opgaver, og i en Tid, hvor endnu ingen teknisk Højskole var oprettet, synes Akademieleverne med deres matematiske Kundskaber at være velegnede til at løse mekaniske Problemer. Maskiner blev dels indført fra Udlandet dels forfærdiget af hjemlige Smede. »Til Fabrikens Drift udfordredes« hedder det i Beretningen om Frederik Fabricius' Virksomhed, »at de anskaffede Maskiner maatte vedligeholdes og flere forfærdiges; til den Ende blev en Smed antagen som havde Indsigt i saadant »konstigt Arbejde. Denne Mand har med god Nytte været i Fabrikken i »nogle Aar og forfærdiget en kostbar Presse- og Skjæremaskine og andre »smaa til samme Brug.«

Det ligger ellers uden for dette Arbejdes Hensigt at gøre nøjere Rede for de enkelte Virksomheders Produktionsmetoder og hele Indretning, idet det først og fremmest er Fabriksbygningernes Beskaffenhed, der her skal gøres til Genstand for nærmere Omtale.

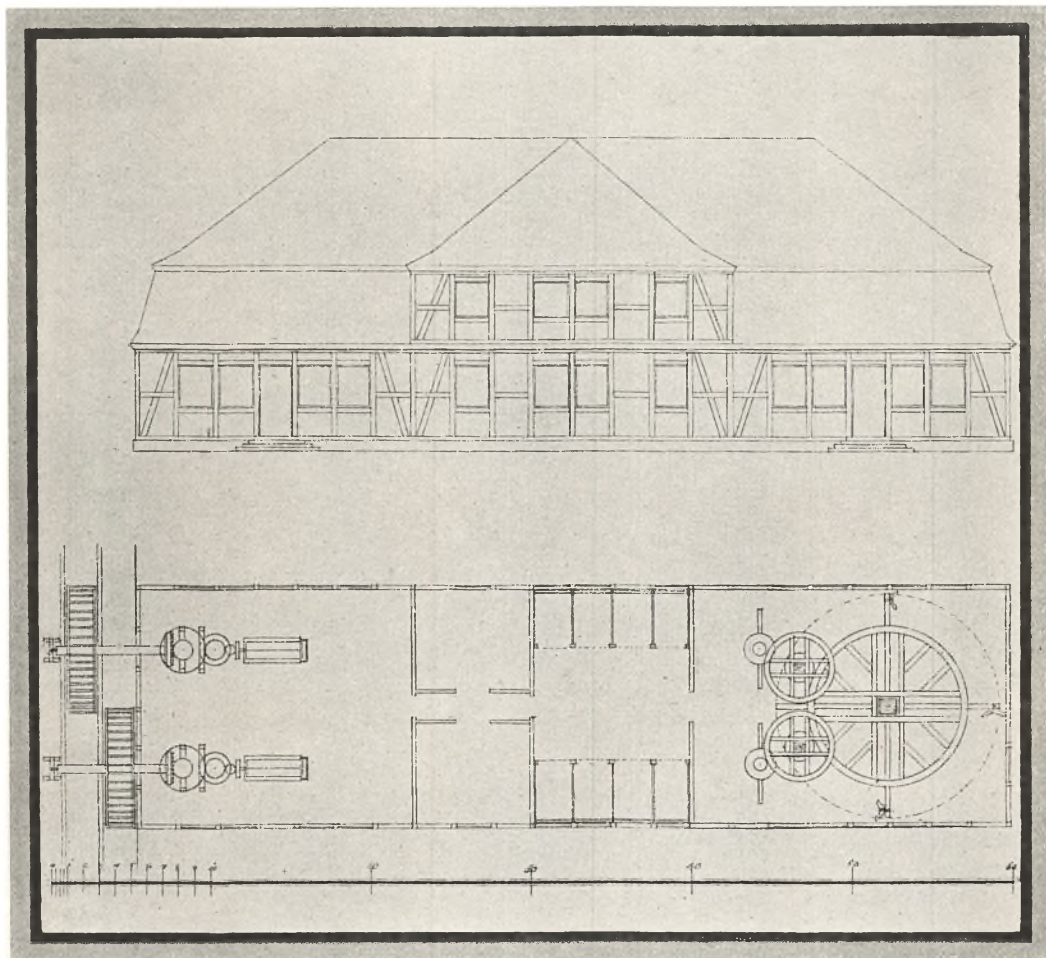
Det er klart, at mange mindre Virksomheder har ført deres Tilværelse i forhaandenværende Lokaler, der ved Ombygninger og Tilføjelser har opfyldt de nødvendigste Krav. Metalfabrikken i Kirkesaabye begyndte saa-

81. Tegning til Vandmølle.

Maal: c. 1:270.

ledes sin Tilværelse i »en Tilbygning ved en Bondegaard bestaaende af et »Kiøkken og en liden Stue, ialt 3 Fag, som blev forøget med 4 Fag og indrettet til Arbejdsstue med en Smelteovn og Bolig for en Mester fra København.« Senere blev et Smedeværksted føjet til. Saadan klarede man sig et Aar til »Hr. Fabricius fandt det fornødent at fæste sig et gammelt forfaldent Hus, paa hvis Grund han opførte en ordentlig Bygning af 12 Fag til Arbejds- og derved et Udhus paa 16 Fag, hvori blev indrettet et Smedeværksted med dobbelt Esse.« Da ogsaa denne Bygning blev »for snæver, maatte den ikke alene forlænges, med 8 Fag, men Taget omgiøres saa der blev Værksteder og Ildsteder ovenpaa; tillige blev flere Udhus byggede.« Saadan voksede Bygningerne med Virksomheden, som det til alle Tider har været Tilfældet, men Tidens Teoretikere var absolut af den Opfattelse, at en Fabrik burde laves stor og omfattende fra Starten for at kunde klare sig. Saadanne helstøbte Anlæg var i den forudgaaende Periode – Merkantilismens Tidsalder – sat i Gang med store Omkostninger for Statskassen og i Reglen uden synderligt Held. Endnu i 1790'erne støttedes flere Fabrikker bl. a. to Eng-

82. Tegning til Vand- og Hestemølle.

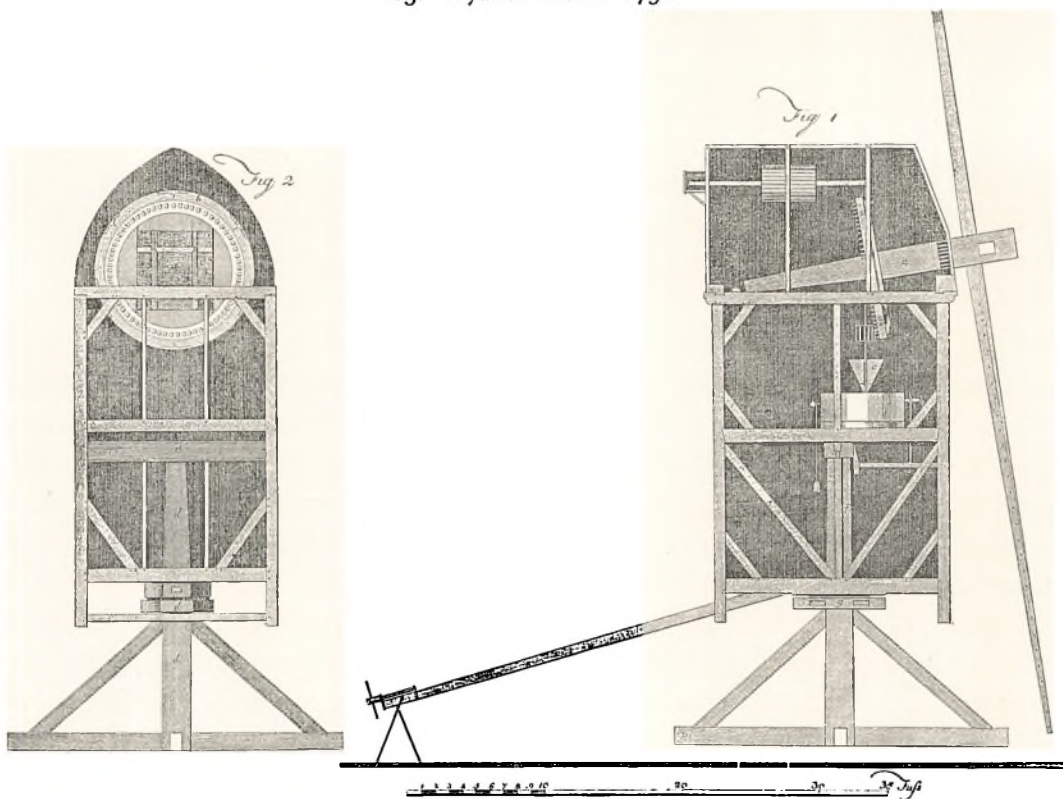
Maal: c. 1:300.

lændere Harry Nelthropp og John Joseph Harris, der 1786 havde overtaget »Retraite« ved Skodsborg for der at anlægge en stor Lædermanufaktur. Fabrikken havde Heldet med sig, og der anlagdes tillige en Oliemølle, men begge Dele er forlængst forsvundet. I 90'erne overtog Nelthropp og Harris Ørholm Mølle og Nymølle, der helt omdannedes til Papirfabrikker, men heller ikke her er meget levnet fra denne Tid.

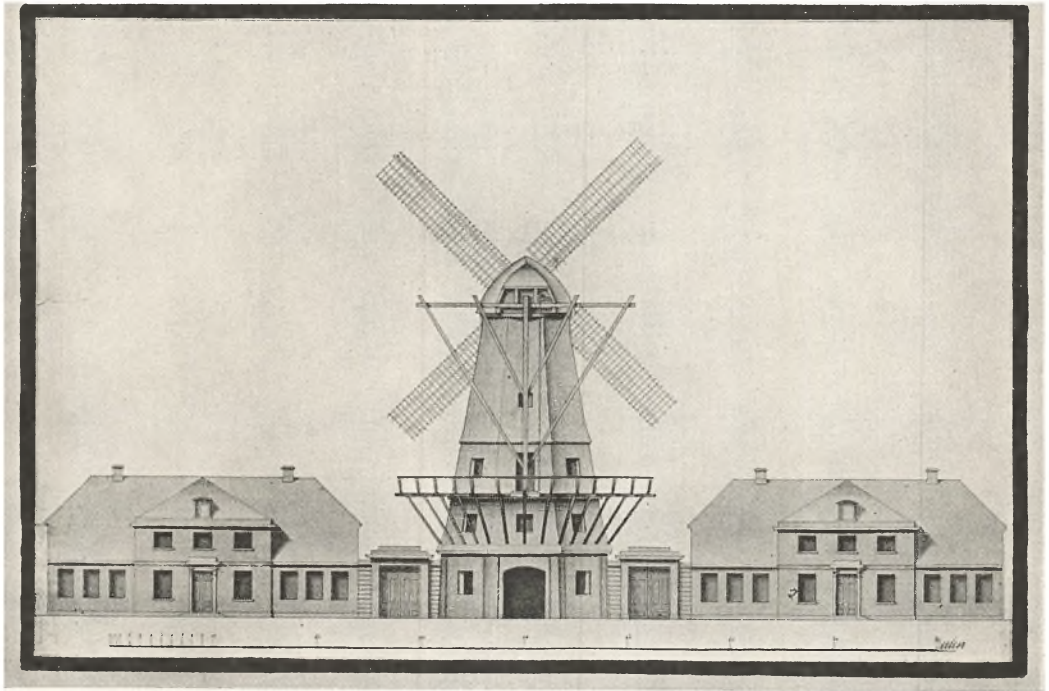
Bortset fra Vindmøller og Teglværker skilte de forskellige større og mindre industrielle Bygninger sig ikke synderlig ud fra Beboelsesejendomme. Fig. 81 viser en Vandmølle, hvor nederste Etage er grundmuret, medens Overbygningen er opført i Bindingsværk ganske som ethvert andet landligt Hus og under streng Iagttagelse af Symmetriens Love. Det samme gælder Vandmøllen Fig. 82, men her fører Aksen fra Vandhjulene ind i den stærkt op-

83. Dybbøl Mølle 1792.

84. Stubmølle efter Lorenz Clausens Bog fra 1792.

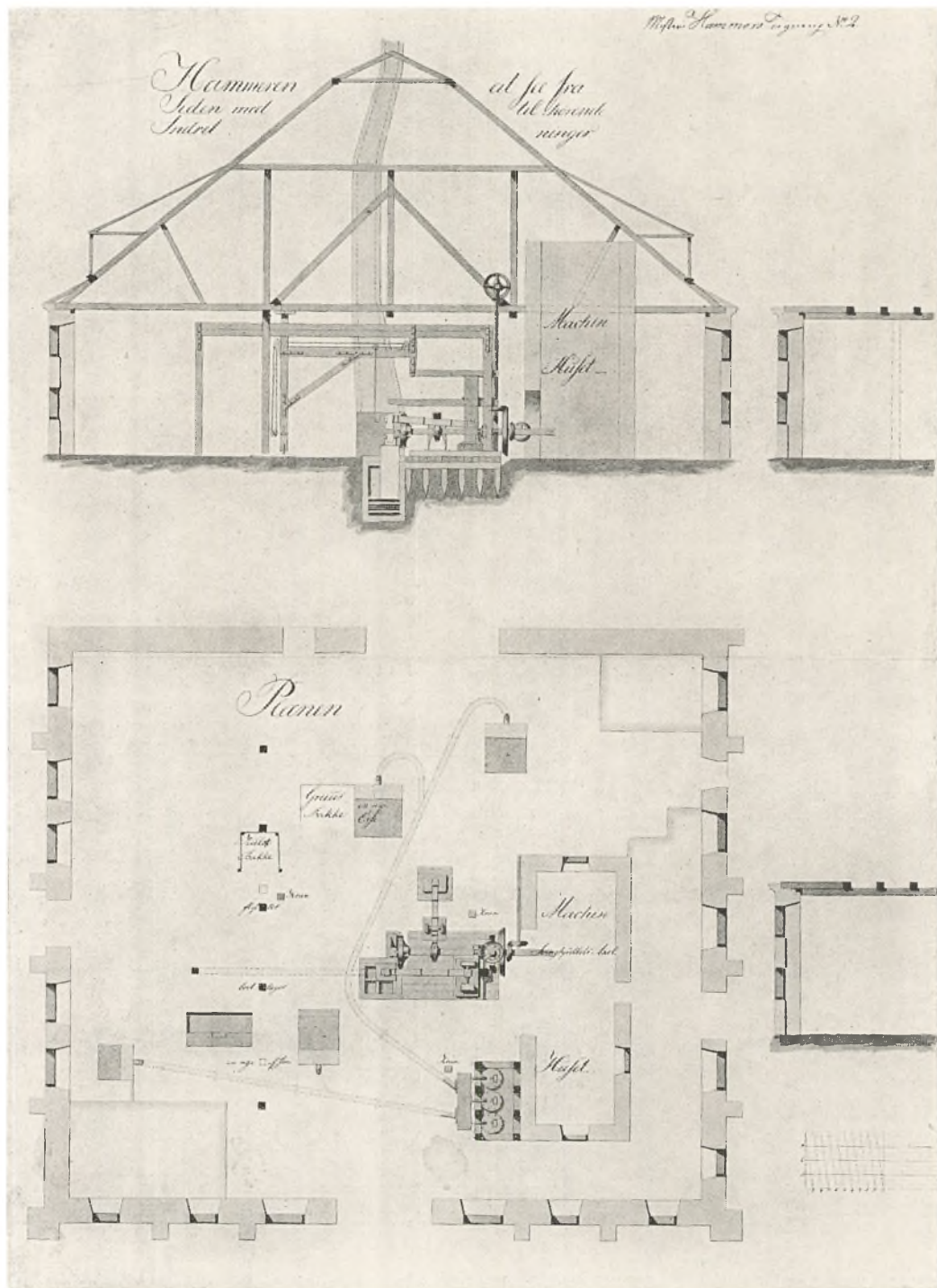

85. Akademisk Tegning til et Mølleanlæg.

Maal: c. 1:400.

lyste nedre Etage, der først og fremmest tjener til Fordeling af Kraften, medens Arbejdsrummet har været indrettet under det store lysfattede Mansardtag. Svigtede Vandkraften, havde man en Hestemølle indrettet i den nederste Etages anden Ende, medens Stalden optager den midterste Del. Fig. 80 viser en Hestemølle i et Herregaardsmejeri fra 1784, tegnet af Kirkerup. Hestegangen er indrettet i et Korshus, hvorfra Kærnen i Mælkestuen drives ved en simpel Mekanisme. Heller ikke dette Anlæg kan i sit Ydre have skilt sig synderligt fra Herregaardens øvrige Avslænger.

Som Følge af deres hele Indretning indtog Vindmøllerne en Særstilling med Hensyn til det ydre, der i det hele rettede sig efter Konstruktionen, hvad enten det var en Stubmølle, hvor hele Møllehuset kunde drejes efter Vinden (Fig. 84), eller en mere moderne hollandsk Mølle, hvor kun Hatten drejes. Ved Anlægget, hævder Lorenz Clausen i sin Bog, var det meget vigtigt, at Bygninger i Nærheden orienteres, saaledes at de vendte den smalle Side mod Møllen for ikke at give Anledning til Vindforstyrrelser. Saadan var hans egen Mølle – Dybbøl Mølle – anlagt, men han gjorde ikke meget ud af det arkitektoniske (Fig. 83). Anderledes fornemt tager det akademiske Projekt til et Mølleanlæg (Fig. 85) sig ud, hvor de to Sidebygninger – efter Reglen vendt med Kortsiden mod Møllen – er anbragte strengt symmetrisk.

86. »Ildmachinens« Bygning paa Gammelholm.

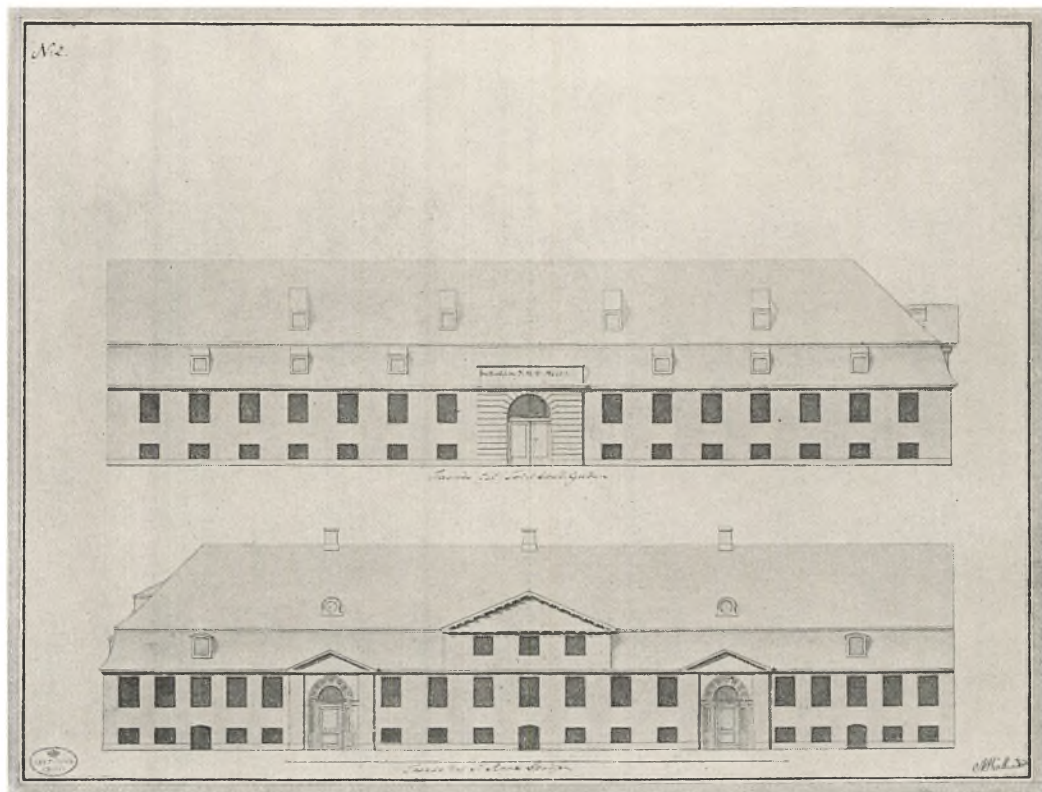
Den store Ankersmedie, hvori Danmarks første Dampmaskine sattes i Gang 1791, var blevet opført i denne særlige Anledning. Murene er afstivet med svære Støttestykker. Maal: c. 1:270.

87. »Ildmaskinens« Bygning.

Til den første Dampmaskine paa Gammelholm blev en særlig Bygning opført i Forbindelse med Smedien. Den er forlængst nedrevet, men gennem forskellige Tegninger kendes den som en stor, med solide Hjørne- og Stræbepiller forstærket Maskinhal (Fig. 86 og 87). En vældig Tagkonstruktion, et stort afvalmet Tegtag – øverst oppe »brækket« – er rejst over denne Hal. I Taget ses Rækker af de saakaldte »Fabrik-Tagvinduer«. Disse Tagvinduer kunde fremtræde i meget lange Rækker og være af solidere Konstruktion. Saaledes nævnes i en »Fortegnelse over de kgl. danske Bomulds-Manufacturers samtlige Ejendomme« fra 1795, »en grundmuret Væver-Bygning med Vinkeltag, paa begge Sider grundmurede Tagvinduer – som forestille en Etage«, og der tales om »første Loft – eller den forestillede 3die Etage«. Konstruktionen er kendt fra mange ogsaa betydeligt ældre Bygninger, og den har ikke sjældent naaet et saadant Omfang, at Fabriksbygninger har faaet Konturer ganske som Ovnhuset i Pihls Teglværk (Fig. 79, »Fig. II, E-D«).

Naar »Ildmaskinen« paa Gammelholm kunde omfattes af en saa særpræget, i det Ydre hensynsløs Bygning, skyldes det selvfølgelig, at den laa paa en Arbejdsplads og ikke paa et offentlig tilgængeligt Sted. Skulde den have haft »Facade«, havde Sagen været en anden, og hvor maa det beklages, at vi ikke har faaet Lov at se, hvordan en romantisk Højklassicist vilde have bygget

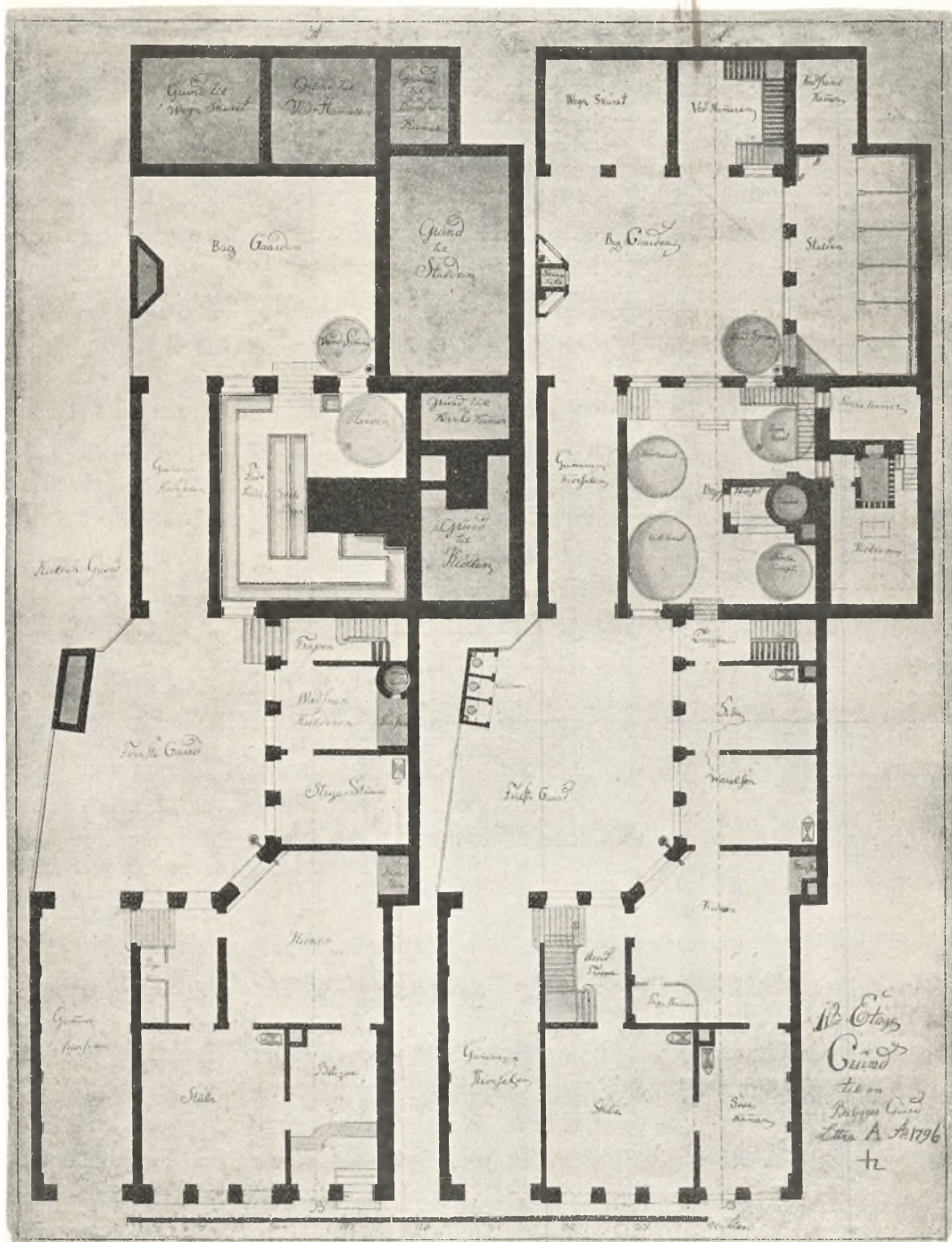
88. Andr. Hallanders Tegning til den kongelige Maltmølle.

Maal: 1:460.

for den store »gysselige Ildmachine«. – Om Akademiet dog over dette Emne havde lavet en Concours!

Andr. Hallanders Tegning, Fig. 88, kan muligvis sættes i Forbindelse med en projekteret Ombygning af den kongelige Maltmølle, da man i 1795 ivrigt arbejdede for at indsætte en Dampmølle her. Men i det ydre er det næppe muligt at godtgøre, hvorvidt der er tænkt Dampmøller eller Hestegange inden for den regelmæssige Facade. Som Maltmøllen, saaledes har sikkert ogsaa de fleste andre industrielle Bygninger taget sig ud i Hovedstaden. Oftest var en Beboelsesejendom knyttet til Virksomheden, og som allerede omtalt, opførtes Beboelsen ganske rimeligt ud mod Gaden, medens Bagbygningen indeholdt Arbejdslokaler med Vævestole, Ovne, eller Bryggerkedler, som Planerne fra 1796 til en Bryggergaard (Fig. 89) viser. Paa samme Maade har Tobaksspinderier, Sæbesyderier og lignende været udformet, og mange Steder findes denne Plandeling endnu.

Arbejdsforholdene er det vanskeligt at sætte sig ind i. Medens Vindmøllerne endnu drives over hele Landet, er de fleste industrielle Vandmøller forlængst sat ud af Spillet, og i deres oprindelige Form kender vi dem bedst

89. Planer fra 1796 til en Bryggergaard.

Til venstre Kælderplan, til højre Stueplan. I Forhuset er Beboelse og »Butique«. Facadens tre midterste Fag springer frem. I Sidebygningen findes bl. a. Køkkentrappen. – Mellembygningen rummer Bryggeriet. »Fadekielder« med »Svalebænk« nederst, Bryggerstuen, »Kjøll« og »Karle Kammer« øverst. I Baggaardens Sidehus findes Stalden, i Baghuset »Wogn Skuret«, »Ved-Hammeren« og »Kudskens Kammer«. Maa! : c. 1:300.

fra Beskrivelser. Lago Wedel besøgte i Sydfyn »en Virtuoso i sit Slags, Søren »Mathiessen i Hammermøllen. Han er Smed og fabrikkerer Leer, Skiereknive, »Øxer og andet Værktøj net og godt. Hele Værket drives ved Vand formedelst »en forbigaaende Aae, som han har vidst at henlede til sin Hensigt og For»deel. Saaledes gaa begge Bælgene ved et Vandhjul, ligedan de større og »mindre Hammere, Slibesteenene, Polere-Skiven o.s.v. I et Øjeblik kan »han, staaende ved Essen, ved at trække paa en Snor, sætte i Gang og atter »standse hvilket Vandhjul han vil, og naar ingen af Maskinerne bruges, »gaar Vandet en anden Vej bag omkring. Jeg saae polerede Sager, Rage»knive, Saxe, og smaae Hammere som havde en fiin og smuk Glands.« Faa Dage efter kom Wedel til Brahetrolleborg. »Ved en forbigaaende Aa« skriver han »er en anseelig smuk Mølle med konstige Indretninger.« Den findes stadig. Endnu i Dag driver det brusende Vand Brahetrolleborgmøllens store knagende Vandhjul rundt, og i det mørke Indre rumler og larmer de svære Træhjul, som de har gjort det dengang. Paa den grundmurede Facade vidner Aarstallet 1792 – formet i kraftige Jernankre – om Værkets Alder.

Ser man de faa Vinduer i Brahetrolleborgmøllens Facade, og ved man, at kun gennem disse og Dørene faar det dybe Rum bagved sit Lys, saa har man et Indtryk af, hvor skumle Fabrikernes Indre maa have været. Man har paa Fornemmelsen, at Bygningerne i det hele taget opførtes store og dybe, saaledes at de kunde rumme Maskiner og Arbejdsrum, og at Vinduerne saa indføjedes i Facaden ganske uafhængigt af det indre, men med streng Iagttagelse af Symmetriens Love. Man har dog ogsaa anvendt større Vinduer, og de anbefales – ikke af Hensyn til Arbejdernes personlige Vel, men af Hensyn til selve Arbejdet. De har vel især været ønskelige i Væverier og andre Virksomheder, hvor det var nødvendigt, at Arbejderne havde godt Arbejdslys, men efter Branden 1795 forkynder Plakaten om Nybyggeriet, at »De saa kaldede Fabrik-Vinduer forbydes aldeles anbragte paa Bygninger af 24 Alens Højde, da de i Besynderlighed paa høie Bygninger ansees farlige.« Fabriksbyggeriet tvinges ind i de Rammer, der sattes for Beboelsesbyggeriet.

Fabrikshygiejnen, hvad enten den gjaldt Hensynet til de omboende eller til Arbejderne, var ikke et Problem, der satte Sindene i Bevægelse, vel fordi de væsentligste Forudsætninger manglede. Der var kun faa Fabrikker, og Dampmaskinerne var Undtagelser. Larm og Røgplage kunde der ikke tales om. Rawert berører Problemet, naar han skriver: »Garverier og Sukkerhuse kunde man ønske ganske ude af Byen«, idet den Slags Virksomheder i saa høj Grad var med til at fordærve Byens Luft.

I sin Bog »Om Ølbrygning« skriver den gamle Molbech: »Det hele Bryg»gerhuus maa være rummeligt og overensstemmende med dets Hensigt.

90. Brahetrolleborgmøllen 1792.

»Ovnens og Pandens Størrelse saavelsom de øvrige Kars bestemmer af sig
 »selv den egentlige Brygger-Stues Størrelse. Tet ved denne maa Malt-Stuen
 »være anlagt hvor Blødnings-Karret findes. Tet ved Malthuset eller Malt-
 »Stuen er Kiøllen med sin Ovn og over begge er Lofter, hvor dels Luft-
 »Maltet bliver tørret dels det færdige Malt bevares. For alting maa sørges
 »for at alt med liden Møje kan holdes rent, hvilket er en Hovedomstændighed
 »ved ethvert velindrettet Bryggerie. I den Henseende er det nødvendigt, at
 »Gulvet i hele Bryggerhuset lægges af Steen enten Sandsteen, Qyadersteen
 »eller Muursteen, som maa sættes paa Kant og lægges i god Kalk eller Gibs.
 »Paa langs og tværs maae være fornødne Render, eller og bør Gulvet være
 »afhængig, for Vandets beqvemme Aflednings Skyld.

»Dersom Lejligheden tillader det, er det bedst at hele Bygningen opføres

»af Steen med en muret Hvelving. I det mindste maa Bygningen have en »Muur, som er en Alen høj over Jordens Overflade; i Muren giøres paa langs »og tvers fiirkantede Aabninger for at befordre Luftens Cirkulation og Rensning og paa det, at saavel de reengiorte Kar som Gulvet des lettere kan »tørres, saa at al Raadenhed og ond Luft kan forekommes.

»Bryggerhuset maa forsynes med høie Vinduer, at man til alle Arbejder »kan have den fornødne Lysning og Uddunstningerne ved Brygningen des »lettere finde Udgang.«

Alle disse Krav om Renlighed, Ventilation og Lys skyldes, som allerede antydet, Hensynet til Produktet og Arbejdets korrekte Udførelse, – ikke til Arbejderens Person, hvad man maaske vil finde bekræftet, naar man kaster Øjet paa Planen Fig. 89 og ser, hvordan det lys- og luftfattige »Karle-Kammer« findes indrettet mellem Bryggerhus, Kiølle og Stald.

Hensynet til Arbejdernes Sundhed og Sikkerhed paa Arbejdspladsen har næppe indvirket paa Anlæggene. Da den hjemlige Industris Forhold endnu var smaa, eksisterede noget Arbejderproblem i moderne Forstand ikke. Dampmaskinen paa Holmen sparede – som Wedel udtrykkeligt siger i det allerede citerede Referat – manges »Helbred, thi de kunde ikke udholde den »overvættes Hede fra Essen og de gloende Jernklodser som skulde udsmedes.« At den imidlertid absolut ikke var anskaffet for Smedesvendenes egen Skyld, tvivler vel ingen paa. Det havde tidligere været meget vanskeligt at faa Folk til at gøre Arbejdet. Man havde uden Held forsøgt andre Hammerværker, Ildmaskinen var med andre Ord en Nødvendighed, hvis Marinen vilde have store Ankere til Linieskibene. Da Dampmaskinen gik i Stykker, vilde ingen Smedemestre have med Ankrene at gøre, og kun med Nød og næppe klarede man sig til den nye Maskine kom i Gang. Smedene kunde sige Nej til Arbejde, de ikke brød sig om. Noget Pres paa en stor Arbejderbefolkning fandtes ikke, men paa den anden Side krævede man i Almindelighed ikke megen Hensyntagen til sin Person for at gaa i Arbejde, og Arbejdspladserne har vel været derefter.

91. Amalienborg med Harsdorffs Kolonnade fra 1795.

OFFENTLIGT BYGGERI. SKOLER

HOFFET og Centraladministrationen var allerede velforsynet med monumentale Bygninger paa Slotsholmen, og som regerende Prins var Frederik VI ikke slet saa byggelysten som sine kronede Forfædre. Da Christiansborg brændte i 1794, nøjedes man i første Omgang med at købe de fire dengang private Amalienborgpalæer for der at indrette en ny Residens. Det gav som allerede berørt Anledning til en Del Forandringer i det Indre, medens det ydre stort set forblev uforandret. Nogle af de lave Mellembygninger blev forhøjet, og til at bære en Forbindelsesgang mellem Bernstorffs og Dehns Palæ byggede Harsdorff 1795 den berømte klassiske Kolonnade. Den blev dog – karakteristisk nok – kun opført af Træ. Man fandt det ikke paakrævet at spendere noget særligt, og først efter Aarhundredeskiftet gik man i Hovedstaden i Gang med de to store Opgaver: Christiansborgs Genopførelse og Rejsningen af et værdigt Raad- og Domhus paa Nytorv. Paa samme Maade stod Kirkebyggeriet i Stampe Aarhundredet ud. Marmorkirken ventede stadig paa sin Fuldførelse, men trods Harsdorffs utrættelige Energi maatte han lukke sine Øjne uden at se denne sit Livs største Opgave gennemført. Efter Byens Brand, hvor Nicolai Kirke blev lagt øde, fremkom

baade Meyn og Hallander med Forslag til Genrejsningen, men heller ikke det kunde gennemføres. København havde Kirker nok, og det samme gjaldt det øvrige Land. Man nøjedes med Reparationer, Fornyelse af Inventar, Ombygninger og hist og her med Tilføjelsen af private Gravkapeller i den ny Tids Smag.

Kronprinsen interesserede sig mere for det militære, og Kasernebyggeriet blev ikke forsømt. Som smukke Eksempler paa Tidens kraftige Militærarkitektur kan Hestgardekasernen ved Frederiksholms Kanal og Nørrejyllands monumentale Tøjhus i Randers fremhæves.

Medens vi maa lade fristende Emner som Raadhuse, Hospitaler, Stiftelser, Fængsler, Acciseboder, Teatre, Klubber, Hoteller, Kroer og lignende halvt eller helt offentlige Bygninger ligge, saa vil vi, da Interessen for Skolevæsenet i Reformtiden var saa overordentlig stor, slutte med et Forsøg paa at give en noget udførligere Udredning af de Problemer Skolebygningerne stillede.

For at Landboreformerne kunde faa den ønskede Virkning, ansaas det for nødvendigt, at Skolevæsenet bragtes i Orden. Guldberg havde været bange for den megen Oplysning. »Mere Kundskab,« sagde han, »gør Bonden »hans Stand ufordragelig og udbreder kun Lede og Kedsomhed for det »haarde og ensdanne Arbejde. Det hele menneskelige Køn taaler kun et »vist Maal af Kundskaber, og enhver Stand maa derfor have sin Andel, »det mere gør drukken!« Børnene skulde lære Læsning, Skrivning og Regning og frem for alt tugtes at blive gode Kristne, men Reformvennerne sluttede sig til de nye rousseauske Tanker om Opdragelse, der prægede Tiden. Man blev tilbøjelig til at betragte Mennesket som godt af Naturen. Det gjaldt om at udvikle Barnet efter dets Evner og Anlæg, og man maatte saa meget som muligt henvende sig til dets Forstand. Dyden beroede paa Viden om det gode og Erkendelse af det sande. Man var vis paa at kunne danne en ny og bedre Slægt blot ved at opdrage Børnene i Lys og Lykke. Og dette sidste tog man bogstaveligt, naar det gjaldt Spørgsmaalet om Skolebygningen. »Fast alle Skoler ere skumle urene Bygninger« hed det, og man hævder udtrykkeligt, at smukke Skoler er af største Betydning for Sagen. Skolebygningerne maatte forbedres og i 1783 indviedes paa Brahetrolleborg de første »filantropiske Folkeskoler« i Danmark. Det var »rummelig »lyse, grundmurede Bygninger, som Bønderne saa paa med Erbødighed« – og om hvilke de sagde, at »de saa ud, som om de kunde staa til evige Tider.« Medens Ludvig Reventlow opførte saadanne tre paa Brahetrolleborg, byggede Broderen Christian Reventlow 12 paa Christianssæde, og Godsforvalteren blev kendelig nervøs for sin Herres Økonomi: »Det er en hel Køb- »stadsflække alle de Skoler, vi have bygget, og det allesammen paa hans

92. Gjørup Skole.

Opført af Ludvig Reventlow. Aabnet 1783.

»Bekostning og af Grevskabets Indtægter. Til sidst bliver han – Vorherre
»Død – fattig som en Kirkerotte!«

Gjørup Skole, den første af de reventlowske Skoler, var bygget som et firelænget Kompleks (Fig. 92). I en Taxation fra 1799 hedder det om Skolen:
»Den er bygget for sig selv, er opført af Brandtmuur og Fyr-Spærværk tækket
»med Straa, nemlig Hovedbygningen, da derimod de 3nde andre Bygninger
»som tilhører denne Skole er bygget af Egetømmer.« Hovedbygningens
Højde var $4\frac{1}{2}$ Alen, Dybden $13\frac{1}{2}$ Alen. Længden 27 Alen; den rummede
»6 Værelser, 1 Kiøken og en lille Forstue, deri 5 hollandske Dørre og
»3 simple ditto. Udi tvende Værelser Fielle-Gulv, de øvrige belagt med brændte
»Sten forsynet med 20 Fag Vinduer og 3 udvendige Døre, hvoraf de 2nde
»er doppelte med Garnering.« Ligeoverfor Skolebygningen laa Stalden paa
8 Fag, medens de to Sidelænger kun var paa 5 Fag hver. Den ene var Brænde-
og Tørvehus, den anden Bryggerhus.

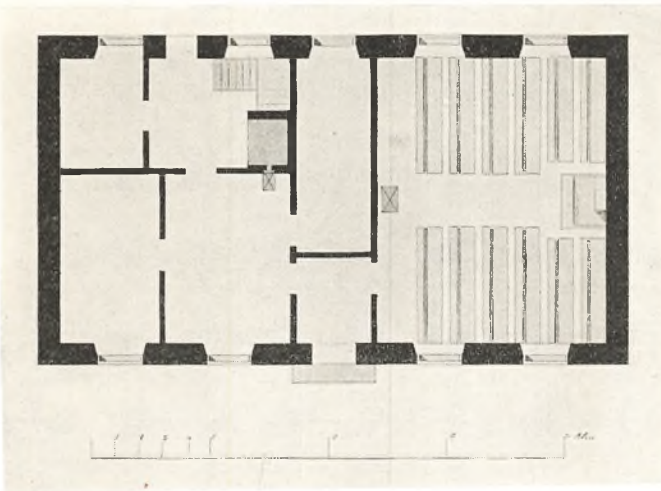
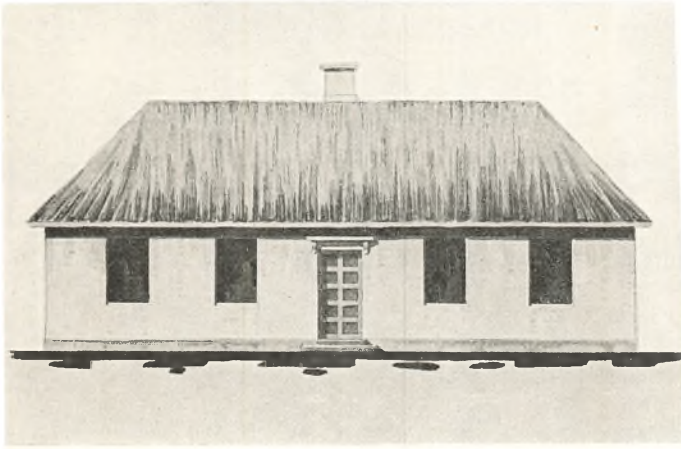
Lærerlønnen var 5 Tdr. Rug, 5 Tdr. Byg, 80 Rd., fri Bolig, Brænde, Foder og Græsning til 2 Køer og 6 Faar samt Frihed for Skatter. Skolelæreren var en Slags Husmand, der holdt Kreaturer, og mange Steder var der lagt Jord til Skolen. Nødvendigheden af Stald og andre Udhuse er saaledes indlysende, men der ligger noget nyt i, at Stalden er fjernet fra den egentlige Skolebygning. I de 240 Rytterskoler, Frederik IV, havde bygget i 1720'erne, var Stalden

93. Reches Tegning fra 1792 til Ombygning af Fr. IV's Rytterskoler.

Maal: c. 1:200.

indrettet i den ene Ende af selve Skolebygningen. I den anden laa den snævre Lærerbolig, og endelig laa saa Skolestuen midt i Bygningen – ubehageligt nær ved Stalden, og med alt for faa og smaa Vinduer (Fig. 93, øverst). Da den lille Landbokommission gik i Gang med at ordne Skoleforholdene i Frederiksborg og Kronborg Amter, blev der da ogsaa opført Udhuse ved de gamle Skoler, og Landinspektør Recke udarbejdede 1792 den meget talende Plan til Ombygning af Rytterskolernes Indre, der gengives Fig. 93, nederst. Skolestuen er rykket ud til Gavlen og har faaet dobbelt saa mange Vinduer. Lærers Dagligstue er blevet større, og hans Lejlighed er blevet

94. Peter Meyns Tegninger til en Landsbyskole.

Maal: c. 1:200.

forøget med et Pigekammer, – smaa Træk, der giver et Genspejl af Lærerens stigende Anseelse – og dermed forøgede Løn og Husholdning.

Ved Reches Ombygning naaede man næsten Idealet, og Peder Meyns ualmindelige fine Tegning til en senere Landsbyskole (Fig. 94) gentager Reches Inddeling stort set, men Planen er i den store Arkitekts Haand blevet finsleben Klassicisme, præget af Orden og Symmetri i saavel Rummenes som de vigtigste Vægges Inddeling.

Som allerede nævnt stod Skolevæsenets Forbedring i Forbindelse med Landboreformerne. 1789 var det blevet bestemt, at Skolernes Antal alene paa de nordsjællandske Krongodser skulde forøges fra 28 til 41. Ældre Bygninger blev solgte eller udvidede, og 34 opførtes af Grundmur. De nye var rumme-

95. Skole i Troense.

Opført 1790 af General Frederik Juel til Taasing.

ligere end Frederik IV's Rytterskoler, havde 3 Fag til Skolestue, 2 Fag til Dagligstue, 2 Fag til et eller to Kamre og Bræddegulv i hele Lejligheden.

Brødrene Reventlows Svoger Schimmelmänn oprettede 1786 fem Skoler paa sit Gods Lindenberg i Jylland og en Række af Godsejere som Frederik Juul paa Taasinge, Selby paa Bækkeskov, Rantsau-Lehn, Holstein-Holsteinborg og mange flere fulgte efter. Conferensraad Ryberg til Øbjerggaard og Frederiksgave indrettede Skoler, der var saa fremskredne, at de havde »Ventilatorer« i Vinduerne (Fig. 96). Nogle opførtes af Bindingsværk som Frederik Juuls Skole i Troense fra 1790 (Fig. 95), og nogle havde jordstampede Vægge (Fig. 55), men de fleste var grundmurede som de Reventlowske, der i det hele tjente som Forbilleder, til den store Skolelov 1814 satte ny Fart i Skolebyggeriet.

Til alle disse Skoler krævedes en Lærerstab oplært til at gribe Sagen an paa den ny Maade; men endnu fandtes ingen Seminarier i Landet. Det 1786 oprettede Efterslægtsselskab satte et saadant paa sit Program, men det blev Kommissionen til de danske Skolers bedre Indretning, der fik gennemført Aabningen af det første Seminarium 1791. Nogen Anledning til specielt Byggeri havde det ikke givet, idet Seminariet indrettedes i den gamle Blaa-

96. Skole i Saltofte.

»Foruden Skoleholderens fornødne Værelser findes to Stuer, en for Børnene at lære at læse, skrive og regne i og en, hvor Pigerne lærer at spinde. Stuerne ere rummelige, der er højt til Loftet.« Opført 1788 af Conferensraad Ryberg.

gaard ved København. Derimod forestod Ludvig Reventlow 1795–97 Opførelsen af et andet Seminarium »Bernstorffsminde« ved Brahetrolleborg. »Hovedbygningen er 2 Etager med Kielder under og mange smaa Qvist-»luger paa Taget, deri ere mangfoldige større og mindre Værelser hver efter »sin Bestemmelse; Læsestuerne ere med Borde, Bænke og 1 sort Tavle paa »Væggen; deri ere skønne store Kakkellovne af Christiansfeld Fajance. »Sovesalen er uden Varme stor og luftig; hver har sin Seng, hvori Under-»dynen er stoppet med Hakkelse og den Øverste med Haar, foruden et »grovt Teppe. Spisestuen er saaledes indrettet, at Maden rækkes fra Kiø-»kenet igennem en lille Luge. Kiøkkenet selv har endeel Beqvemligheder, »og desuden en ny Opfindelse med Komfyrer og Ovne, for at spare Ilde-»brændsel. De andre tvende Fløje have en Korsbygning til Siden, hvori ere »Værksteder, Materialkamre og Værelser for Eleverne.«

Baade Efterslægtsselskabet og Borgerdydselskabet opretter Skoler i den ny Aand i København, men man nøjedes med at leje Lokaler i ældre Ejendomme, og selvom der i forskellige Købstæder opførtes nye gode Bygninger for

97. Chirurgisk Akademi.

Latinskolerne, kan man heller ikke her paapege noget arkitektonisk bemærkelsesværdigt.

En enkelt højere Lærestalt, det chirurgiske Akademi i København, blev særlig begunstiget med den Bygning, Meyn opførte 1785–87. I en fast og robust Stil, der kun i Portpartiets elegante Lethed har en Mindelse om Harsdorff-Klassicismens Ynde, hævder det mageløse Hus sig mellem de forskelligartede Bygninger i Bredgade som en værdig Repræsentant for den Tid, vi nu maa forlade.

Under vort hastige Strejftog over Byggepladserne har det været Hensigten at ride lidt op af den Baggrund, der bestemte Tidens Byggeri.

Det var en Eksperimenternes og Reformernes Tid. Med lykkelig Haand blev store Arbejder grebet heldigt an. Landboreformen og Skolevæsenets Fornyelse blev som Forudsætning for Folkestyret Grundpiller i det næste Aarhundredes Danmark. Med stor Optimisme arbejdede man for Efterslægten, for Fremtiden, og med Glæde og Stolthed fulgte man den Fremgang, Akademiets Arbejde nød i Provinsen, i Norge og i Holsten. Men ogsaa uden for Monarkiets Grænser saa man virksomme Arkitekter skolede i København. C. F. Hansen byggede i Hamburg, og paa samme Kant fortsatte Lillie sin kunstneriske Løbebane efter sit lidt ufrivillige Farvel til Moderlandet. En Rejsende fortæller i 1791 om en anden Bygmester »Arents, en Arkitekt »af de højere Klasser, en indfødt Hamborger som kom til Kiøbenhavn og »lærte sin Kunst paa Charlottenborg, hvorfra han tog sit Genies og sin Fliids »Belønning med sig i den større og mindre Guldmedaille.« Han levede nu i Hamburg »hvor hans mange Arbejder i og uden for Byen vidne om hans »Smag og Genie. Han er for nærværende Tid beskæftiget med at bygge et »Slot i Weimar.« F. C. Wilster virkede som Arkitekt i Rusland, og Magens skal som omtalt have været kaldt til Paris for at lave Interiører der. Det var dog først og fremmest i vort sydlige Naboland den saakaldte »Kopenhagener Stil« blev yndet og efterlignet, saaledes at den efter Sigende stilles som Forbillede for dette Lands Bygmestre i Dag. Rawert ventede sig næppe saa meget; han mente ikke, man burde bygge altfor solidt. Han var, siger han »just ikke »af den Mening at det er politisk rigtigt at opføre Bygninger for Evigheden, »hvorved Industrie tabes af Sigte og Bygningerne gaae ud af Smag,« men mange – og det kan tilføjes – mange af de bedste Bygninger staar endnu som Monumenter over 1790'ernes Danmark, og Læserne kan næppe modsige »Minerva«, der i 1792 forudsagde, at naar Fremtiden vilde »granske vore »Dages ved andet end hurtig fremblinkende politiske Meteorers mærkværdige Historie« – saa vilde den »finde i Beretningerne fra vore Dage herlige »Exempler paa i Stilhed udøvet, derfor ei mindre hæderfuld og nyttig skjønt »mindre omtalt og udbassuneret Borgerdyd og Hædersdaad blandt vort »Fædrelands Mennesker.«

HANS ERLING LANGKILDE
DANSK BYGGESÆT OMKRING 1942

Paa Landet ligger Husene spredt og de fleste af dem er gamle. Den største Del af Byggeriet bestaar af Ændringer og Tilbygninger til de gamle Anlæg, saa de tilpasser sig efter nye Krav. Det egentlige Nybyggeri er begrænset til Smaabrug og mindre Huse. Derfor vinder nye Ideer i Planlægning og Teknik kun langsomt Indpas.

NYBYGNING OG OMBYGNING PAA LANDET

BYGGERIET paa Landet er begyndt at komme i Gang igen. Der har ellers været en lang Periode, hvor Landboerne har haft smaat med Penge og derfor ikke har kunnet gøre noget ved deres Bygninger. Men nu har Vilkaarene ændret sig, og Bygningsspørgsmaalet bliver taget op. Der er ogsaa udefra kommet en Tilskyndelse. Staten har nemlig af beskæftigelsesmæssige Grunde søgt at stimulere Byggeriet ved en Støttelovgivning, der er formet dels som en fordelagtig Finansiering af nye Smaahuse og Landarbejderboliger, dels som direkte økonomisk Tilskud til Ombygnings- og Reparationsarbejder.

Disse to Sider af Byggevirksomheden er samtidig karakteristisk for alt hvad der hedder Byggeri i Landdistrikterne i Almindelighed og ikke blot i denne kriseprægede Periode: Det *nye*, der vokser frem, er hovedsagelig Smaabrug og mindre Huse – mens Byggeriet iøvrigt mest bestaar i en Ændring og Tilbygning til det bestaaende. Nybyggeriet er sparsomt, det

er et Supplement, et Tilskud til Bygningsbestanden, som kommer til ved Udstykning og Oprettelse af nye smaa Hjem. Men den tunge Ende udgøres af de mange eksisterende Bygninger, som man ikke godvilligt opgiver, men hvis Levetid man stadig søger at forlænge ved Forbedringer og Bygningsændringer. Kredsløbet i Bygningsbestanden paa Landet er meget langsommere end i Byerne, og Udviklingen som Følge deraf mere sendrægtig. En radikal Fornyelse sker som Regel kun, naar Brand har raseret Gaarden og de gamle Bygninger.

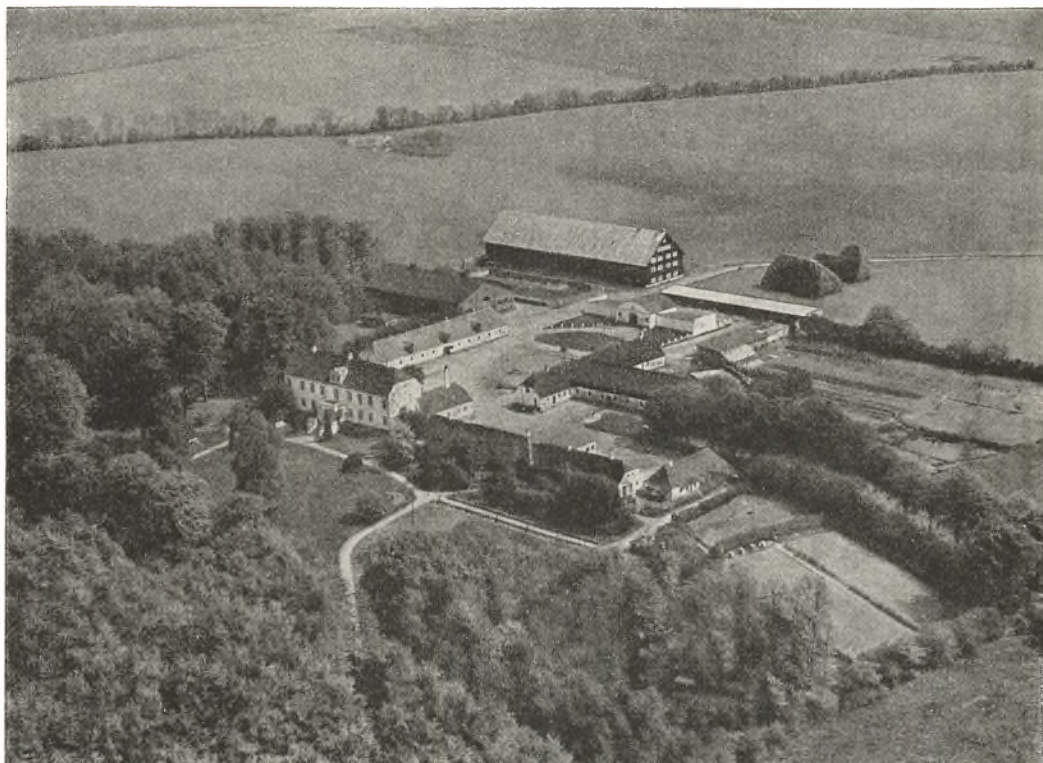
Det er noget, som er meget afgørende for Bedømmelsen af Arbejds- og Boligvilkaarene. De bestemmes jo blandt andet af Stuehusenes og Økonomibygningernes Kvalitet. Og den lidt træge Udvikling, som Forholdene skaber, giver sig i det nye Byggeri Udslag paa to Maader: For det første ved, at nye og mere tidssvarende Typer kun langsomt baner sig Vej frem. For det andet ved, at Nutidens tekniske Muligheder ikke kommer til fuld Udfoldelse. Byggeriet paa Landet fastholder Traditionerne i højere Grad end Byggeriet i Byerne – baade med Hensyn til Planlægning og Teknik og saavel med Hensyn til Boliger og Avlsbygninger.

Nu som tidligere er det saadan paa Landet, at Interessen for Bygningerne let skubbes over i anden Række. Man tillægger i Reglen ikke disse selvstændig Værdi og Mening paa samme Maade, som man gør i Byerne – paa Landet knytter Bygningerne sig ganske nøje til *Jorden*, til hele ens Eksistens, ens Levemuligheder.

Man knyttes til Huset, Hjemmet, med andre Baand end i Byen, hvor man kan flytte rundt, til man finder den rette Lejlighed med Hensyn til Kvalitet og Størrelse, eller med Hensyn til ens Boligvaner og økonomiske Evne. Paa Landet flytter man ikke saadan, ikke engang hvis der er noget galt – og man flytter i hvert Fald kun sjældent med den Begrundelse, at *Boligen* er daarlig. *Jorden* og Eksistensen er det afgørende, og saa maa man indrette sig saa godt man kan eller ændre lidt ved Boligen, saa den bedre svarer til sit Formaal.

Og det er det, der sker, baade for Stuehusenes og Avlsbygningernes Vedkommende. Man søger efter Evne at tilpasse – og svigter Evnen, saa maa man gaa den anden Vej og passe sine egne Bolig- og Arbejdsvilkaar ind, saa godt det nu lader sig gøre. Byggeri i Landdistrikterne har i lange Perioder været – og er den Dag i Dag – for en meget væsentlig Del en *Tilpasning* af de eksisterende Anlæg til de nye Krav, der er vokset frem baade inden for det landbrugsmæssige og inden for Husholdningen og Familielivet.

Dette Forhold drager Følger efter sig, som er meget væsentlige for en Vurdering af Helheden i Byggeriet. Det brudstykkeagtige, som er karakteristisk

Herregaarden Julianelyst, opført 1792.

Et Eksempel paa et stort Landbrugsanlæg, hvor der uden om de gamle Bygninger stadig er føjet nye Led til, saa skiftende Behov og Teknik afspejler sig i Tilbygningerne, men det gamle Anlægs Helhedspræg er gaaet tabt.

for de stadige Til- og Ombygninger, Vanskelighederne ved at finde den helt rigtige Løsning, naar man er stærkt bundet af de gamle Bygninger og tilmed tilbøjelig eller tvungen til at vælge altfor spartanske Udveje, er sikkert for en stor Del Skyld i, at Sansen for Helhed er gaaet tabt i vor Bygningskultur, ikke blot hos Landboerne selv, men ogsaa hos Landhaandværkerne.

Det har ogsaa i teknisk Henseende haft Følger. Mens man i Byerne i de sidste Aar har haft et Byggeri, hvis Omfang er uden Sidestykke, saa viser Landdistrikterne i den samme Periode snarest det omvendte Forhold: Nybyggeriet er tyndet ud og Vedligeholdelsesarbejder forsømt, først og fremmest paa Grund af de økonomiske Forhold inden for Landbruget. En rig Byggevirksomhed er i sig selv det bedste Grundlag for en Udvikling af de tekniske Muligheder, og den har da ogsaa i Byerne trukket et bredt Kølvannd af nye Konstruktioner og Materialer, som har været til Gavn. Paa Landet har man ikke i samme Omfang faaet Part i denne Udvikling. Først nu skal man mange Steder til at stifte Bekendtskab med moderne Byggeteknik.

Byggeri paa Landet har med andre Ord sit eget Ansigt. Det tæller ikke

alene andre Hustyper, end man finder i Byerne, men ogsaa i teknisk Henseende og i Udformning er det adskilte Omraader. Skellet er ikke skarpt, men Delingen er alligevel væsentlig. Og forinden Billedet af de aktuelle Hustyper tegnes, er det derfor naturligt at se paa de to Forudsætninger, der her er nævnt: den tekniske Standard og den kulturelle Opfattelse paa Bygeomraadet.

De fleste Huse paa Landet er gamle. De er gamle i den Forstand, at Plan og Indretning ikke altid svarer til den Brug, der nu skal gøres af dem. Men de er ogsaa gamle i den Forstand, at den tekniske Udførelse er mere primitiv, end man vilde bygge i Dag. Tid efter anden har man søgt at raade Bod paa Forholdene. Men som oftest gaar man ikke længere end til at lappe, naar det bliver helt galt. En virkelig Modernisering har kun i de færreste Tilfælde fundet Sted.

Det er ikke vanskeligt at pege paa de mest afgørende Mangler ved de gamle Huse. Det er: Fugtighed, daarlig Isolation og Brandfarlighed. De Reparationsarbejder, som netop nu for Tiden foretages med Støtte fra Staten, tager sikkert i de fleste Tilfælde Sigte paa disse tre Forhold.

De nye Huse bliver naturligvis paa mange Punkter bygget bedre. Man har lært en Del af de gamle Fejl, Haandværket er nu delt op i Specialfag, og Haandværkerne møder med større Viden og større Kunnen. De Mangler, der knytter sig til de gamle Huse i teknisk Henseende – Mangler, som ikke blot skyldes Alderen, men ogsaa Udførelsen – træffes i Reglen ikke ved det nye Byggeri.

Det skyldes dog ikke i alle Forhold alene haandværksmæssig Dygtighed. Undertiden kan ogsaa selve Ændringerne i Byggeformen betyde en teknisk Fordel. Jordfugtighed er f. Eks. ikke mere den Ulempe som ved de gamle Huse. Det er ikke udelukkende, fordi Udførelsen er mere omhyggelig, men nok saa meget, at det er blevet Sædvane at hæve Stuegulvet højere i Forhold til Terræn. De gamle Bygninger er nemlig ikke alene daarligt isolerede, men Rummene ligger meget ofte i Plan med Jordoverfladen, ja til Tider under. De nye Huse har derimod i Reglen Kælderrum, som man skaffer Lys fra Vinduer over Terræn, og Stuegulvet kommer saaledes til at ligge et godt Stykke oppe og er alene af den Grund bedre beskyttet mod Fugtigheden, selv om der iøvrigt ikke skulde være truffet andre Foranstaltninger. For det kan ikke nægtes, at visse Isolationsarbejder som Asfaltering o. lign., der kræver Omhu og koster Penge, ofte betragtes som lidt af en Luksus, baade af Haandværkere og Landboere.

Vægisoleringen i de nye Bygninger er utvivlsomt blevet bedre. De gamle Bindingsværksvægge var vel i og for sig ikke daarligt isolerende, men i Reglen

Gammel Gaard paa Læsø.

Et lille sammenhængende Gaardanlæg, hvor man efterhaanden har udskiftet og ændret de enkelte Fløje. Skønt Længerne bygger sig tæt sammen, er der ikke gjort noget Forsøg paa at bevare Helheden i Materialevalg og Husform. Karakteristisk er i den Henseende de forskellige Tagmaterialer, der op gennem Tiderne er anvendt.

for utætte og tynde. En Tid har man været tilbøjelig til at støbe nye Vægge op, navnlig naar man paa en billig Maade skulde reparere Staldvægge o. l. Men disse støbte Vægge, som ogsaa har været brugt til helt nye Huse, er i alle Henseender de ringeste – undtagen hvor det gælder Brandfare. De er altfor tætte, daarligt isolerende, kolde, og Fugtigheden fortætter sig paa dem og driver ned indvendig, især i Stalde med mangelfuld Ventilation. Der er i Dag som Helhed langt bedre Forstaaelse for Værdien af en velisoleret Ydermur. Hulrummene er almindelige, og man begynder nu i større Udstrækning at anvende Bagmuring med særlige isolerende Materialer som Molersten, Klinkerbeton o. lign. eller en isolerende Beklædning af Pladematerialer.

Ogsaa Loftskonstruktionerne er forbedret. I Stuehusene anvendes forskallede og pudsede Lofter, hvor man tidligere nøjedes med et enkelt Lag Brædder uden særligt Indskudslag. Baade med Hensyn til Hygiejne og Isolationsevne er de gamle Lofter uheldige. I Staldbygninger anvender man nu Lofter, som navnlig i brandmæssig Henseende er et stort Fremskridt. Ved større Gaarde er de nye Typer paa Hulstensdæk ved at vinde Indpas. Forøvrigt er den gamle Konstruktion med Rafter og stampet Ler ved at blive Norm i det nyere Byggeri, og vel udført er det ogsaa en værdifuld og billig Løsning.

Overhovedet maa Brandsikring af Staldene siges at være et af de vigtigste tekniske Spørgsmaal i Landbrugsbyggeri. Umaadelig store Værdier gaar hvert Aar tabt, fordi de gamle Byggemetoder ikke byder nogen som helst Sikkerhed. Ogsaa Straataget maa af den Grund vige inden for det nye Byggeri. Dermed forsvinder et af de mest karakteristiske Træk i den eksisterende Bebyggelse. Det straatækte Tag er med sine blødt afrundede Former, sin nuancerede og alligevel tilbageholdende Farveskala og sin kraftige Rejsning en meget fin æstetisk Værdi i Landskabet. Men naar Sorgen over at se det vige er saa stor, skyldes det vel i nogen Grad, at det nye, der skal erstatte det, som Regel vælges og udføres med svigtende Forstaaelse af Tagformens Helhed og Materialevirkningen.

Naar man skal karakterisere den tekniske Standard i Byggeriet paa Landet, er der særlig Grund til at hæfte sig ved Installationerne. Landboerne er nemlig ofte tilbøjelige til at betragte tekniske Installationer og andet teknisk Udstyr i Boligen som noget af en Luksus. Mange af de Gøder, der betragtes som en Selvfølge selv i den mindste Bylejlighed, er paa Landet stadig en Fremtidsdrøm, endogsaa paa mange større Ejendomme.

Dette Modsætningsforhold er typisk. I Byerne er der stadig kommet Forbedringer og flere Installationer i Boligen paa Grund af det stærke Nybyggeri og Konkurrencemomentet paa Boligmarkedet. De fleste Mennesker bor jo til Leje, de kan frit flytte til den Bolig, der passer dem bedst, og der ligger heri for Bygherren en meget stærk Spore til Forbedring af Lejlighedernes Kvalitet. De Fordele, som til at begynde med er forbeholdt et velhavende Mindretal, kommer efterhaanden ogsaa Smaaalejlighederne tilgode, de faar Centralvarme, Bad og WC, varmt og koldt Vand, velindrettede Køkkener, fælles Maskinvaskerier o. s. v. En Del er naturligvis betinget af Byernes særlige Boligform, Etagehuset. Der ligger en vældig Udvikling bag Byboligens nuværende Standard.

Anderledes paa Landet. De fleste Mennesker er ikke Lejere, men bor i eget Hus. Paa en Ejendom er der til Stadighed en Mængde Ting, som skal bringes i Orden, og for Ejeren er der derfor lige saa stærk en Tilbøjelighed til at spare som for Lejeren til at stille Krav. Hvis man ikke bor i eget Hus paa Landet, har man tit sin Bolig som Part af Lønnen. Den er et fast Element i Kontraktforholdet, som man maa acceptere eller afvise. Dette Forhold i Forbindelse med hyppigt skiftende Beboere er Forklaringen paa mange Landarbejderboligers Forfald.

Det er heller ingen billig Sag at faa indlagt tekniske Installationer i det spredte Byggeri i Landdistrikterne. Alligevel kan man ikke forklare Husenes ofte daarlige Udstyr, hvis man ikke tager i Betragtning, at der hyppigt

Avlsbygninger ved en Gaard i Fløng. Arkitekt Knud Brücker.

Gammelt og nyt mødes i Landbrugsbyggeriet. I Baggrunden den gamle Staldtype med ringe Husdybde, smaa Vinduesaabninger og Straatag. I Forgrunden den nye Staldtype med stor Husdybde, gode Lysforhold og store Tagflader med Tegl. Paa Taget ses den karakteristiske Zinkhætte, som viser, at Stalden er godt ventileret.

har manglet Forstaaelse for disse Tings Betydning. Man har tidligere kunnet undvære Installationer, fordi man havde megen og forholdsvis billig Arbejds-kraft. Det er anderledes nu. Saadanne Bekvemmeligheder som Vand og Afløb i Køkkenet f. Eks. er blevet en elementær Nødvendighed i en tidssvarende Bolig. Man *kan* klare sig uden, men man har mindre Hjælp nu end tidligere, og derfor bliver det en urimelig Arbejdsbyrde. Spørgsmaalet er mere aktuelt end nogensinde. Og ligesom der ved den store Byggeperiode i Landbruget i Slutningen af forrige Aarhundrede voksede en Landhaandværkerstand frem for de elementære Fags Vedkommende – Murer-, Tømrer- og Malerarbejde o. s. v. – saadan vil der sikkert nu blive et øget Behov for de mere specielle Fag, Rørlæggere, Smede o. a. Det gælder ikke ensidigt Boligerne. Et Spørgsmaal som Ventilationsanordning i Stalde er en lige saa vigtig Del af det tekniske Udstyr paa en moderne Landbrugsejendom.

Men Byggeri er jo andet og mere end de tekniske Detailler. Det er først og fremmest et Spørgsmaal om Planlægning og Udformning af Helheden

ude fra brugsmæssige Krav, saa Bygningen tjener sit Formaal klart og økonomisk i den daglige Drift. Ofte er det i selve dette projekterende Arbejde, at man finder Forudsætningerne for de nye Metoder og den nye Byggeteknik. Naar den praktiske Indretning af en Stald kræver anden Husdybde end i de gamle Længer, saa følger heraf andre Konstruktionsformer, der er andre Belastninger og Spændvidder, Lysforholdene maa ændres o. s. v. Den ny Teknik er ikke et Maal i sig selv, men et Middel, som maa tages i Brug, fordi tidssvarende Bygninger er indrettet paa en anden Maade og stiller nye Krav til Udførelsen.

Her er et Punkt, hvor Landbrugsbyggeriet kræver særlig Opmærksomhed. Bygningernes Værdi maales ikke blot ved selve Anlægssummen. Man maa ogsaa holde sig for Øje, at Planens hele Karakter og Hensigtsmæssighed faar afgørende Indflydelse paa det økonomiske Resultat af Driften. Økonomibygningerne er jo en Del af Landbrugets »Maskineri«. De rigtige Bygninger sparer Arbejde og Omkostninger, og de indvirker paa Arbejdsresultatet, fordi sunde og gode Forhold af sig selv afspejler sig i større Arbejds- og Ydeevne.

Naar man i Byerne planlægger en Fabrik, sker det ud fra en omhyggelig Vurdering af hvert eneste Led i Arbejdsprocessen. Bygningen skal slutte sig om selve Arbejdsgangen, saa den faktisk kan karakteriseres som en Del af selve Maskineriet. Forholdet er af samme Art ved Landbrugets Økonomibygninger. Naar Huset staar færdigt, maa man regne med, at Resultatet vil binde Arbejdsvilkaarene langt ud i Fremtiden. En Bygning, der er daarligt planlagt og daarligt udført, kan derfor i Aarevis – maaske Generationer – medføre unødvendige Omkostninger og Spild af Kræfter og Værdier.

Naar dette Forhold fremhæves, er det, fordi man paa Landet næppe endnu helt har forstaaet Værdien af sagkyndig Hjælp i Bygningsspørgsmaalet. Inden for alle andre Omraader har man udnyttet Specialiseringen, og ved Ansættelse af Konsulenter har man skaffet den enkelte Landmand Vejledning, som nyttiggøres i Bedriften som Helhed. Vore Landbrugsorganisationers Konsulentordning danner et Bindeled mellem de videnskabelige Undersøgelser og det praktiske Arbejde. Men hvor det drejer sig om Bygningerne, der er et saa vigtigt Led i Bedriften, staar man uden en tilsvarende sagkyndig Hjælp.

I Reglen maa Landhaandværkeren den Dag i Dag løse den dobbelte Opgave: at projektere Bygningerne og udføre Byggearbejdet. Men denne Opgave er netop i Øjeblikket særlig vanskelig. Haandværkeren har kun ringe Chance for at følge med i den stærke Udvikling med særlige tekniske Installationer og det Væld af nye Bygningsmaterialer og -konstruktioner, der fremkommer. Hans Arbejde har hidtil hvilet paa meget stærke Traditioner og meget enkle Former for Byggeri. I disse Aar, hvor de gamle Traditioner

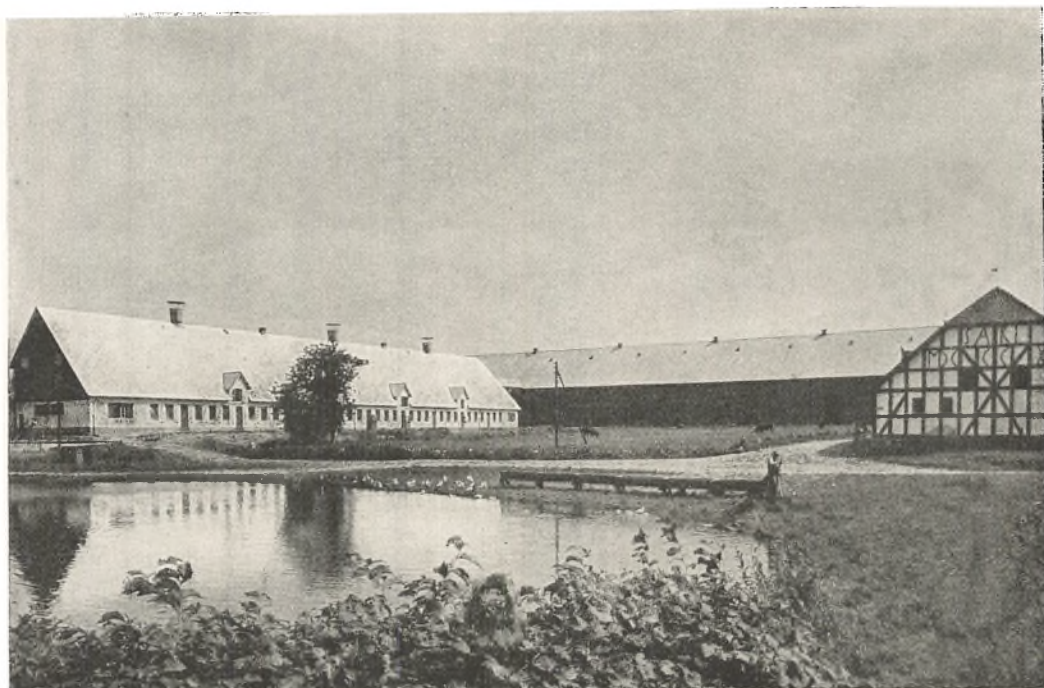
Mælkeribygning ved Orupgaard. Arkitekt O. Gundlach-Pedersen.

Paa de store Gaarde søger man at ændre og bygge til, saa Driften kan rationaliseres paa samme Maade som i et moderne Fabriksanlæg. Paa Orupgaard har man bygget en lille Mælkeribygning udfør Stalddørene, hvor der er Rum til Nedkøling af den nymalkede Mælk, Spandevask, Omlædningsrum for Folkene o. lign.

trænges ud, kommer han ud paa altfor dybt Vand og har Besvær nok med at klare sin egentlige og naturlige Opgave: den praktiske Udførelse af Bygningerne efter tidssvarende Metoder.

Der er derfor ingen Tvivl om, at netop nu, hvor Bygningsspørgsmaalet atter er aktuelt, maa man for Alvor søge en Løsning af Vanskelighederne ved at faa ansat særlige bygningskyndige Konsulenter. Det er den enkleste Maade, hvorpaa man kan samle og nyttiggøre Erfaringerne, saa alle faar Del i dem. Konsulenterne har de bedste Muligheder for at løse de to Sider af Sagen, som man er stillet overfor: paa den ene Side virke vejledende og udviklende paa Landhaandværkerne, som derved faar den Hjælp, de behøver til at klare de nye tekniske Problemer, – og paa den anden Side skabe Tillid og Kontakt i Forholdet til Landboerne, som selv staar stærkt bundet af Traditioner og ofte møder de nye Ideer, som er saa vigtige for Bedriftens Økonomi, med Skepsis.

Dette Skifte fra gammel Tradition til nye Ideer rummer Problemer, som rækker længere end til den haandværksmæssige Udførelse og den praktiske Planlægning. Det er nemlig ikke alene et Skifte i Teknik, men ogsaa et Skifte i Indstilling, i Kultur.

Avlsbygninger paa Hvidkildegaard. Arkitekt Jens Ingwersen.

De gamle og de nye Bygninger i Anlægget er føjet sammen til en harmonisk Helhed, selv om det nye har faaet sit eget Præg paa Grund af ændret Bygningsteknik. De nye Tagflader er saaledes beklædt med Eternitplader.

Denne Side af Sagen har man ikke Raad til at lade ligge. Bebyggelsen er med til at karakterisere Landskabet næsten i samme Grad som Markerne og Beplantningen. For Landmanden er det en naturlig Tanke at tale om Kultivering af Jorden. Og han føler det lige saa naturligt, at han er Parthaver i en folkelig Kultur – der bl. a. har faaet Udtryk i Højskolens Arbejde. Men den bygningsmæssige Kultur i Husets og Gaardens Udformning, Hjemmets Karakter, er ikke altid paa samme Maade en Realitet, der forbindes med Forpligtelser og Ansvar.

Det var Udskiftningen – saadan som den er skildret i de foregaaende Afsnit – der satte Skel i Kultiveringen af den danske Jord. Den er Udgangspunktet for det moderne Landsbysamfund. Den folkelige Kultur i sin moderne Form satte ind paa et langt senere Tidspunkt, da Fællesskabet mellem Landboerne fandt nye Former. I disse Aar, hvor meget tyder paa, at der vil og skal ske en omfattende Udskiftning af de gamle og delvis forældede Bygninger, er det Spørgsmaalet om Bygningskultur, der kalder paa Forstaaelse og Indsats fra Landboernes Side.

Der er nemlig begaaet store Forsyndelser i det Kapitel inden for dansk Landbrug. Gennem mere end et halvt Aarhundrede har Byggeriet ligget i

Vangegaarden ved Holbæk. Arkitekt Harald Nielsen.

Eksempel paa et nyere Gaardanlæg, som er udført af „Bedre Byggeskik“. Et smukt Anlæg med T-formet Grundplan, med brede Husblokke og store Tagflader. Gavlene er bræddeklædt efter gammel sjællandsk Tradition.

et Spor, som man var bedst tjent med at faa udvisket. Det er ikke muligt at pege paa ret mange nyere Anlæg, hvor man har forstaaet at videreføre den gamle Bygningskultur eller forny den paa en lykkelig Maade.

De gamle Gaarde repræsenterer nemlig i bedste Forstand en Bygningskultur. Det skyldes selvfølgelig ikke altid en bevidst Udformning ud fra ganske klare Forestillinger om Virkningen af disse Bygningsanlæg – selv om der hos fremtrædende Personligheder blandt Herremænd, Præster og Haandværkere, viste sig fuld Forstaaelse af Spørgsmaalet. Men det ligger naturligt i den meget langsomme Udviklingsproces og det enkle Program, som Bygningerne skulde opfylde. Den simple Fagdeling af Bygninger, hvis indvendige Opdeling ikke bød paa mange Nuancer, Mennesket som Modul for Husenes Størrelsesorden, og den primitive Teknik, der holdt Bygningerne lave og næsten trykket mod Jorden, smeltede gennem Aarhundreders Tilpasning sammen til en fast Tradition. Den dannede en naturlig Helhed, der lukkede sig om de smaa Variationer, Byggeriet efterhaanden berigedes med. Der var Tid til at assimilere det nye, som dukkede op, uden at bryde Spilletets Regler. Landhaandværkeren og Bonden holdt selv fast ved denne Arv i Bygningskultur, fordi den var slidt til og dannede Rammen om deres Hverdag uden

at volde Gnidninger eller Besvær. Tilværelsens Omdrejningshastighed var paa den Tid saa moderat, at Haandværkeren til henimod Slutningen af forrige Aarhundrede selv formaaede at videreføre Traditionen og tilpasse de Ændringer, som var affødt af nye Levevaner og Behov.

I Slutningen af det forrige Aarhundrede, hvor Byggeriet tog Fart, blev Traditionen ubarmhjertigt brudt, og der voksede en kaotisk og slet formet Bebyggelse frem. Det nye Byggeri var saa omfattende, at en helt ny Haandværkerstand fandt Beskæftigelse og fik overladt Opgavernes Udformning uden at have egentlige Forudsætninger for at klare dem. Man hentede rask væk Forbilleder andre Steder fra uden at kunne tilpasse dem, og Bygningerne blev pretentiøse og uægte uden Rod i Omgivelserne og Milieuet. Den ydre Dekoration blev et fremtrædende Træk, fordi man deri saa den egentlige arkitektoniske Opgave, paa samme Maade som man i Byerne samtidig praktiserede en overdreven og overlæst historisk Stilefterligning. Men Udsmykning er noget, der maa komme naturligt som Kulminationen af en Kultur, hvor den primære Del af Opgaven har fundet en klar Løsning. Den kan aldrig bære Helheden. I dette Byggeri var tilmed Bygningsformen, Helheden, ofte forfejlet og de dekorative Elementer dilettantiske og forstemmende.

Siden er der gennem *Bedre Byggeskik* gjort et meget stort og meget fortjenstfuldt Arbejde for at rette Byggeriet op og finde frem til en fast Tradition, der vel staar i Gæld til den gamle Kultur, men har optaget de nye Elementer i sig. Inden for Rammerne af en saadan Tradition har Landhaandværkeren atter Mulighed for at finde fast Grund under Fødderne. *Bedre Byggeskik* har gennem en særlig Institution, Tegnehjælpen, søgt at hjælpe Bygmestrene paa Landet ved at korrigere og forbedre deres Tegninger, og man har ved Bygmesterkursus Landet over virket vejledende og paavist Værdierne i ældre Byggesæt. Endelig har man gennem Udsendelsen af et Aarsskrift med forbilledlige Eksempler paa enkle Byggeopgaver faaet Kontakt med store Kredse af Landhaandværkerne. Dette opdragende Arbejde har ogsaa paa mange Punkter baaret Frugt og i Samarbejde med Landboorganisationerne har *Bedre Byggeskik* opført nogle Mønstergaarde, som har dannet gode Forbilleder.

Men i Løbet af de sidste Aartier er nye Strømninger kommet ind over Byggeriet og har paany bragt Byggetraditionerne ud af Balance. Denne Udvikling, som vi har inde paa Livet, skal skildres i et følgende Afsnit, og her skal kun peges paa, at man i Dag staar usikkert og ofte uden den fulde Forstaaelse over for det kulturelle Ansvar, som et Byggeri indebærer. En Afklaring tør man næppe haabe paa, før selve Bygningstyperne har fundet deres Grundform ud fra de nye Krav, der i Dag stilles til deres Brug.

Nye Husmandsbrug ved Roskilde.

Eksempel paa et Par karakteristiske Husmandsbrug paa en Bakkekam i det aabne Landskab. Der er bygget mange af den Slags Anlæg gennem de senere Aar, og de har sammen med Landarbejderboligerne og Smaaahusene præget det egentlige Nybyggeri paa Landet. Det er spartanske, men som Regel velbyggede Hustyper.

LANDARBEJDERBOLIGER OG SMAABRUG

DET er de mindre Huse og Smaabrugene, der har præget Nybyggeriet paa Landet i de sidste Aar. De har draget Fordel af den økonomiske Støtte, som Staten yder til Opførelsen af Landarbejderboliger og til Udstykning og Oprettelse af Statshusmandsbrug. I en Periode, hvor det var smaat med Pengene i Landbruget og hvor meget af det øvrige Byggeri derfor gik i Staa, er det disse nye smaa Hjem, der først og fremmest har afspejlet nye Tanker og ny Teknik i Landdistrikternes Byggeri.

Det betyder nu ikke, at der har været noget som helst revolutionært ved denne beskedne Byggevirkksomhed. Den har tværtimod i Hovedsagen fulgt de gamle Traditioner. Samtidig har den i høj Grad været præget af de snævre økonomiske Grænser, som Staten har stukket af for Byggesummen.

Men det er jo dog trods alt nye Huse, og Huse af langt bedre Kvalitet end de gamle og meget utidssvarende Bygninger, hvorfra de nye Ejere er udgaaet.

Der er bygget mange Landarbejderboliger, navnlig i de sidste Aar. De fleste opføres efter særlige Typetegninger, som er udarbejdet af Jordlovsudvalgets Arkitekter, og som for et meget beskedent Beløb stilles til Raadighed for den, der skal have sig et Hus. Ganske vist følger man i de færreste Tilfælde Tegningerne slavisk, ja mange Bygherrer er endda mere tilbøjelige til at lade en stedlig Haandværker lave en særlig Tegning til Huset. Alligevel afviger Resultaterne ikke meget fra de egentlige Typetegninger. Der er jo kun Tale om en meget enkel Bolig til en billig Penge, og derfor kan Løsningen heller ikke varieres ret meget. Man gaar kun udenom Typetegningen for at kunne bevare Illusionen om en individuel Tilpasning af Huset efter Familiens særlige Krav. Men i Virkeligheden er der faa Omraader indenfor dansk Byggeri, der er lagt i saa faste Rammer som Udformningen af disse Smaahuse.

Typerne er alle meget enkle. De fleste rummer Stue, Soveværelse og Kammer, – og med Mulighed for et Par Soverum yderligere i Tagetagen. Køkkenet indrettes i de senere Aar med Spiseplads, og der er herfra Tilknytning til et lettere bygget Udhus med Bryggers, Brændselsrum o. s. v. Det Ydre er takkeligt, men heller ikke mere. Facaden er i Reglen muret af røde eller flammede Maskinsten med Skrabefuger, og Taget dækkes af økonomiske Grunde tit med Cementtagsten.

De Huse, der respekterer Typetegningerne som Rettesnor, er i Reglen de bedste. De fleste af disse Tegninger er nemlig vel gennemtænkte, og derfor lønner det sig sjældent, hvis man paa Byggepladsen begynder paa »Forbedringer« og Improvisationer. Det kan næsten kun føre til en Forringelse af Plantypen. Det har da ogsaa vist sig, at en hel Del af disse Huse bliver ført ud i Livet i en lidt forkrøblet Form.

Noget andet er saa, at man utvivlsomt i Dag har Brug for en vis Fornylse af de sædvanlige Typer. Der har ogsaa været arbejdet med nye Forslag i de sidste Aar, og de er formet saadan, at der tages Hensyn til Landbefolkningens særlige Boligkrav. En Landarbejderfamilie *har* nemlig særlige Boligkrav og derfor ogsaa Brug for en Hustype, som paa mange Punkter er anderledes end et Byhus. I de nye Planer finder man da ogsaa mange karakteristiske Træk, og mest typisk er det rummelige Spisekøkken.

Ved Planlægningen af disse smaa Huse paa Landet er det i Dag nødvendigt at tage særlig Hensyn til Husmoderens Arbejdsforhold. I en Bylejlighed gør mange andre Forhold sig ligesaa stærkt gældende: Børnenes Legemuligheder, Mandens Hjemmearbejde og meget andet – men i en lille

Landhusholdning spiller Husmoderens Krav om fornuftig Arbejdsøkonomi langt den største Rolle. Det kan ikke være anderledes, naar der hviler saa mange Opgaver paa hende, for at Familien kan skabe sig en taalelig Eksistens. I mange Tilfælde maa Landarbejderens Kone jo ikke alene sørge for Huset og Børnene, men ogsaa Dagen igennem deltage i Landbrugsarbejde og Malkning. Og hun maa ogsaa passe Familiens eget lille Jordstykke, Hønsene o. s. v. Hensynet til Husmoderen bestemmer derfor Hustypen: hendes Arbejdspladser – Køkken, Spiseplads, Vaskerum, Bryggers, Udhus o. s. v. – skal ligge i naturlig Sammenhæng, og det tekniske Udstyr maa helst opfylde en rimelig Standard, saa hun spares for uproduktivt Arbejde. Hvad det sidste angaar sætter Økonomien tit en Grænse for en tilfredsstillende Løsning. I mange Tilfælde er der ikke indlagt Vand – undertiden ikke engang Afløb – og en tilfredsstillende Badeordning savnes ogsaa de fleste Steder. Det er ikke mindst disse Ting, der i de sidste Aar har staaet paa Byggeprogrammet.

Men de nye Typer paa Landarbejderboliger fra de sidste Aar er ogsaa præget af Mandens daglige Tilværelse. Han har lang Arbejdstid og det egentlige Hjemmeliv bliver derfor stærkt beskaaret. Det grove Udearbejde i al Slags Vejr medfører, at der er Brug for særlig Vaske- og Garderobepads. Til daglig ligger det nær at vise et vist Hensyn indendørs og holde Stuen i Hævd, og derfor bliver Køkkenet af sig selv det centrale Rum i Huset. Det er tilmed en gammel og fornuftig Tradition, naar blot Køkkenet virkelig er planlagt til sit dobbelte Formaal: at være en tidssvarende Arbejdsplads for Husmoderen og et naturligt Samlingssted for Familien.

Det er dog først i de nyeste Typer, at Tanken om Spise- og Opholdskøkken er slaaet igennem. Den har mødt megen Modstand fra dem, der skal bygge. Det er ikke blevet anset for rigtig »fint« med Spisning i Køkkenet, og udadtil har man ikke villet give nogen Indrømmelse, selvom Kendsgernerne viser, at de fleste Familier til daglig indtager Maaltiderne i Køkkenet. Men naar Rummet ikke er indrettet med Spiseplads, saa maa Ordningen jo blive interimistisk og utilfredsstillende – og det bevirker atter, at man endnu mere stejlt nægter at vedgaa denne Boligvane.

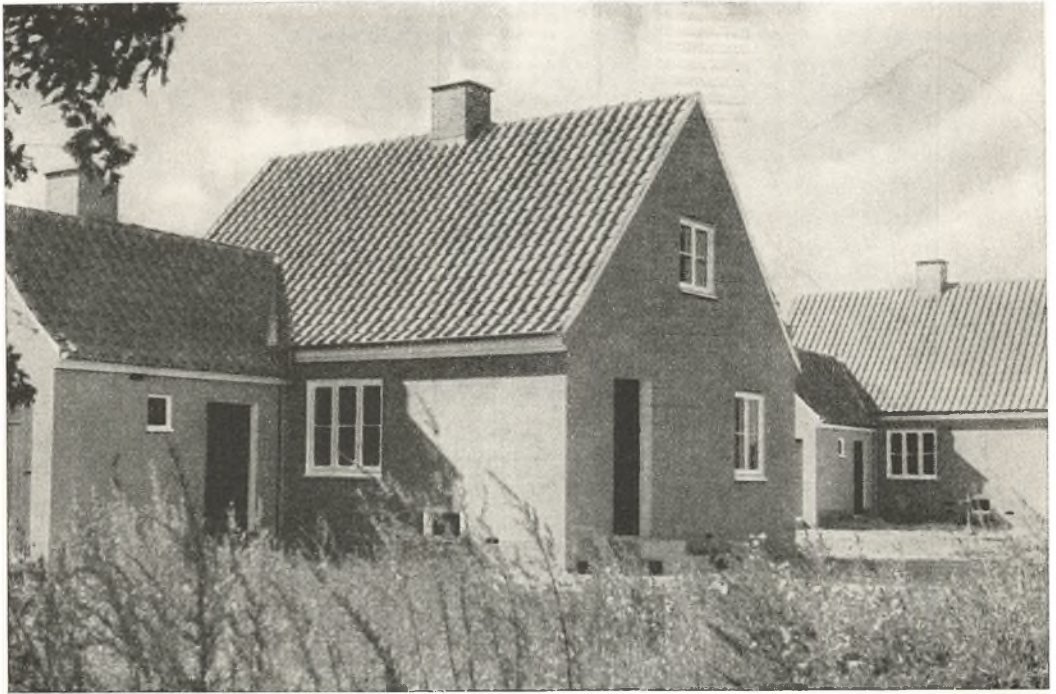
For saa vidt er det uheldigt, at man ved Smaahusene har brudt Forbindelsen med de gamle Hustyper paa Landet, hvor der var en smuk Tradition for et rummeligt og klart opdelt Opholdskøkken. Man har i Stedet for hentet sine Forbilleder i de nyere og meget repræsentative Stuehuse paa de større Gaarde, som stammer fra Byggeperioden i Slutningen af forrige Aarhundrede. Desværre var disse Hustyper i mange Tilfælde ude af Kontakt med Livet paa Landet, fordi man dengang netop var begyndt at lade sig paavirke af Tidens voldsomme og lidt prangende Villabyggeri.

Landarbejderboligen har i de sidste Aar søgt at frigøre sig fra de Forbilleder, der har bundet Udviklingen. Den søger med Rette sine egne Veje. Paa den ene Side løser den sig fra Tilknytningen til Byernes Villaideal, – og paa den anden Side frigør den sig ogsaa fra de Paavirkninger, der kommer fra Stuehusene paa de større Gaarde. Smaahusene lader sig nu engang ikke forme som et Spejlbillede af den Bolig, der passer til en større Landejendom. Ved Nedfotograferingen gaar mange Værdier tabt, som det lille Hus ikke kan undvære. Landarbejderboligen har ikke Raad til at stille sig i Positur, men maa nøjes med at opfylde Dagligdagens elementære Boligkrav.

De sidste Aars Byggeri har bragt mange nøgterne og spartanske, men rigtigt planlagte Hustyper frem. Nu er det i langt højere Grad blevet Opgaven at gøre jævne Folk paa Landet fortrolig med denne Udviklingslinie og faa dem til at forstaa, at der ad den Vej skabes den bedst mulige Ramme om deres Tilværelse. Det er paa Tide, at de nye Typer vinder Indpas i langt større Kredse.

Interessen for Smaahusene har sat sig stærkest Spor i Planlægningen. Ved den ydre Udformning har man mere ladet staa til, og mange af Husene er lidt karakterløse. Man kan spore en tydelig Paavirkning fra Forstædernes Villabyggeri. Det er en Paavirkning, der oftest er uheldig, ikke bare fordi Forbillederne som Regel er af ringe arkitektonisk Kvalitet, men i bedste Fald fordi der er en meget væsentlig Forskel paa et tætbygget Kvarter af Haveboliger og saa de spredte Smaahuse paa Landet. I Villakvarteret lukker de frodige Haver sig om Husene og neutraliserer Forskellighederne, mildner de arkitektoniske Vildskud og kæder Bebyggelsen sammen i grønne Bælter. Landarbejderboligen derimod maa, saa at sige, staa paa egne Ben. Den ligger som en Ener i Landskabet og fanger Øjet, hvor den dukker op som en Afbrydelse af Markernes jævne Flader.

Landarbejderboligen er jo kun en lille Stump Hus, og den kommer let til at virke afstikkende, hvis den faar Form som et omplantet Byhus. De gamle, lave og straatækte Huse, som fra gammel Tid ligger langs Vejene, smelter saa fint sammen med Landskabet, ikke blot i Kraft af Materialer og Patina, men ogsaa fordi den simple Fagdeling – undertiden markeret af Bindingsværket – giver Huset Længde. I vore Dage er Bygningerne kortere og mere kvadratiske i Grundplanen, fordi det giver en mere økonomisk Løsning. De kan aldrig faa samme langstrakte Karakter. Men de store Tagflader kan til Gengæld give en fin Helhed, og den stumpede Husblok kan faa en rigere Virkning, hvor man søger at holde den gamle og naturlige Fagdeling i Hævd. De bedste af de nye Landarbejderboliger fra de sidste Aar viser en Del gode

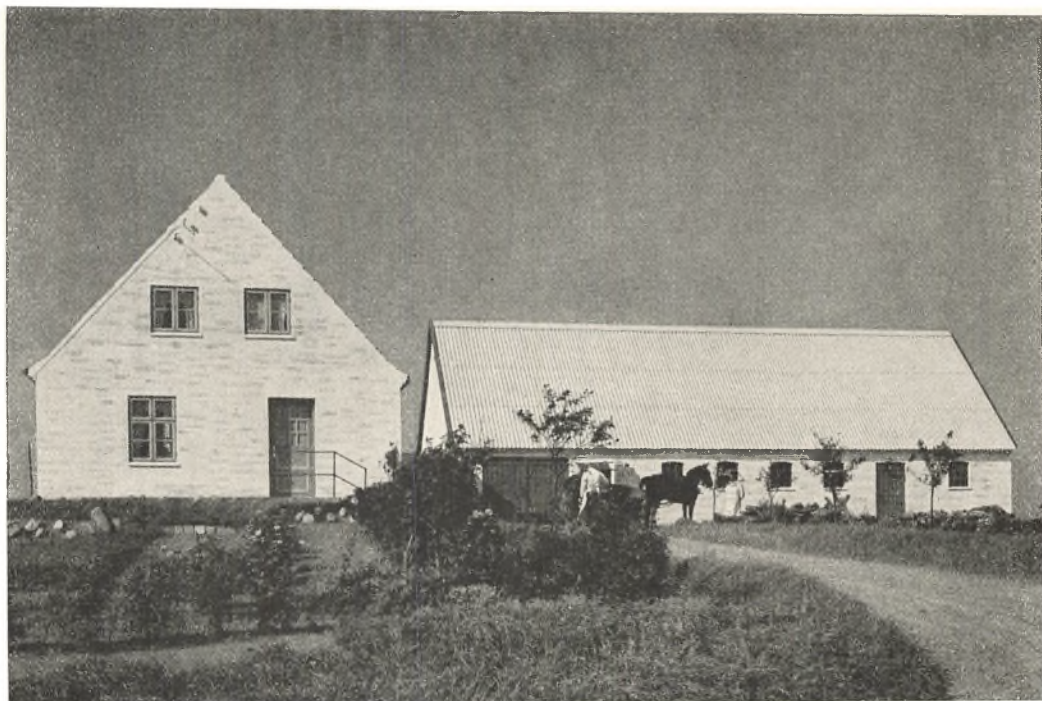
F. Halleløv: Landarbejderboliger ved Spragelse.

Smukke Eksempler paa den meget spartanske Hustype, der er bygget i de senere Aar. De indeholder 3 Værelser og et Spisekøkken og er sammenbygget med Udhuset. Husene er rødkalkede med hvide Lysninger og Gesimser.

og selvstændige Træk i den ydre Udformning og giver Haab om, at der kan bygges en ny Tradition op for de smaa Huse i Landdistrikterne.

Statshusmandsbrugene præger i endnu højere Grad end Landarbejderboligerne den nye Bebyggelse paa Landet. Fra Aarhundredskiftet er de bygget i et stort Antal, enkeltvis eller i Kolonier. Udstykningen har banet Vej for en Hustype, hvis legetøjsagtige Form med hvide og røde Flader er karakteristisk for et dansk Landskab. Bolig og Avlsbygning danner tilsammen en typisk Helhed, som nødvendigvis gør sig stærkere gældende end de spredte Landarbejderhuse.

Statshusmandsbrugets Bygninger er et meget enkelt og afklaret Anlæg. Oprindeligt havde de Form som een Længe, hvor Bolig og Avlsbygning laa i hinandens Forlængelse. Men efterhaanden er man gaaet over til en Vinkelbebyggelse, hvor Stuehuset ligger for sig og Avlsbygningen for sig. Det er ogsaa en naturlig Udvikling, fordi det giver dem Lov til hver for sig at udvikle sig efter sine Forudsætninger, og fordi man ved Vinkelbebyggelsen skaffer mere Læ og et vist Tilløb til en afskærmet Gaardsplads. Undertiden er de to Husblokke sammenbygget, hvad der ikke blot kan have økonomiske Fordele, men ogsaa – som Tilfældet var ved de oprindelige Typer – giver en bekvem indendørs Forbindelse.

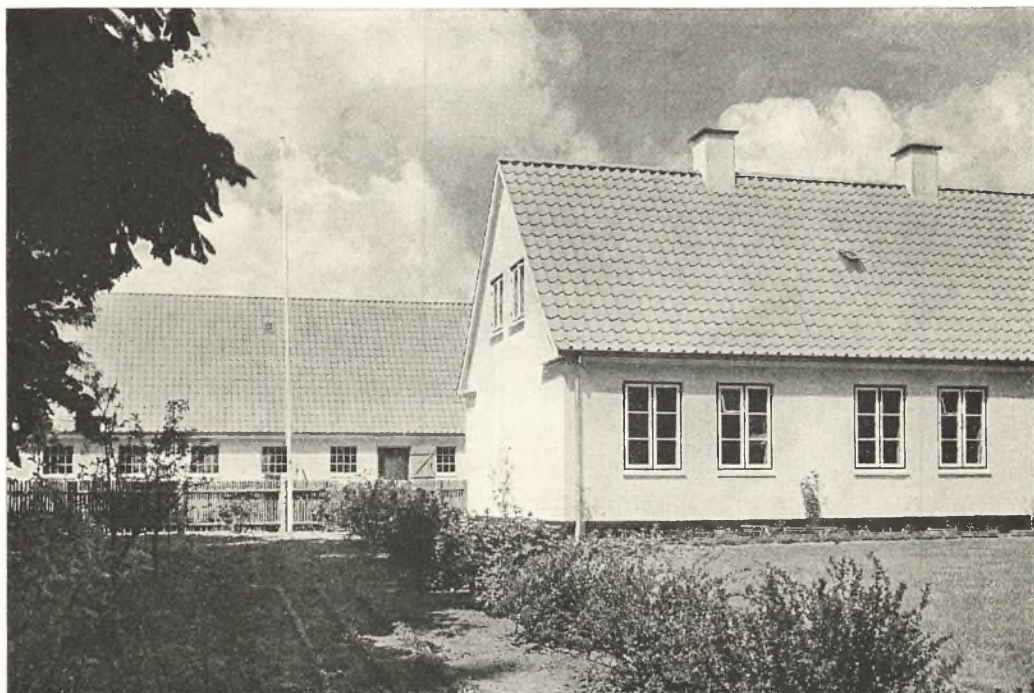
Statshusmandsbrug ved Hvedstrup.

Et typisk og klart Anlæg med adskilt Stuehus og Avlsbygning. Stuehuset har Tegltag, mens Staldbygningen af økonomiske Grunde er beklædt med Bølgeeternitplader. Facaderne paa begge Huse er skurede og hvidkalkede.

Stuehuset er i Reglen en lidt større Udgive af Landarbejderboligen og rummer for saa vidt de samme Problemer. Ogsaa her er det Spisekøkkenet, der er det centrale Punkt i Udformningen. Men det har taget lang Tid bare at skaffe det Indpas, og mange Bygherrer er stadig utilbøjelige til at give efter for Udviklingen, selv om den synes nok saa rigtig og naturlig. Det er derfor stadig den mest betydningsfulde Opgave i dette Byggeri at faa udviklet en rationel Køkkentype for det lille Landbohjem og at skaffe Forstaaelse for dens Betydning og rette Brug hos de Mennesker, hvis Tilværelse knytter sig til de smaa Husmandssteder.

Ved nye Udstykninger bliver Husene opført efter Typetegninger paa samme Maade som Landarbejderboligen. Og ogsaa her spiller Økonomien en meget væsentlig Rolle. Der er fastlagt en Maksimumsgrænse for Byggebudgettet, og den stiller meget snævre Rammer for Udformningen. En ganske enkel og spartansk Planlægning er strengt nødvendig. Derfor viser Avlsbygningen heller ikke den almindelige Tendens til Specialisering, men det hele er samlet under eet Tag.

Ved denne enkle Byggeform staar to Synspunkter overfor hinanden. Paa den ene Side er det ønskeligt at have en klar Adskillelse mellem de forskel-

Marius Pedersen og R. Rasmussen: Husmandsbrug.

Et lidt større Husmandsbrug, hvor Avlsbygning og Stuehus er sammenbygget med en smallere Udhusfløj.

lige Staldformer – og paa den anden Side har det stor Betydning i et lille Brug, hvor Familien skal klare det hele, at der er smaa Afstande og bekvemme Færdselsforhold. Trods forskellige Ulemper er Fællesstalden derfor den naturlige Løsning. Men indenfor de givne Rammer er det meget vigtigt, at Opdelingen er klar og uden unødvendige Kroge, og at der er godt Lys og tilfredsstillende Udluftningsmuligheder.

Det er sikkert en rigtig Tendens, naar der i de sidste Aar er kommet Hus-typer frem, hvor Avlsbygningens mange Funktioner er samlet i meget brede Blokke. I et lille Brug giver det større Koncentration og kortere Ganglinier, og med den store Husdybde faar man et rummeligt Loft, som der er haardt Brug for. Endelig medfører det ogsaa en relativ mindre Ydermur, saa Varmetabet ikke er saa stort. Til Gengæld ligger Inddelingen i en saadan Husblok meget fast og giver ingen Mulighed for Udvidelser, og det kan heller ikke nægtes, at Lysforholdene er ringere, selv om man anbringer større Vinduer og søger at lægge Gangarealerne ind paa Midten.

Husmandsbrugene er i Reglen meget nødtørftige, og det er et Spørgsmaal, om man ikke har sat for skarp en Grænse for dette Byggeri. De smaa Midler, der staar til Raadighed, dækker i Virkeligheden ikke et fuldt tilfredsstillende Bygningsanlæg. Det er forstaaeligt, at man holder igen paa Pengene, fordi Bygningerne let kommer til at repræsentere en uforholdsmæssig stor Del af Anlægsudgifterne. Men paa den anden Side kan det skabe alt for haarde Arbejdsbetingelser for den lille Familie, der skal slaa sig igennem paa et Husmandsbrug, hvis Bygningerne har væsentlige Mangler.

De stigende Byggeudgifter har i de seneste Aar knappet Arealet af, og – det sker, at der ikke er opført Lade ved disse Smaabrug, fordi det er den Del af Anlægget, man bedst kan undvære. Men Sparsommeligheden sætter sig ogsaa Spor i selve Udførelsen, hvor man maa lade sig nøje med det enkleste og ringeste i teknisk Henseende, for at faa Summen til at slaa til. I særlig Grad gaar det ud over Ventilationsordning og isolerende Foranstaltninger, som bliver beskaaret, skønt de i det lange Løb har en meget stor økonomisk Værdi ogsaa for det lille Brug.

Det er derfor et Spørgsmaal om Byggeriet af Smaabrug, som er saa vigtig en Side af dansk Landbrug, ikke er blevet lidt for spartansk ført ud i Livet. Disse Brug er jo alle temmelig nye og vil staa i mange Aar fremefter. De driftsmæssige Mangler vil for de følgende Generationer komme til at veje langt stærkere end en lille Merudgift ved selve Anlægssummen.

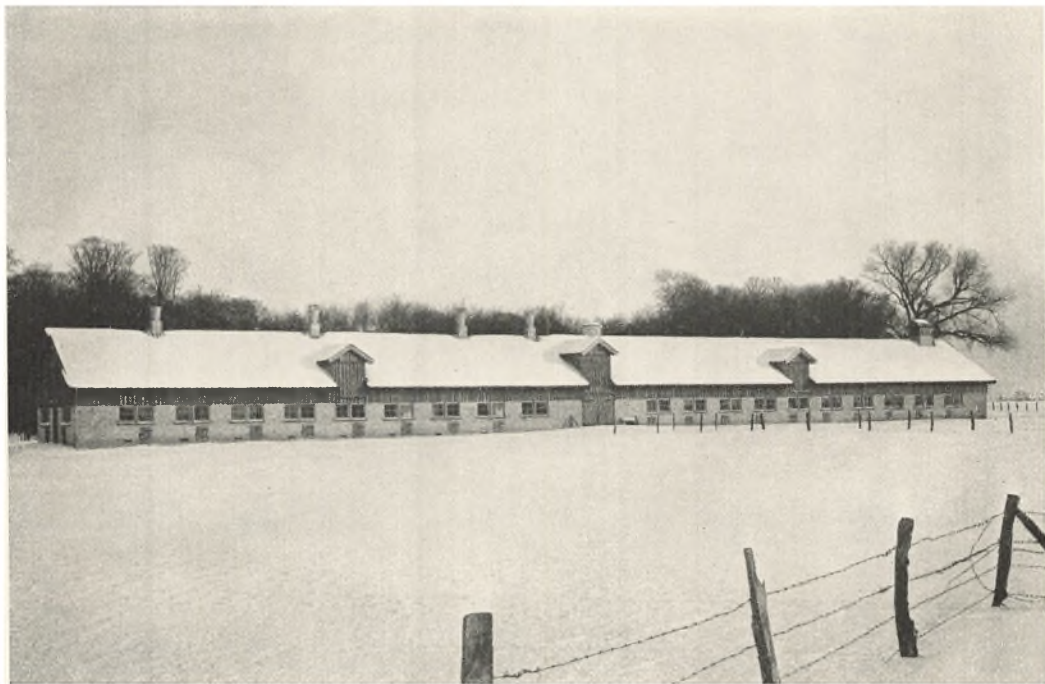
Nybygget Silo ved et ældre Herregaardsanlæg.

Ved de større Gaardanlæg danner de gamle Bygninger i Reglen en Kærne, hvortil man i Tidens Løb har føjet Tilbygninger eller selvstændige Stalde, som er mere tidssvarende indrettet end de gamle. Ved Orupgaard har man for Enden af den store Hejselade bygget en moderne Silo med Kornlofter. Kornet føres fra Tærskværket i Laden ved Hjælp af en vandret liggende Transportør over i den nybyggede Silo.

GAARDENE OG DE STØRRE LANDBRUG

SOM HELHED har Gaardene og de større Landbrug maattet klare sig med de gamle Bygningsanlæg. Man har ændret, bygget om og bygget til, men Hovedplanen har man kun i ringe Grad kunnet lave om paa, og Flertallet af de gamle Bygninger maa stadig gøre Fyldest i Bedriften. Kun i ret faa Tilfælde har der efter Brand været Tale om at nyopføre et samlet Gaardanlæg, hvor man havde fuld Frihed til at bestemme Hoveddispositionen.

Da Byggeriet af disse samlede Gaardanlæg har været saa sparsomt, har der ganske naturligt ikke kunnet udvikle sig bestemte Typer, der tilfredsstillende nuværende Krav til moderne Landbrugsdrift. Der har ikke som i tidligere Perioder bundfældet sig visse Erfaringer, som kunde præge Løsningerne. Man

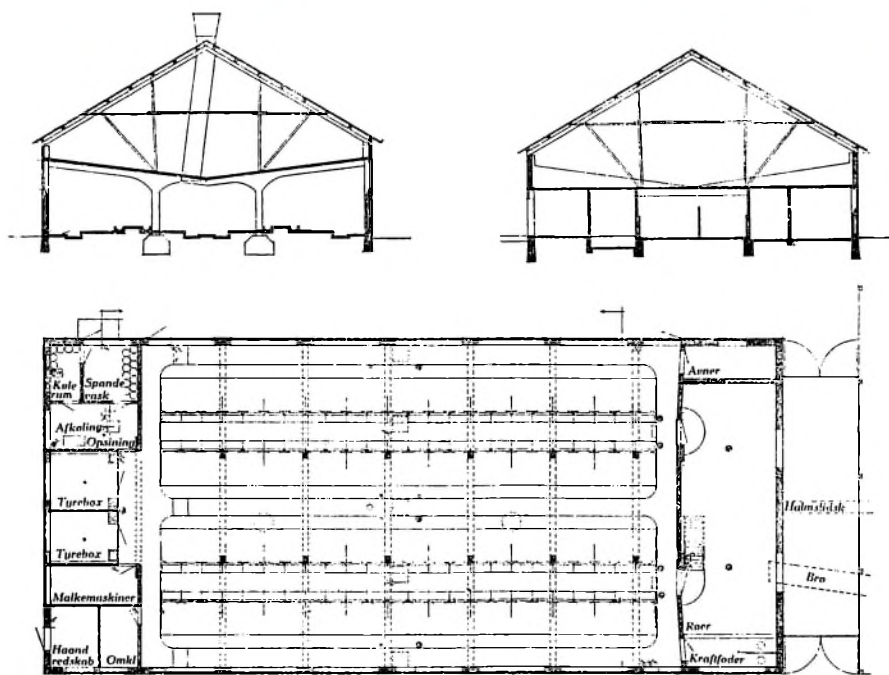
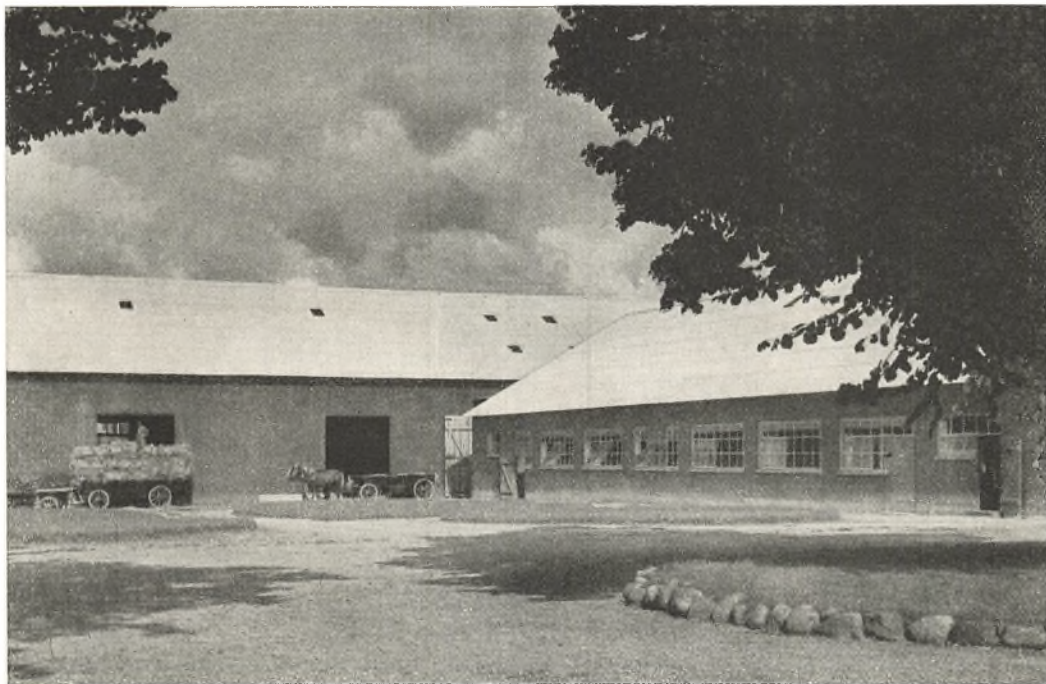
Svinestald ved Orupgaard. Arkitekt O. Gundlach-Pedersen.

Mange nye Stalde er lagt ud som fritliggende Bygninger, saa de har kunnet planlægges uden at være bundet af det gamle Anlæg. Svinestalden paa Orupgaard er en af de nyeste og bedst indrettede Avlsbygninger. I Midten er der Gennemkørsel, og til den ene Side er der Farestier til 20 Søer, til den anden Side Stier til Fedesvin og Goldsøer og et Par Orner. Farestalden faar Varme fra en Calorifere, der staar ved Gennemkørslen.

har tværtimod ved de store Byggeopgaver staaet lidt usikkert og søgende. Mange har af Frygt for Eksperimenter og af misforstaaet Sparsommelighed bygget Gaarden op igen paa de gamle Fundamenter. Andre har været dristigere og søgt nye Løsninger, men Byggeriet har været for spredt til, at der har kunnet komme Kontakt mellem de enkeltes Erfaringer. Først i de aller-sidste Aar kan man spore visse Hovedtræk, som synes at kunne faa blivende Værdi for det kommende Landbrugsbyggeri.

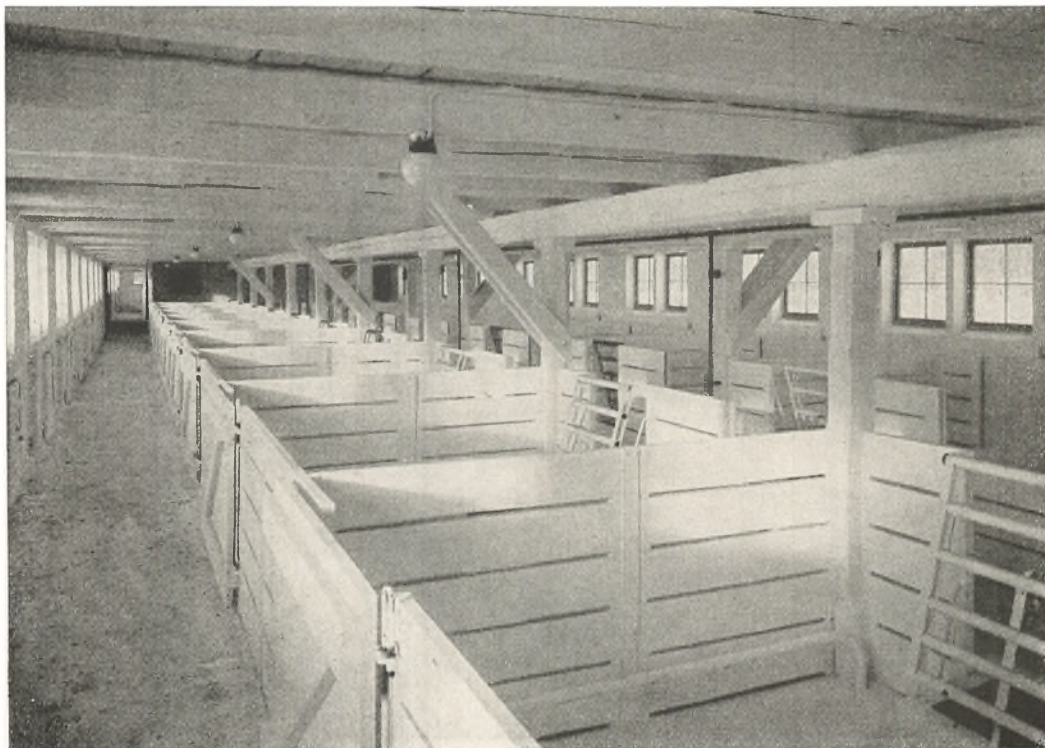
Ved de fleste store Gaarde er der derimod foretaget Udvidelser og Tilbygninger, og man har naaet gode Resultater ved mange af de fritliggende Staldbygninger, som er opført i de sidste Aar. Det er undertiden helt nye Typer, som er bedre dimensioneret og har Plads til mange af de mekaniske Anordninger, som nu er paakrævet, og hvor der navnlig er taget de hygiejniske Hensyn, som man ikke kendte tidligere.

Der har paa den Maade udviklet sig en Række velbyggede og gode Staldtyper, som i driftsmæssig Henseende har betydet en stor Arbejdslettelse og i landbrugsmæssig Henseende har været en Forudsætning for Udviklingen af Mønsterbesætninger. Til en vis Grad har man kunnet industrialisere Arbejds-

Avlsbygninger ved Karlslundegaard. Arkitekt H. G. Skovgaard.

Efter en Brand er Avlsbygningerne ved Karlslundegaard blevet opført paany og efter helt moderne Principper. Laden er af Træ, og den er ikke sammenbygget med Staldene, men der er ført en brandsikret Bro over mellem Bygningerne, og endvidere kan de forbindes ved en Slidske. Staldene er meget dybe, Kostalden har fire Rækker Køer, der er store Vinduer, og for at faa det bedst mulige Lys er Loftet skraastillet ud mod Ydervæggene.

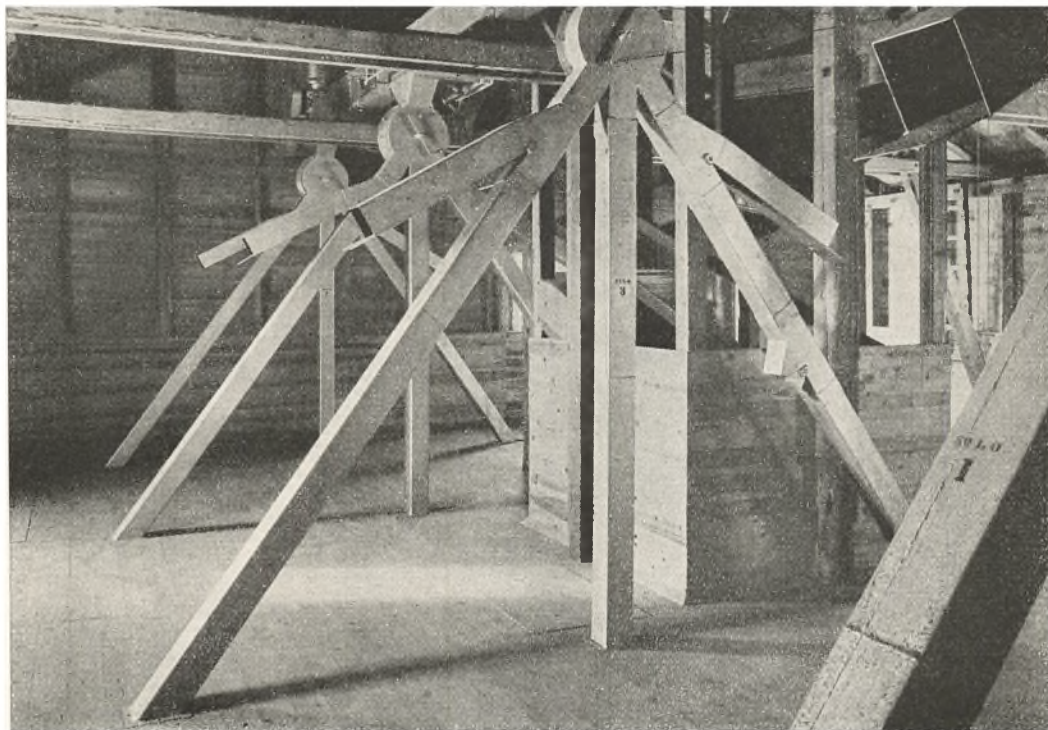

Svinestald ved Orupgaard. Arkitekt O. Gundlach-Pedersen.

Det Indre af Svinestalden ved Orupgaard med Farestierne. Der er to Rækker Stier, i Midten Fodergang og ved Ydervæggene Rensegange. Stalden kan opvarmes fra en Calorifère, og der er desuden en særlig Skorsten til en Koger, der benyttes ved Tilberedning af Mad til Grisene i Vintertiden. Stalden er velbelyst og ventileret.

gangen, idet man har faaet maskinelle Hjælpemidler, Transportører, Malke-maskiner o. lign. Der er naturligvis en Grænse for, hvor vidt man kan naa i den Henseende indenfor et Landbrug, men i de meget store Brug har der vist sig rige Muligheder. De gamle Bygninger udgør dog stadig en meget væsentlig Del af Bygningsbestanden, og man har derfor stadig maattet tænke paa Forbedringer og Ændringer, for at der ikke skal blive et Misforhold mellem den nye og den gamle Del af Anlægget.

De tekniske Forbedringer sætter sig de samme Maal som nævnt ved andre Former for Landbyggeri. Man søger at reducere Brandfaren ved at erstatte de gamle Straatage med mere brandsikre Tage af Cementsten, Eternit, Jernplader, Tagpap eller Tegl og ved at gøre Lofterne over Staldene ildfaste. Man søger at forbedre Bygningernes Isolationsevne ved at beklæde de gamle, tynde Ydervægge eller at mure paa, og man søger at komme Jordfugtigheden til Livs ved at dræne eller isolere Soklerne. Endelig har man ogsaa forbedret Ventilationsforholdene i Staldene ved mere eller mindre enkle Luftfornælsessystemer. Elektrisk Lys og Kraft er ogsaa blevet normalt Udstyr.

Loft i Kornsilø.

Ved Nyanlæg paa de store Gaarde er Driften rationaliseret, og mekaniske Hjælpemidler er taget i Brug. I de store Kornsiløer eller Centraltaarne fordeles Kornet op i Etagerne ved Hjælp af en Snegl med Skovle, og gennem lukkede Rør kan Kornet fordeles nedefter. Ad mekanisk Vej kan man samtidig kaste Kornet.

Det er med Rette, at man i de senere Aar har ofret Ventilationsforholdene i de gamle Stalde saa stor Opmærksomhed. Man har faaet Øje for, at ligesom Brand pludseligt og voldsomt kan lægge store Værdier øde, saadan kan Fugtigheden langsomt og snigende fremtvinge lige saa store Ødelæggelser. Brandfaren har man forholdsvis tidligt og ad mange Veje med Dygtighed søgt at begrænse. Men først i de sidste Aar har Bygningsforbedringerne taget Sigte paa de kolde og fugtige Stalde.

Der er endnu et Forhold, som kræver Forbedring i de gamle Stalde. Det er Belysningen. Ganske vist kan det ikke nægtes, at man endnu ved meget lidt om Lysets fysiologiske Virkning, og at Betydningen af rigeligt Dagslys for Dyrene langt fra er klarlagt. Men selv om man ikke kan fastslaa bestemte Krav til Staldbelysningen endnu, saa er man dog klar over, at de gamle Stalde har altfor sparsomt Vinduesareal. Alene af Hensyn til Arbejdsforholdene i Avlsbygningerne er gode Belysningsforhold en Nødvendighed. En Forbedring af Lyset kan man naturligvis nemt opnaa ved at indsætte større Vinduer. Naar man i gamle Dage kun brugte ganske smaa Ruder, laa det i, at man

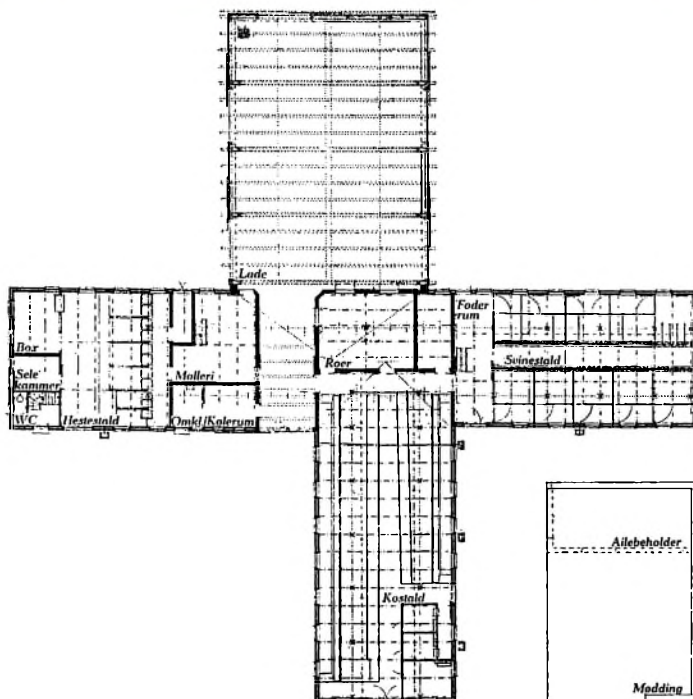
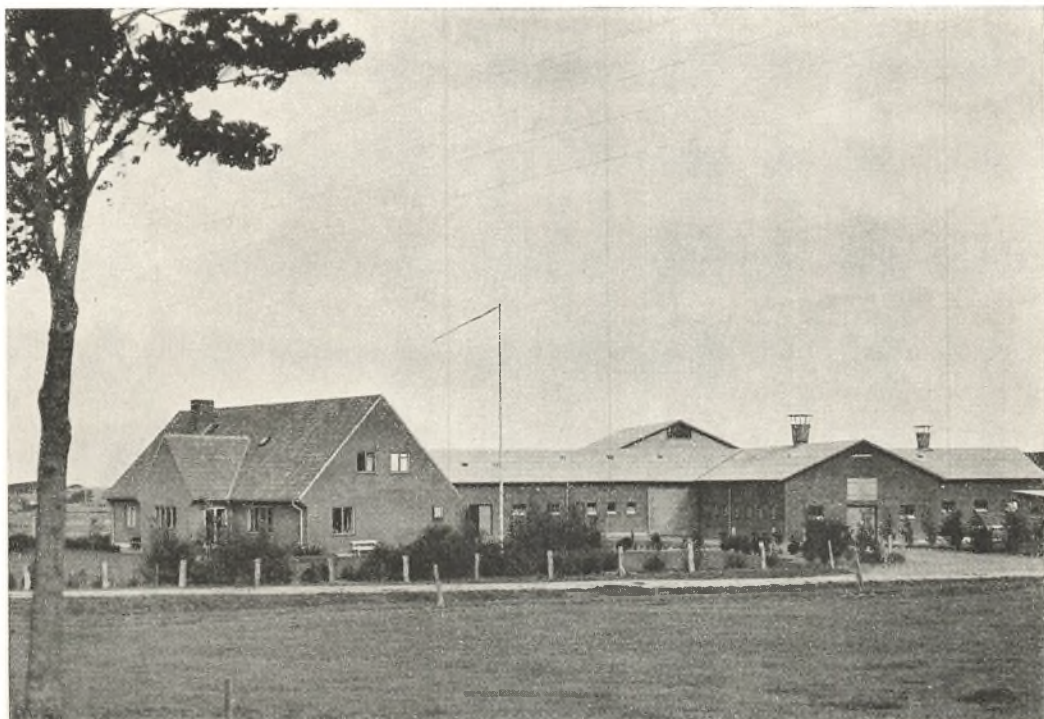
ikke ønskede at forøge Varmetabet, der i Forvejen var stort paa Grund af de tynde Ydervægge. En Forbedring af Lysforholdene i de gamle Stalde kan derfor heller ikke nu forsvares, uden at man samtidig søger at gøre Væggene mere isolerende.

Alle disse Forhold bliver naturligvis taget i Betragtning, naar man bygger nye Stalde. Hvor man har ment at kunne spare paa den tekniske Udførelse, har man i Reglen senere fortrudt det. Men endnu vigtigere end den rette Byggeteknik har det været, at man i de nye Stalde har kunnet sørge for en rigtig Planlægning og Arbejdsgang og for den rigtige Dimensionering af Rummene. De gamle Hustyper har vist sig altfor smaa og snævre, og alene af den Grund har det været en dyrekøbt Sparsommelighed, naar man har villet udnytte de gamle Fundamenter efter en Brand.

Den almindelige Langstald med to Rækker Dyr er en enkel og klar Bygningstype, som kan udføres med forholdsvis spinkle Dimensioner af Tømmer og som derfor ogsaa er billig. I mange Tilfælde er man ved nye Stalde kommet ind paa Bygninger med en større Husdybde, hvorved man faar forholdsvis mindre Ydermur i Forhold til Gulvarealet og dermed mindre Varmetab. I de brede Bygninger skaffes samtidig et rigeligt og værdifuldt Loftsrum til Straafoder over Stalden. Men større Husdybde kræver ogsaa bedre Lysforhold for at man kan faa ordentlig Belysning inde i Bygningens Midte. Ikke mindst naar det drejer sig om en Tværstald med op til 20 m's Husdybde faar dette Forhold Betydning. I de nyere Staldtyper har man søgt at sætte Vinduerne saa højt som muligt, saa Lyset kan naa langt ind, og man har ogsaa gjort Forsøg med skraat stigende Loft ud mod Vinduesvæggen, saa Vinduerne kan hæves stærkt. Den skraastillede Loftslade giver tilmed en jævn og god Fordeling af Lyset.

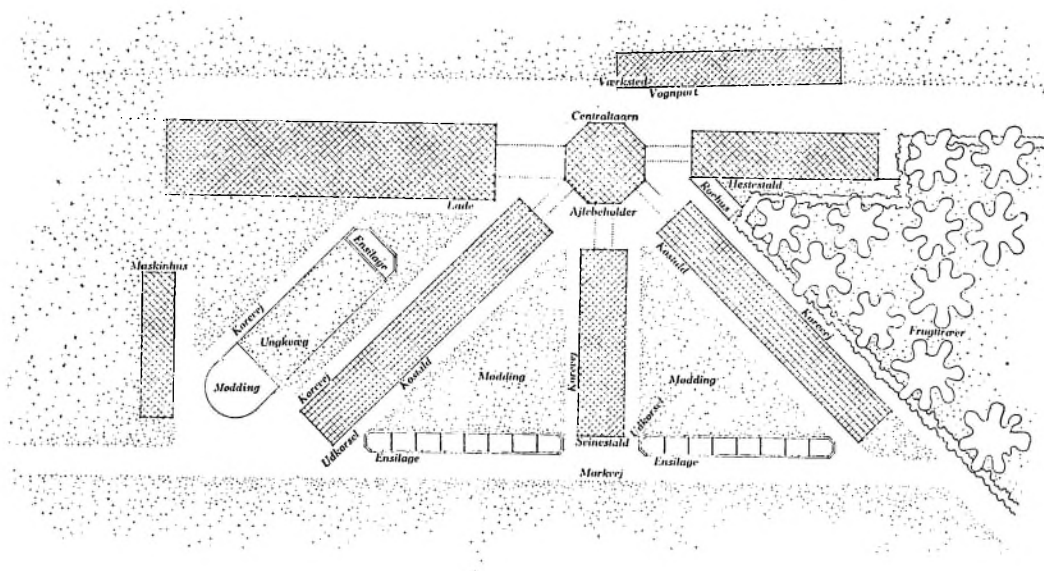
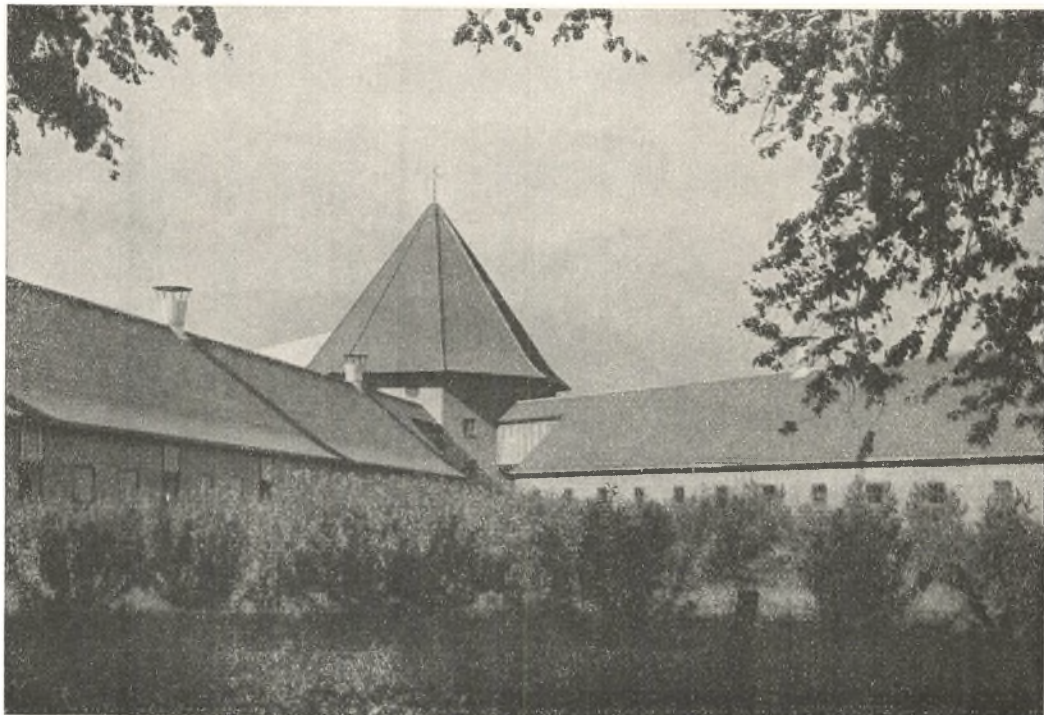
I de forholdsvis faa samlede Gaardanlæg, som er bygget gennem de senere Aar, finder man ofte helt andre Typer end den gamle, 4-længede Hovedplan. For et moderne Landbrug er der i Reglen altfor daarlige Forbindelser og altfor lange Ganglinier ved den ældre Byggeform, og navnlig er Udvidelsesmulighederne meget ringe i et lukket, firlænget Anlæg. Den gamle Hovedform synes ogsaa at være paa retur, og der opstaar nye og karakteristiske Plandispositioner.

Flest Eksempler finder man paa vinkelformede eller T-formede Anlæg, hvor Laden skydes ind paa Staldfløjen, saa man faar saa korte og bekvemme Forbindelseslinier som muligt. Stalden lægges i Længderetningen Øst-Vest, saa den faar en fri Facade mod Syd med rigelig Adgang for Lys og Sol, og paa Nordsiden føjes Laden til som en kort Tværfløj, der har direkte og let Forbindelse med Stalden. Ved de Gaardtyper, der er udført af denne Art, er

gaard ved Randers. Arkitekterne M. K. Michaelsen og Orla Nielsen.

Et Gaardanlæg der er bygget op over en korsformet Plan. Denne Udformning er dikteret af Ønsket om at centralisere Roerum og Foderrum m. m., saa man herfra faar de kortest mulige Vejlængder til de enkelte Stalde.

Avlsbygningerne til Herregaarden Bramstrup.

Bramstrup er bygget op efter en stjerneformet Plan, hvor der i Midten staar et brandsikkert Centraltaarn, som har Broforbindelse til Laden og Længerne. I Centraltaarnet er Tærskværket placeret paa en Drejeskive, og ved Hjælp af mekaniske Anordninger fordeles Kornet til Etagerne og Straafoderet til Loftet over Staldbygningerne. Anlægget er planlagt af Ejeren, Godsejer Langkilde, i Samarbejde med lokale Haandværkere.

Kostald paa Bramstrup.

En lys og rummelig Langstald med 2 Rækker Køer. Baasene er adskilt med svære Jernrør. Jernsøjlerne, der bærer den brandsikre og varmeisolerende Etageadskillelse, stammer fra en nedrevet Industribygning. Faren for Brand fra de elektriske Installationer er bortelimineret ved at alle Ledninger er indstøbt i Lofter og Vægge.

Bygningerne gjort meget brede og med et stort Vinkeltag uden Trimpel. Husblokken faar en smuk og helstøbt Hovedform, og de store Tagflader med Tegl eller Eternit følger sig fint ind i Landskabet. Et smukt Eksempel paa et T-formet Anlæg med denne Udformning finder man i den af *Bedre Byggeskik* planlagte Vangegaarden, som er vist Side (155).

Den firelængede Gaard og T-Gaarden er langt fra de eneste Typer, der søger at gøre sig gældende. Ved meget store Landbrug er der lavet smukke kamformede Anlæg, og der har ogsaa udviklet sig en Gaardtype med korsformet Grundplan, som dog i de færreste Tilfælde er ført helt konsekvent ud i Livet. En videre Udvikling af denne Type kan man finde i nogle meget store Gaardanlæg med stjerneformet Plan og et brandsikkert Centraltaarn med Tærskelo, Kornlofter og Mølleri, hvor hele det maskinelle Apparat, Tærskelværk, Kærne, Kornelevatorer o. s. v., er anbragt og hvorfra man ved Hjælp af mekaniske Transportanordninger kan foretage Fordelingen af Straafoder til de enkelte Fløje. Ved denne Udformning af Anlægget er der samtidig opnaaet en brandteknisk set god Deling af Ejendommens Værdier samt en formindsket Risiko for det farligste Punkt: *Laden*, idet denne her kun er Lade og ikke tillige

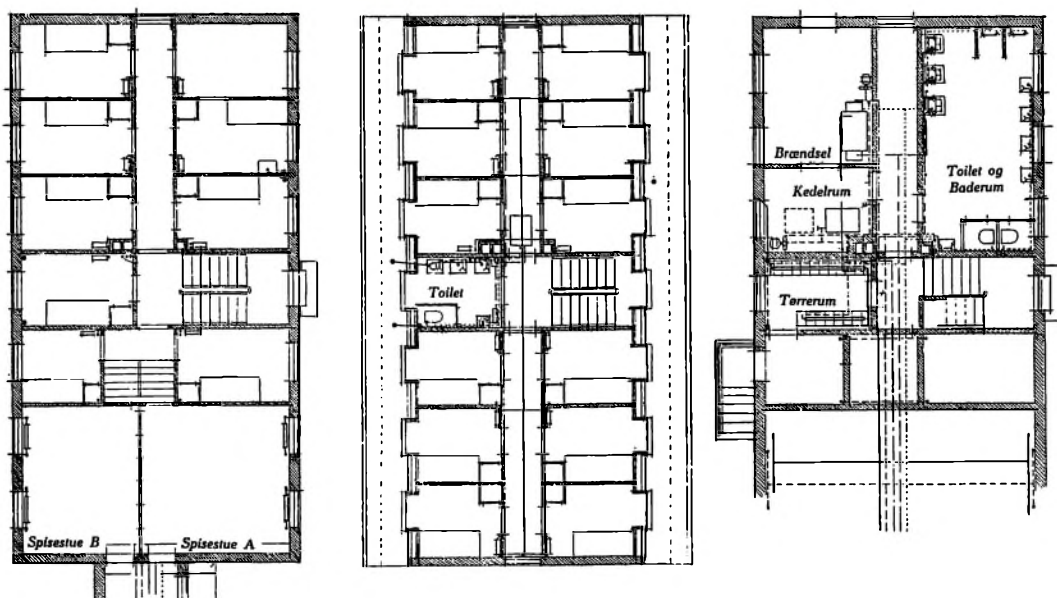
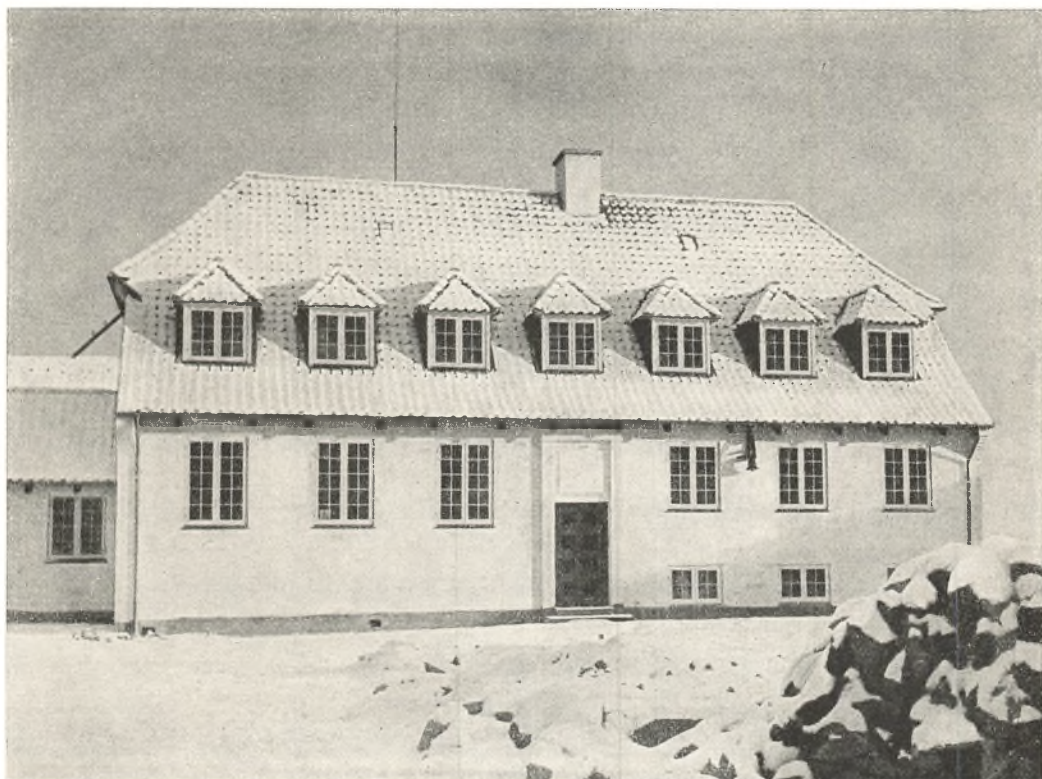
Tærskelplads. I disse Typer er man i Virkeligheden naaet meget langt med Hensyn til en Mekanisering af den daglige Drift, og ad den Vej vil formentlig Udviklingen komme til at gaa ogsaa for de noget mindre Brug.

Alle de Forhold, der bestemmer Valget af Gaardtype, er endnu ikke klarlagt saa vidt, at en bestemt Hovedform kan peges ud som den eneste rette. Staldene med den store Husdybde kræver en Række særlige Hensyn ved Belysning og Ventilation, hvis disse to vigtige Forhold skal blive tilfredsstillende. Smallere Stalde er lettere at faa godt belyst og luftet ud. Det store Tagrum over den brede Længe er ganske vist forholdsvis billigt, men ofte er der langt mere Plads, end man i og for sig har Brug for, og det kan tilmed være besværligt uden Hejseanordning at udnytte den i Højden. Den normale Stalddybde bevirker, at Bygningen kan gøres enklere og billigere i hele sin Konstruktion. Fordele og Mangler staar saaledes overfor hinanden, og det vil næppe være heldigt, om man i Landbrugsbyggeriet ensidigt gaar ind for en skematisk Løsning. Her som paa andre Omraader indenfor det gode Byggeri maa Planlægningen blive et mere individuelt Spørgsmaal, selv om man søger at føje visse typiske Træk ind i Helheden.

Landbrugsbyggeriets Planlægningsproblemer er et Omraade, der trænger til grundig Bearbejdelse, og det er derfor man stadig staar saa søgende med Hensyn til mange Spørgsmaal. Saa længe man ikke er naaet til fuld Klarhed over alle de Forhold, der tilsammen bestemmer Typedannelsen, saa længe kan man heller ikke vente, at Bygningernes ydre Udformning skal udvise et karakteristisk Enhedspræg. Det viser sig ogsaa, at de nye Gaardanlæg falder meget forskelligt ud, og en bestemt Helhedslinie i Opfattelsen vil man utvivlsomt først kunne spore, naar de praktiske Spørgsmaal har afklaret sig.

Et Spørgsmaal, som maa berøres i Forbindelse med de større Landbrug, er Medhjælpernes Boligforhold. Det er et Emne, som tit bliver diskuteret, fordi det har nøje Tilknytning til Vanskelighederne med at skaffe Landbruget egnet Arbejdskraft. I Almindelighed erkender man nu, at Indretningen af Folkerum hidtil har været alt for primitiv og ikke har budt de unge rimelige Boligkaar. De gamle Bygninger har jo forlængst vist sig utilfredsstillende som Husrum for Dyrene, og de er naturligvis ikke bedre, naar det gælder Menneskene. Karlekamrene er nemlig som oftest indbygget i en af Staldlængerne. Det kan ikke mere være en tilfredsstillende Ordning, fordi Adskillelsen mellem Stald og Beboelsesrum sjældent er effektiv, Ydervæggene er kolde og der er ingen Opvarmingsmulighed. Endelig er det kun faa Steder, man har indrettet en særlig Badeanordning for Medhjælperne.

Ved de sidste Aars Byggeri er en Del af disse Forhold bragt i Orden. Det

Folkebygning paa Vennerslund. Arkitekt Peter Nielsen.

Ved meget store Gaarde er der i de sidste Aar indrettet selvstændige Folkebygninger, hvor Medhjælperne har deres Værelser og særlige Baderum, og hvor der er Garderober og Tørrerum til Arbejdstøjet. Paa Vennerslund er Folkebygningen knyttet til et ældre Stuehus, og der er to Spisestuer, som er adskilt ved en Foldedør.

er heller ikke rimeligt eller forsvarligt at udskyde det med en Henviſning til, at man tidligere har kunnet klare sig uden ſaadanne Forbedringer. Der er ſket en betydelig Udvikling i Løbet af den ſidſte halve Snes Aar, ſom nødvendigvis maa gøre ſin Indflydelse gældende. Det er en Udvikling, ſom har to Sider: for det første er der ſket en vældig Forbedring af Boligſtandarden i Byerne, ſom det ſenere ſkal viſes, og derved fremkommer en Ulighed i Boligkaar mellem By og Land, ſom maa udlignes, hvis man vil skabe en retfærdig Standard og bidrage til at faſtholde de unge ved Landbruget. For det andet er der ude paa Landet ſket en Ændring af Arbejdsvilkaarene, Produktiviteten er forøget fantastisk, men ſamtidig er ogsaa Arbejdstiden blevet mere begrænſet, ligesom indenfor alle andre Erhverv. Og med større Frihed følger ogsaa Ønſket om at kunne tilbringe den under ordentlige Forhold. Den patriarkalske Form for Samvær, ſom i og for sig har ſtore Værdier, og ſom faldt naturlig i ældre Tid, hvor det meſte af Dagen gik med Arbejde, lader ſig vanskeligt opretholde nu, hvor Fritiden er mere omfattende og Interesserne mere vidtſpændende. Karlekammeret har derfor faaet en anden Betydning end tidligere.

Det er meget velbegrunder, at man nu paa de mindre og mellemſtore Gaarde søger at faa ſamlet al Beboeſe i Stuehuſet. Ganske viſt lægger Folkene ſelv i Reglen Vægt paa at have deres Værelſer uafhængigt af Familiens Bolig, uanſet om der knytter ſig ſtore Mangler til dem. Men det har viſt ſig gennemførligt mange Steder at faa Værelſerne lagt i Tagetagen med en ſærlig Trappe, ſaa de bevarer en viſ Selvſtændighed. I Stuehuſet kan man faa langt lunere Rum og eventuelt ogsaa Opvarmning. Hvor det drejer ſig om nye Huſtyper fra de ſenere Aar er der ofte indrettet et ſærligt Vaſkerum ved Trappen, der fører op til Værelſerne, ſaa Folkene kan gøre ſig i Stand, naar de kommer hjem fra Arbejde.

Paa de ſtore Ejendomme er Forholdet anderledes. Fra de ſidſte Aar har man Ekſempler paa ſærlige Folkebygninger, hvor Medhjælperne hver har deres eget Værelſe, og hvor der er indrettet et fælles Vaſke- og Baderum og Garderobe til Arbejdstøjet. Der er ogsaa indrettet ſpecielt Tørrerum til det vaade Tøj og Rum til Rensning af Gummifodtøj o. lign. Undertiden er der en Samlingsſtue og eventuelt Spiſeſtue, hvis Bygningen har Tilknytning til Køkkenet. De Folkebygninger, der er opført af denne Art, er for ſaa vidt meget enkle, og der er ikke ved Indretningen udfoldet nogen Luksus. Men i al deres Enkelhed byder de Medhjælperne nogle af de bolig-mæſſige Værdier, ſom efterhaanden er kommet de fleſte andre Befolkningsklasser tilgode.

Tjæreby Centralskole. Arkitekt Ernst Antoft.

I de sidste Aars Byggeri i Landdistrikterne er Centralskolerne særlig betydningsfulde, fordi de i sig selv udgør meget store Anlæg. De bedste Skoleanlæg er smukt tilpasset i Landskabet uden at virke dominerende.

SÆRLIGE BYGNINGSTYPER PAA LANDET

I BILLEDET af det danske Landskab er det ikke blot Huse og Gaarde, der dukker frem mellem Markernes stribede Felter, men ogsaa andre Bygninger følger sig ind med karakteristiske Træk. Kirken, Møllen, Skolen – fra gammel Tid er netop disse Bygninger blevet Kulturminde-mærker, der paa Afstand ligesom afmærker Landsbyen, hvor Bebyggelsen fortætter sig.

Det er vel stadig Landsbykirken, som paa denne Maade er Vartegnet for de smaa og spredte Samfund ude over Landet. Men Udviklingen har ført med sig, at en hel Række nye Bygningstyper er vokset frem med sine egne Træk. De glider ind i den gamle Bebyggelse, ikke altid saa beskedent som man synes, at det gamle egentlig har Krav paa, men i alt Fald med deres eget Ansigt. De er Vidnesbyrd om Ændringer i Landsbyens Tilværelse og Livsvaner, og en særlig Interesse faar de ved, at det netop er gennem dem, at ny Teknik og nye Ideer i Byggeriet baner sig Vej ud i Landet.

Det er naturligt at nævne de Bygningstyper først, der er vokset frem som Følge af Ændringer i det økonomiske Liv. Først og fremmest Mejeriet og Brugsforeningen. De anskueliggør to Omdrejningspunkter i Landbrugets Til-

værelse, Produktionen og Forbruget. Det er ogsaa de ældste, de er Forløbere i Udviklingen.

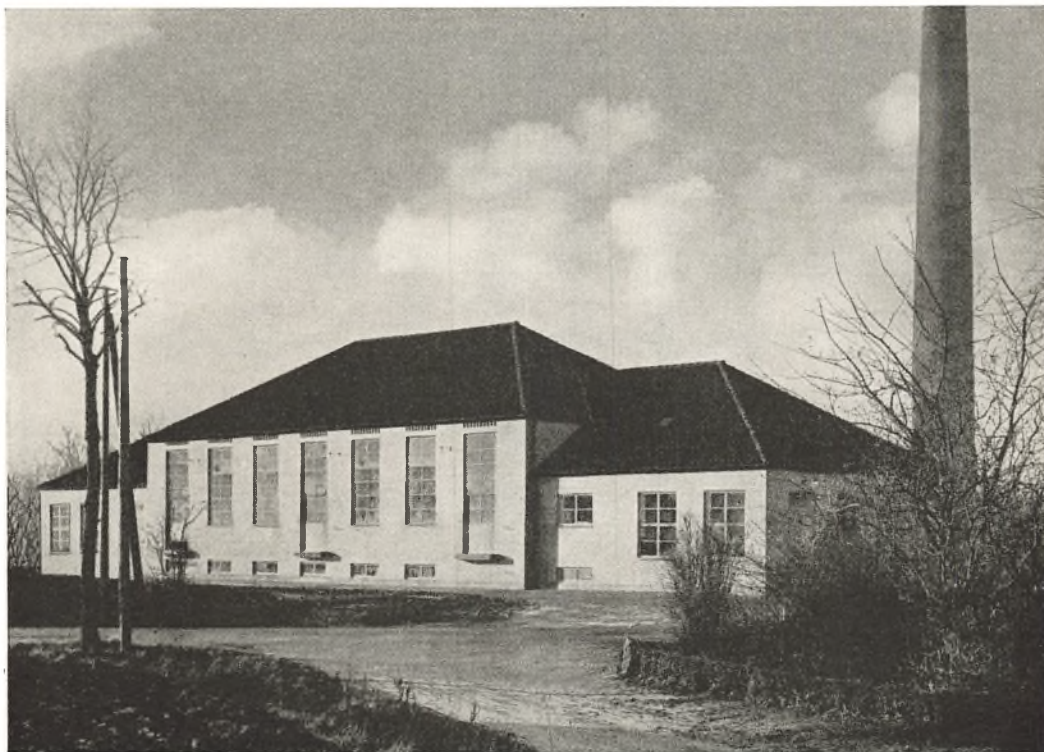
Mejeriet er blevet Symbolet paa den Omvæltning, som har fundet Sted indenfor Landbrugets Drift siden 80'erne. Det er det første bygningsmæssige Udtryk for nye Driftsformer og for Udviklingen af et Landsbyfællesskab til Stordrift gennem Andelsorganisationerne. Paa et tidligt Stadium har der bundfældet sig en klar Bygningstype, som man genfinder og kender overalt i Landsbyerne.

Som Bygning karakteriseres Mejeriet dels ved den store Skorsten, dels ved det fremtrædende Midtparti med Tilkørselsrampen og med de høje Fabriksvinduer, der giver Lys til Anlæggets »Hjerte«, den store Skummesal. De fleste af Bygningerne er opført af røde Sten og med røde Tegltage. En Del har dog hvidtede Facader. Men i den ydre Udformning ligger de næsten alle nær op ad hinanden.

Det er Industrialiseringen af Landsbysamfundet, der her kommer til Udtryk. Mejeriet er en Fabriksbygning, hvor Produkterne modtages til videre Behandling. Dens Udformning er først og fremmest blevet betragtet som en teknisk Opgave. Kravene til Hygiejne, til en rationel Arbejdsgang og Hensynet til den maskinelle Indretning har bestemt Bygningstypen. Men i det Ydre sporer man ogsaa Ønsket om at give den et fremtrædende Præg, der er en vis Selvfølelse over disse Mejerier, som vel dækker en naturlig Stolt-hed blandt de Landboere, der har rejst dem. Stor Bygningskunst er det dog ikke, Selvfølelsen i det Ydre kan ofte virke lidt naiv, i Virkeligheden har der været arbejdet alt for lidt med at finde frem til den rette Form. Mejeribygningerne er meget hurtigt blevet Rutine, de faa Specialister, der har arbejdet med denne bygningsmæssige Opgave, har slaaet sig til Taals med, at Fabriken fungerede, og har holdt sig til det vedtagne Facadeskema.

Mejeriet er en Ener. Som Bygningstype har det ikke mange Træk fælles med det jævne Byggeri eller de mere specielle Bygninger, der vokser frem. Det er stivnet i sin egen Form. Men i bygningsteknisk Henseende har det nok haft en Indflydelse, der rakte videre ud. De særlige Arbejdsforhold, det stærke Slid og de hygiejniske Krav har præget Enkelthederne og Materiale-valget, det er i Reglen gode og solide Bygninger, renlivede og nøgterne i det Indre, og derved har de ydet en nyttig Paavirkning paa andre Omraader. Anvendelsen af Vægfliser, Klinker og glittede Gulve har i Mejerierne staaet deres Prøve og vinder derefter Indpas enkelte Steder paa større Gaarde o. lign.

Arbejdet med Mejerityperne er endnu langt fra ved Vejs Ende. I de kommende Aar kan man forudse en ny Udvikling. Mange af de smaa Mejerier

Sletten Andelsmejeri. Arkitekt H. Christoffersen.

Eksempel paa et af de nye store Centralmejerier, der er indrettet til helelektrisk Drift. Midterpartiet indeholder Produktionsmaskineriet med Skummesalen, og Rummene ligger i Perronhøjde. Bygningen har en enkel og klar Udformning og er frigjort for de ældre Mejeribygningsers altfor monumentale Frontpartier.

har ikke været rentable, og fra Statens Side er man gaaet ind for større Centralisering af Mejeridriften. Selv om det rimeligvis vil tage nogen Tid at afvikle de smaa Lokalmesjerier, vil der utvivlsoomt vokse en Del store Centralmejerier frem, hvor man blandt andet kan nyttiggøre den helelektriske Drift. Paa flere Punkter vil det betyde en Omformning af Mejeriet som Fabrik, og der vil være god Grund til at tage de bygningsmæssige Problemer op fra Grunden, saa man ved de nye Stormesjerier ikke blot fotograferer det gamle Facadeskema op, men søger at give dem en smukkere og klarere Form. Disse Anlæg vil jo i endnu højere Grad gøre sig gældende i Landskabet.

I 1938 udskrev Statens Produktions- og Raastofudvalg en Konkurrence om de Problemer, der knytter sig til Centralmejeriet. Løsningerne fra denne Konkurrence viste, at Arbejdet med Mejerierne er inde i nye Baner.

Brugsforeningen danner det andet Knudepunkt i Landsbyens Liv. Ligesom Mejeriet er Udtryk for Ændringerne i Driftsformen, idet Produkterne samles fra Gaarde og Smaabrug til industriel Viderebehandling, saadan er Brugs-

foreningen Udtryk for en Ændring i Landsbysamfundets Liv, saa Forbrugsvarer spredes gennem en fælles Indkøbscentral til de enkelte Husstande.

Men som Bygningstype er Brugsforeningen af forholdsvis ny Dato. De første Brugsforeningsbutikker fik til Huse under primitive Forhold i almindelige Huse i Landsbyen, hvor man saa godt som muligt indrettede sig Lagerlokale og Butik i de gamle Stuer. De fleste Brugsforeninger Landet over har klaret sig paa denne Maade gennem en lang Aarrække, med lidt Tilbygning og Ændring efterhaanden som Omsætningen krævede det. Mange af dem maa i Dag stadig arbejde under de samme Vilkaar.

Kravene til en Rationalisering af Butikshandelen, til større Hygiejne og bedre Lagerforhold er i Aarenes Løb vokset frem. I den isolerede Landsby føles Savnet maaske ikke saa stærkt. Men de nye Trafikforbindelser har lukket Ringen op, By og Land rykker hinanden nærmere og Adgangen til at forsyne sig i Byerne med Varer fra nye og velindrettede Butikker har skærpet Konkurrencen og tvunget Brugsforeningerne til at tage Bygningsproblemerne op. Indirekte er Tilskyndelsen kommet gennem Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, som har en naturlig Interesse i, at Varerne fra Brugsforeningernes store Fabriksanlæg og Centrallagre naar frem til Forbrugerne paa den bedst mulige Maade. FDB har oprettet et særligt Arkitektkontor med det Formaal at bistaa de enkelte Brugsforeninger med Nyindretning eller Ombygning af deres Lokaler, og siden Kontoret begyndte sin Virksomhed i 1929 har langt over Halvdelen af Danmarks Brugsforeninger faaet fornyet deres Butiker og Lagerrum.

I de fleste Tilfælde har der været Tale om en Modernisering af den gamle Ejendom, men Ændringerne har som oftest været saa radikale, at der virkelig er vokset typiske Butiksbygninger op i Landsbyen. I mange Tilfælde har Kravene til det nye været saa omfattende, at man baade af økonomiske og praktiske Grunde har fundet det rigtigst at opgive det gamle og bygge et helt nyt Anlæg med Butik og Lager, og i disse Bygninger har Løsningen kunnet formes mere frit, saa den giver det klareste Billede af Brugsforeningen som Bygningstype.

Nogen skematisk Løsning er der dog ikke Tale om. Brugsforeningerne findes baade som to-etagers og een-etages Bygninger, og Placeringen og Grunden spiller i mange Tilfælde en afgørende Rolle. I de to-etagers Bygninger er 1. Sal indrettet som Bolig for Uddeleren. Selv om Ordningen kan være økonomisk velbegrunder, har den dog sine bygningsmæssige Ulemper. Dels er det uheldigt at skulle indbygge en Lejlighed med Skillevægge over det store Butikslokale, dels er det vanskeligt at faa et lykkeligt Samspil mellem de brede Butiksvinduer og Lejlighedens Vinduer, som er i et helt andet Maal.

Kjettinge Brugsforening. Arkitekt M. K. Michaelsen.

Over Halvdelen af Danmarks Brugsforeninger har i den sidste halve Snes Aar faaet fornyet deres Bygninger, og igennem dette Byggeri, der er planlagt af Fællesforeningens eget Arkitektkontor, er der øvet en stærk Paavirkning ude paa Landet. Det har banet Vej for ny Teknik og nye Ideer i Byggeriets Udformning.

De klareste og smukkeste Brugsforeningsbygninger finder man som eenetages Længer, der ligger langs Vejen paa samme Maade som de gamle Huslænger paa Landet, og med en klar Adskillelse af Butikken med de karakteristiske store Butiksruder, den tilstødende Fløj med Lagerrum og Boligen for Uddeleren med Have. De falder ogsaa smukkest ind i den gamle Bebyggelse i Landsbyerne uden at sætte de typiske Træk som Forretnings-ejendom overstyr.

Det er Butikken, der giver Bygningen Særpræg. I de gamle Brugsforeninger lagde man ikke megen Vægt paa, om Butiken markerede sig udadtil. De gamle to-rammede Vinduer fra Bygningens Dage som Bolig var bibeholdt, og det var kun faa og tilfældige Varer man stillede frem i dem. For Brugsforeningen, der handler med Medlemmer, er det heller ikke afgørende at kunne reklamere med Varer i samme Udstrækning som en Bybutik, der skal indfange de forbipasserende. Men det store og dybe Butikslokale kræver godt Dagslys, og derfor har de nye Brugsforeninger ogsaa en mere anselig Vinduesstørrelse, der udefra giver et tiltalende Indtryk af Butikken og ogsaa aabner Mulighed for en passende Udstilling af Varer op mod den lave

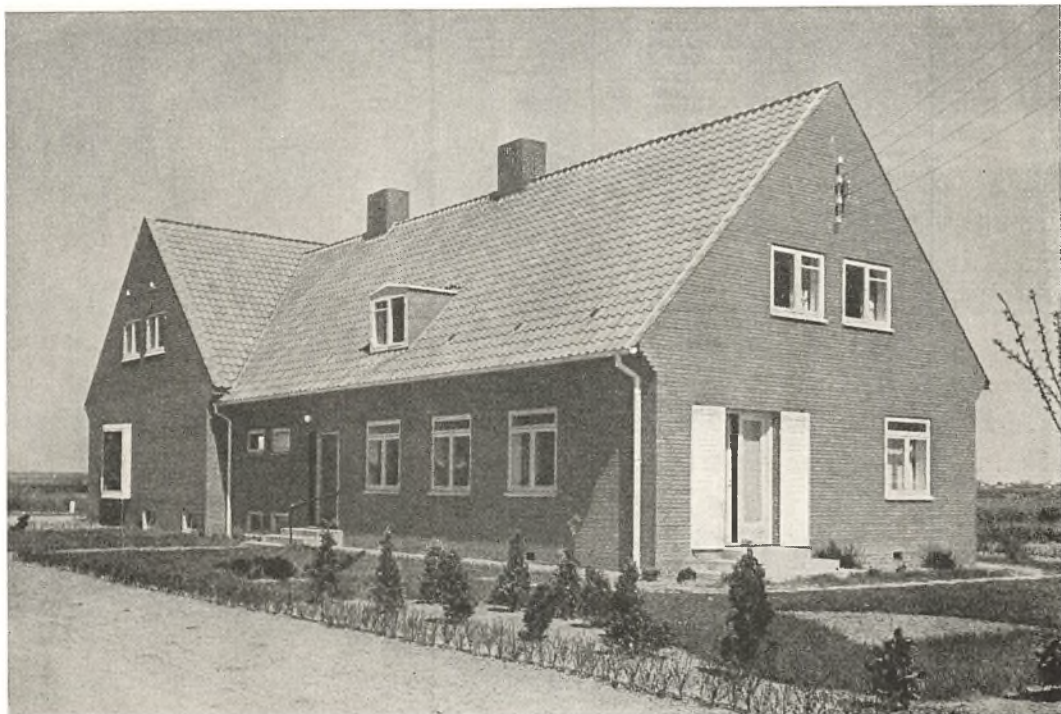
Brugsforening. Arkitekt M. K. Michaelsen.

De nye Brugsforeningsbutikker formaar at hævde sig i Konkurrencen med Bybutikkerne. Varerne er hensigtsmæssigt ordnet med en Deling af Butiken efter Varegrupperne, Kolonial, Isenkram og Manufaktur. Lokalet er baade rummeligt og velbelyst, og der er sørgt for gode Lagerlokaler og hygiejnisk Opbevaring.

Vinduesbagklædning, saa de ikke stjæler for meget af Lyset. Det er disse Vinduer og den enkle Skiltning over dem, der karakteriserer Bygningerne, og som i Modsætning til de gamle Butikker gør dem kendelige langs Vejene.

Brugsforeningsbyggeriet har imidlertid Betydning ud over den Interesse, der knytter sig til det paa Grund af de nye Hustyper. Det har i meget høj Grad banet Vej for nye Ideer og nye Former i det almindelige Byggeri. Det er planlagt af Arkitekter og omhyggeligt gennemført ogsaa i teknisk Henseende, og har derfor haft stor Indflydelse paa Landhaandværkeren, som selv i saa mange Tilfælde maa varetage Tilrettelæggelsen af det almindelige Byggeri. Landhaandværkeren har gennem de Opgaver, der er stillet ham af FDB's Arkitektkontor, faaet Kendskab baade til Materialer og Konstruktioner, der forlængst har vundet Indpas i Byernes Byggeri, men som ikke saa let faar Fodfæste paa Landet, hvor Traditionen er stærkere. I Almindelighed har denne Indflydelse sikkert været gavnlig.

De nye Brugsforeninger har ogsaa øvet en Paavirkning, der rækker længere end til Haandværkeren. Landboerne, der selv som Medlemmer af Brugsforeningen føler sig som Bygherrer, har faaet Forstaaelse og Tillid til mange

Brugsforening. Arkitekt M. K. Michaelsen.

Uddelerens Bolig ligger undertiden som en selvstændig Fløj med sin egen Karakter og Vinduesinddeling, der adskiller sig fra Butiksfløjen. Eksemplet fra Uddelerboligerne har givet nye Impulser til Landboernes Syn paa det nye Byggeri og bidraget væsentligt til at bryde den ellers lidt tilbageholdende Indstilling.

nye Ideer, som ellers vanskeligt vilde være trængt igennem. Man vil paa Landet gerne se Tingene i Virkeligheden og tage Stilling til dem, og det har man haft Lejlighed til i Brugsforeningsbyggeriet. Indretningen af de mange Uddelerboliger i Forbindelse med det øvrige Byggeri har givet et Skub til mange smaa Boligreformer, som paa Landet har været paakrævet. Spisekøkkenet og Indretningen af Medhjælperværelser er Eksempler paa Detailler, som i Reglen er rigtigt løst ved Brugsforeningerne og som derfor øver en heldig Paavirkning.

Det bør dog indrømmes, at det ikke er i alle Tilfælde, at Brugsforeningsbyggeriet har været forbilledligt. Undertiden er der baade i Helheden og Detaillerne stærkt modeprægede Løsninger, som vel kan holdes i Ave af en Arkitekt, men som er farlige Elementer, naar de kommer i Hænderne paa en tilfældig Landhaandværker, der i sin egen Praksis mener at kunne tillempe, hvad han har set. Brugsforeningsbyggeriets kulturelle Betydning vilde sikkert have været af endnu større Betydning, om det i højere Grad havde bestræbt sig paa at gennemføre en nøgtern Udformning, mere bevidst i Traad med Traditioner, som Landhaandværkeren er fortrolig med.

Det nye Landsbyfællesskab, som er vokset op omkring Produktion og Forbrug, og som faar Udtryk i de to Bygningstyper: Mejeriet og Brugsforeningen, sætter sig i Dag ogsaa andre Spor indenfor Omraader, der ikke knytter sig saa direkte til Arbejdet og Dagligdagen. Indenfor det forsorgsmæssige og det kulturelle Arbejde er Sognekommunerne blevet stillet over for nye Opgaver, der har skullet løses, og som afspejler sig i Bygningstyper, der følger nye Træk til Landskabet.

Alderdomshjemmet er et Eksempel paa en saadan Nydannelse, der har fundet sin Form og genfindes som en Bygningstype med Særpræg i mange Landsbysamfund.

Alderdomshjemmene er et Resultat af vor Forsorgslovgivning, som i Løbet af en forholdsvis kort Aarrække ogsaa har skabt gode Vilkaar for de Gamle og skaffet dem Omsorg og Bolig som en Borgerret i Modsætning til de gamle Fattighuses almisseagtige Hjælp.

Det gælder om Alderdomshjemmene som om Mejerierne, at de meget hurtigt fandt en bestemt Form, som blev fastholdt. I Reglen er det en stor 2–3-Etagers Bygning af røde Sten med højt Tegtag og med en pompøs Frontespiece paa Midten. Midt for er der en flot Hoveddør med en høj Trappe, der vifter sig ud som paa en Herregaardsbygning. Der er lagt Vægt paa at gøre det hele meget imponerende, og Bygningen stikker godt op i Landskabet. Husets Grundplan ligger lige saa fast. Den har en Midtergang med Værelser til begge Sider, en stor Trappe i Midten eller den ene Gavl, Køkkenet er ofte lagt ned i en høj Kælder og Personleværelserne er anbragt som Kvistværelser i Tagetagen.

Vore Alderdomshjem er paa mange Maader beundringsværdige. Men der kan være Grund til at se lidt kritisk paa den skematiske Maade, de tit er løst paa, og hvis typiske Træk er nævnt her.

Da man først tog fat paa at lave Alderdomshjem, som vi kender dem nu – det var fra ca. 1900–1920 – blev de bevidst gjort til Udtryk for Kommunernes Foretagsomhed og for den vaagnende sociale Forsorg. Lidt selvfølgelig kom de derved til at ligne et Herresæde eller en Raadsbygning. I denne Form gjorde de en saadan Lykke hos mange kommunale Myndigheder selv, at de meget hurtigt fik Tilbøjelighed til at stivne i et Skema. De *skulde* helst se saadan ud.

Paa denne Maade er disse Bygninger blevet lidt ubeskedne. Ude paa Landet ser man dem rage op paa en lidt fordringsfuld Maade, uden rigtig at være i Kontakt med den øvrige, lave Bebyggelse. Men mere afgørende er det, at man har svært ved at tænke sig dem som Ramme om en Del fordringsløse gamle Menneskers Tilværelse, Folk som hele deres Liv har levet i nær

Tilknytning til Jord og Have, Folk for hvem ude og inde vokser sammen til en Helhed, som det sker i de smaa Huse og Gaarde i Landsbyen.

Men heldigvis kan der netop i de sidste Aar spores en Tendens til at forme de nye Alderdomshjem paa Landet ud fra et større Hensyn til de Gamle selv end til Bygningen som Monument over den kommunale Forsorg. Bygningerne bliver gjort lavere og føjer sig bedre ind i Landskabet, og først og fremmest giver man dem en mere intim Tilknytning til Haven og det Grønne, som faar Lov igen at blive en Del af de Gamles Verden.

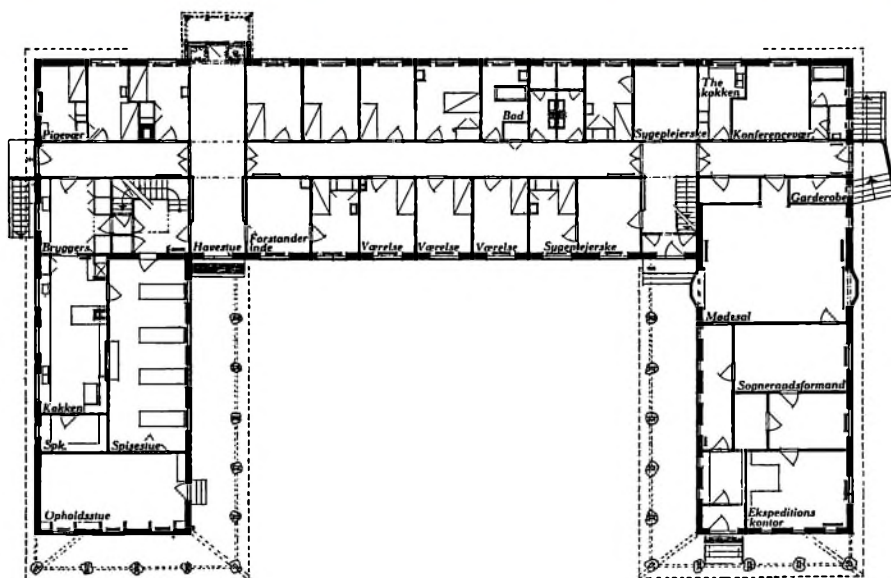
Ved Indretningen lægger man Vægt paa, at hver af de Gamle faar deres eget Værelse, et rimeligt Krav som ikke altid tidligere skete Fyldest. Der er sørget for Fællestuer, hvor de kan samles, og i Almindelighed spises der i en fælles Spisestue.

Byggeriet af Alderdomshjem er i disse Aar aktuelt, fordi Staten yder betydelige Tilskud til Løsning af Opgaven. I flere Kommuner har man fundet det praktisk at kombinere Bygningen med andre Funktioner, hvis Løsning paahviler Sognet. Det almindeligste er en Sammenbygning af Sognekontorer og Alderdomshjem, idet Sogneraadets Lokaler lægges som en særlig Fløj i Anlægget. Med Aarene er Sognekommunernes Administration vokset saa stærkt, at den ikke mere kan rummes under primitive Former i Formandens Dagligstue, og det er derfor en naturlig Løsning at forene den med et eller andet Bygningskompleks, som Kommunen opfører. De to Ting vil i Reglen ogsaa kunne trives Side om Side, og Kombinationen har økonomiske Fordele.

En lige saa aktuel Opgave kan nævnes i denne Forbindelse, nemlig Fremskaffelsen af Aldersrentenyderboliger. I Henhold til Socialloven er det paalagt Kommunerne at sørge for Smaalejligheder til gamle Mennesker, der nyder Aldersrente, og Staten yder et væsentligt Bidrag som Støtte.

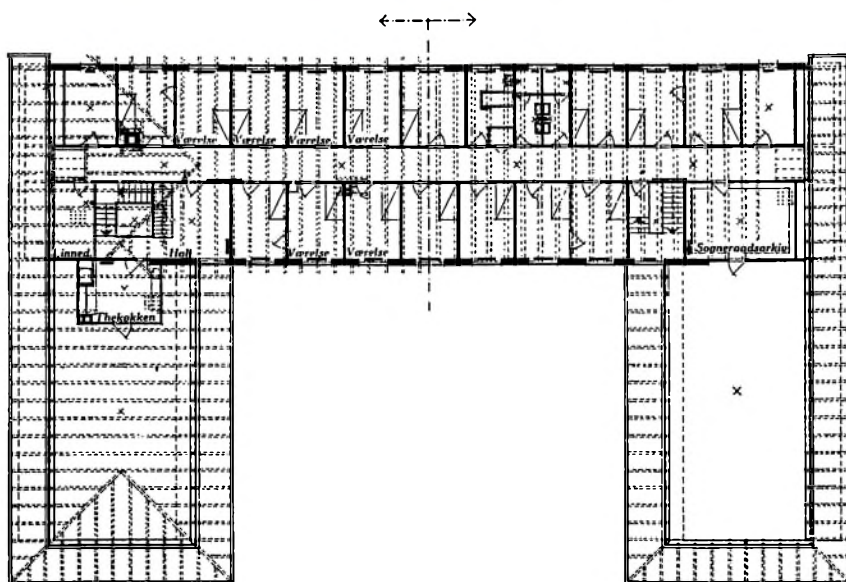
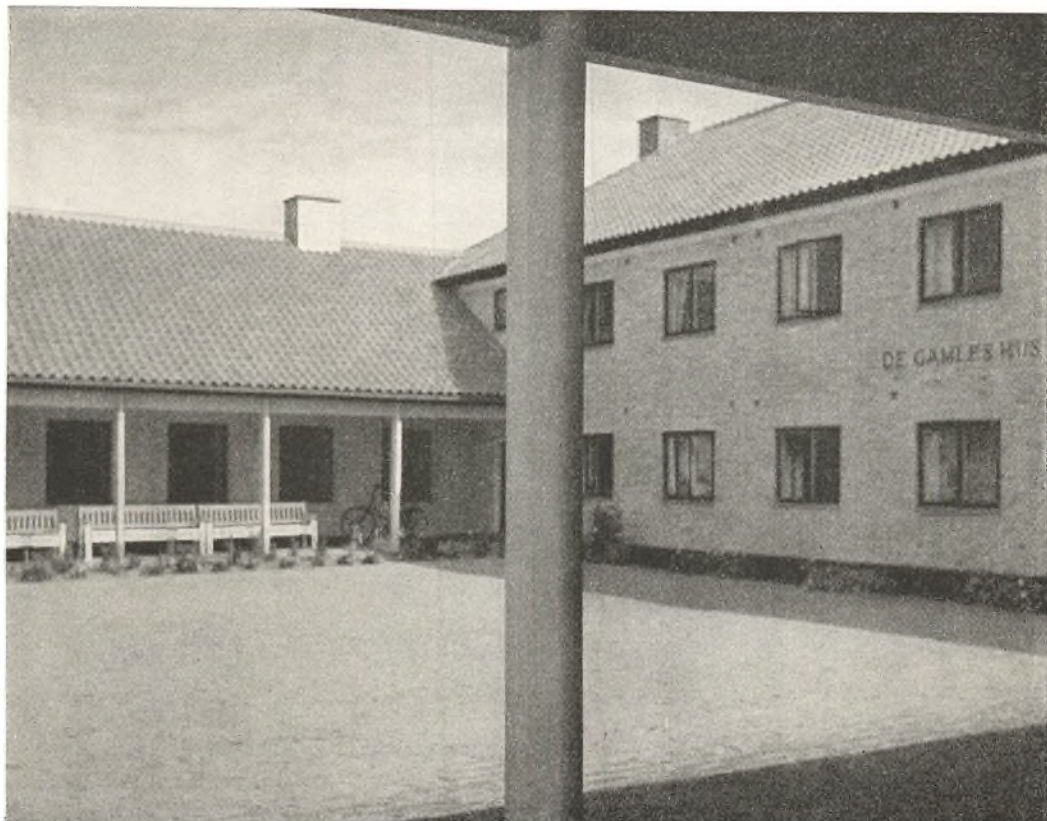
Forholdet er da det, at Sognet sørger for Alderdomshjem til de Gamle, som ikke formaar at klare sig selv men har Brug for særlig Omsorg og en vis Pleje, mens Aldersrenteboligerne er for gamle Mennesker, der selv er i Stand til at føre Husholdning. Disse Lejligheder, der i Reglen bestaar af et Værelse med Kammer og et lille Køkken, udlejes til de Gamle for en billig Leje, der staar i et rimeligt Forhold til den Aldersrente, de raader over, og som de skal klare sig med.

Der har fundet et betydeligt Byggeri af Aldersrentenyderboliger Sted i de sidste Aar. I Almindelighed danner de ikke noget særligt karakteristisk Bygningsanlæg, men er undertiden blot en Ombygning af et ældre Hus, hvori Smaalejlighederne kan indrettes. I andre Tilfælde er det en Nybygning i to eller flere Etager, som ikke adskiller sig fra en almindelig Husblok med Lejligheder.

De Gamles Hjem i Lyng-Uggeløse. Arkitekt Acton Bjørn.

Mange Sognekommuner har knyttet Alderdomshjem og Sogneraadlokaler sammen i een Bygning, naar Sognets Administration er vokset saa stærkt, at man ikke kan klare sig under samme primitive Forhold som tidligere.

De Gamles Hjem i Lyngge-Uggeløse. Arkitekt Acton Bjørn.

Sognets Gamle har i de nye Alderdomshjem altid deres eget Værelse. Desuden er der fælles Spisestue og Opholdsstue, hvor de kan samles. Bygningerne lukker sig omkring et Haveanlæg, hvor Beboerne kan sidde i det Fri.

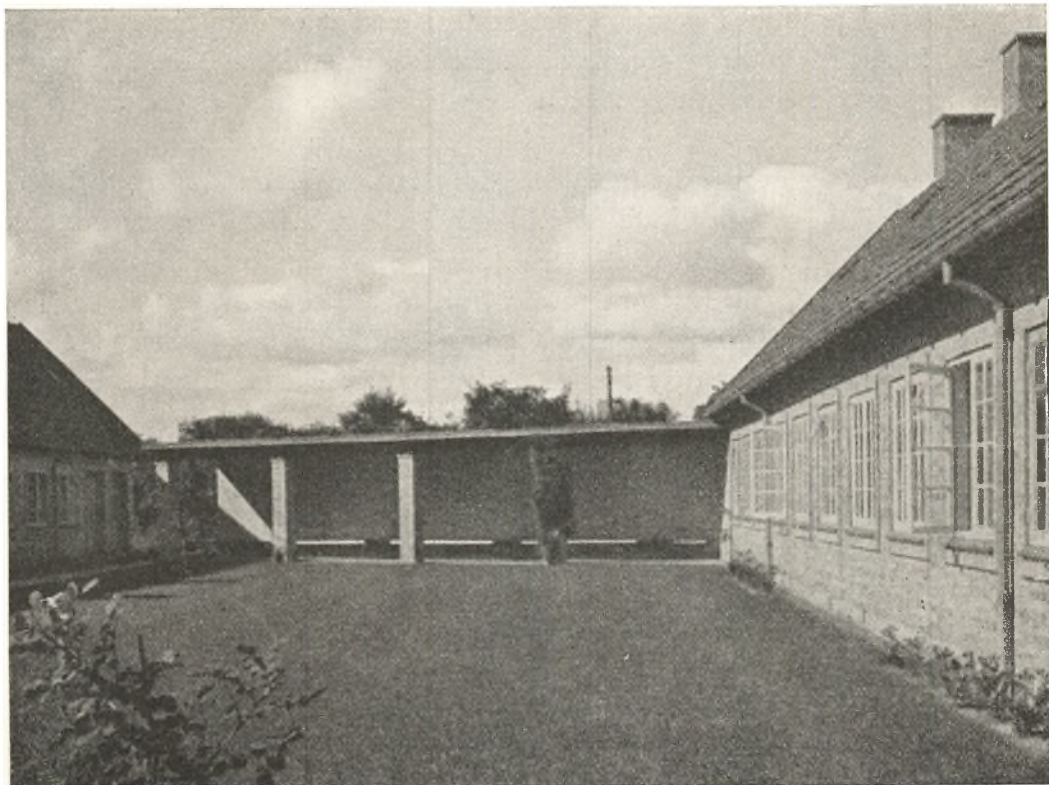

Aldersrentenyderboliger i Søllerød.

Ude paa Landet virker det smukkest, naar Smaalejlighederne til Sognets Gamle er lagt i lave Længer, der harmonerer med den ældre Bebyggelse, og hvor Beboerne har let Adgang til at komme ud i Haven.

Man kunde maaske nok ønske, at Aldersrenteboligerne blev betragtet som en Opgave, der stillede særlige Krav og som ved sin Løsning viste mere typiske Træk. Det er sket enkelte Steder, hvor man har lagt Lejlighederne i ganske lave, en-etages Længer med særlig Indgang til hver Lejlighed og med fælles eller adskilt Haveareal. Der ligger en smuk og naturlig Tanke i en saadan Ordning, hvor de Gamles Boligkaar kommer til at forme sig paa samme Maade som de har været vant til fra Landsbyens gamle Huse og Gaarde, der har været deres Hjem gennem et langt Liv. Utvivlsomt vil Beboerne trives bedre under saadanne Forhold, hvor man respekterer deres Boligvaner og ikke blot deponerer dem i en tilfældig Etagelejlighed. Men det maa naturligvis indrømmes, at Løsningen heller ikke er saa strengt økonomisk som ved et Hus med flere Beboelseslag. Maaske var det dog værd at ofre lidt paa en Bebyggelse, som ikke alene vil virke rigtigere i Landskabet, men ogsaa byde de Gamle en lykkeligere Tilværelse.

Paa det kulturelle Omraade har Sognekommunerne i de sidste Aar været stillet over for flere nye Opgaver, hvis Løsning betyder nye Værdier for

Aldersrentenyderboliger i Søllerød.

Boligerne er adskilte Enheder med hver sin Hoveddør, en Slags Minimumsrækkehuse, og mellem Fløjene har de Gamle et fælles Friluftareal. Bebyggelsen er planlagt af Teknisk Forvaltning i Søllerød Kommune.

Livet paa Landet. Naar man kommer ind paa de Sider af Sognefællesskabet, der hedder Oplysning, Idræt, Underholdning og Fest, saa vil man ganske vist fra gammel Tid finde Bygninger og Anlæg, som har været brugt – men de er af en saa primitiv og tilfældig Karakter, at man alle er enige om at betegne dem som utidssvarende. I Kommunerne er man i Virkeligheden i fuld Gang med at bygge noget nyt og bedre op, som kan tjene hele denne Side af Sognets Tilværelse.

Det er ogsaa en naturlig Udvikling, naar man indenfor Sognet søger at skabe en vis Samling paa alt det, som man i Fællesskab har Mulighed for at dyrke i Fritiden, hele den Side af Livet som ikke er knyttet til Arbejdet og Dagligdagen. Ligesom Mejeriet og Brugsforeningen markerer de to Knudepunkter i Fællesskabet, som hedder Produktion og Forbrug, saadan dannes der et tredje Knudepunkt i Landsbyen for det kulturelle Arbejde, for Fritidsliv og Fest.

Mange Kommuner maa dog først bygge de ydre Rammer op fra Grunden. Gennem en meget lang Aarrække har det gamle Forsamlingshus været

det primitive Hjemsted for disse Omraader, men det er i de fleste Tilfælde temmelig forældet og utidssvarende og ikke mere egnet til at løse sin Opgave. Forsamlingshusene er blevet til i en bestemt Epoke og med et meget enkelt Formaal. Da de voksede frem i Slutningen af det sidste Aarhundrede, var det noget meget betydningsfuldt, et folkeligt Fremstød indenfor Kulturlivet, omend med enkle Former. Udviklingen har gjort hele Fritidslivet mere nuanceret, der er mange forskelligartede Behov, som nu skal tilfredsstilles indenfor Sognefællesskabet. Og her slaar Forsamlingshuset ikke til.

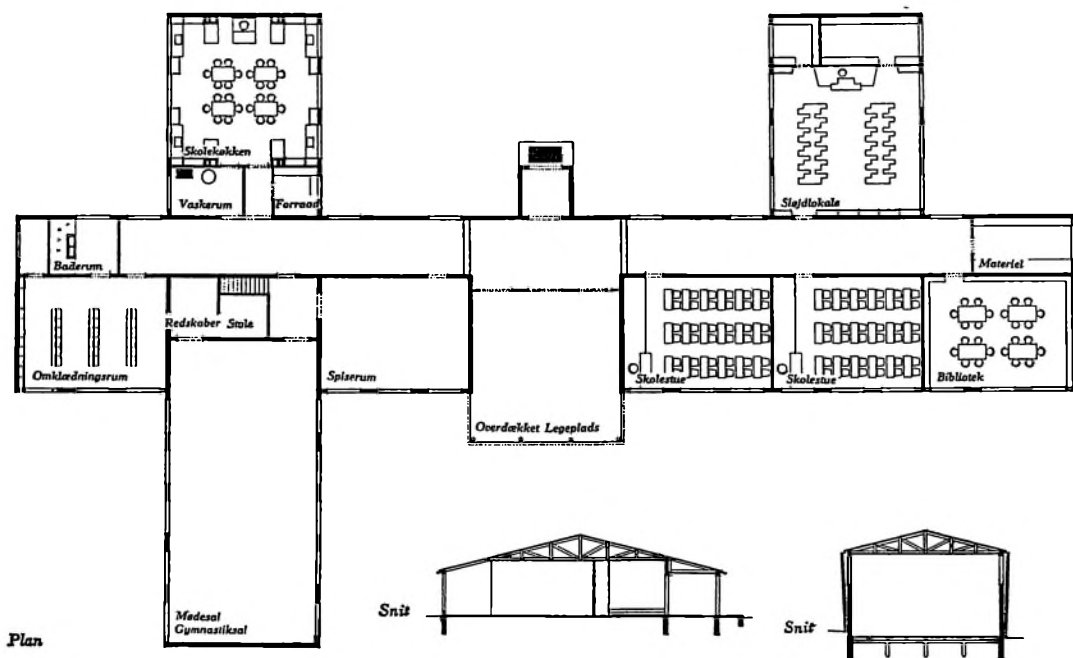
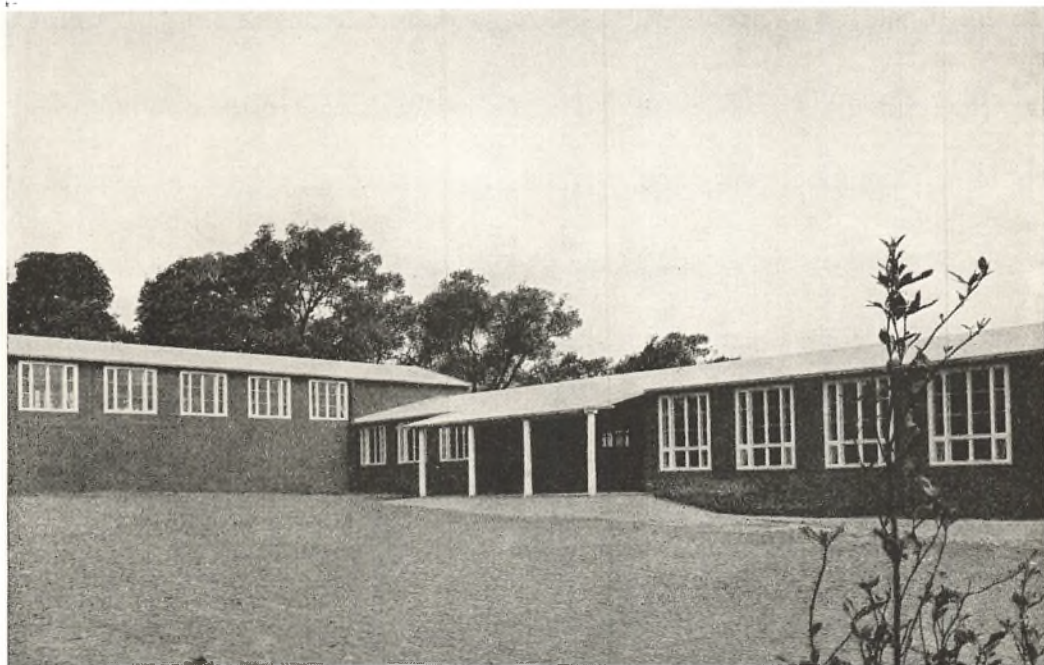
Der ligger da for Sognene en stor Opgave i at finde nye Former for det fremtidige Fritidsliv med dets mange Forgreninger. Denne Opgave er ikke fuldført, men den er i høj Grad med til at karakterisere den Byggevirksomhed, som i disse Aar finder Sted paa Landet. Mange Steder løses Opgaven Stykke for Stykke og fordelt omkring i Landsbyen, et Sted Sportspladsen, et andet Sted Biblioteket og et tredje Sted Forsamlingsalen, men undertiden finder man ogsaa Bestræbelser for at samle det hele under een Hat, et Kulturcentrum, om man vil. Man har knyttet Betegnelsen »Sognegaard« til et saadant Anlæg, og hvor man vælger denne Vej frem, opstaar der en karakteristisk og meget fremtrædende Nydannelse i Byggeriet.

Det er dog kun faa Steder, man endnu er naaet saa vidt som til at samle alle Elementerne i en Sognegaard. Og det er derfor ogsaa naturligt at omtale de Elementer, hvoraf en Sognegaard maa bestaa, hver for sig, idet de mange Steder skyder frem enkeltvis, og ogsaa paa denne Maade føjer noget nyt til Billedet, idet de hver har deres Særpræg.

I Virkeligheden er der Grund til at se paa Skolen først, dels fordi den udgør det mest fremtrædende Bygningsanlæg i denne Forbindelse, men ogsaa fordi den danner en naturlig Grundstamme i den fuldt udbyggede Sognegaard. Til Skolen knytter sig jo paa Forhaand en hel Del af det, der paa anden Maade er Brug for: Idrætspladsen, Gymnastiksalen, Lokaler til Studiekredse o. s. v.

Den gamle, enkle Landsbyskole er nu i Støbeskeen. Som Bygningstype har den egentlig været uden Særpræg. Klasseværelserne rummes i en almindelig Længe, som ikke skiller sig saa meget ud fra en lidt større Bolig fra den Periode, hvor man byggede med røde Maskinsten og mørke Skifertage. Det er Legepladsen med nogle fritstaaende Ribber, der fortæller, at Landsbyskolen har til Huse her.

Den nye Folkeskolelov af 1937 stiller nye og større Krav til Skolerne. De gamle Skoler maa udbygges eller helt nye Skoleanlæg rejser sig, de saakaldte Centralskoler, som kan være fælles for flere Kommuner. Det afgørende ved Landsbyskolen i den nye Form er Opfyldelsen af Kravet om Særlokaler:

Ungdomsskole. Arkitekt Thomas Havning.

De nye Centralskoler bestaar ikke blot af Klasselokaler, men ogsaa af en Række Specialklasser, Gymnastikal, Sløjdelokale og Skolekøkken. Centralskolen kan derfor let udbygges til et Centrum ogsaa for Ungdomsarbejdet, hvor man har Brug for de samme Lokaler. Skolen danner Kærnen i Fremtidens »Sognegaard«.

Gymnastiksal, Sløjdklasse, Skolekøkken. Der bliver Tale om større Bygningsanlæg med en mere karakteristisk Form.

De nye Skoler er en vældig bygningsmæssig Opgave for de danske Landkommuner. Ganske vist yder Staten et meget væsentligt økonomisk Tilskud som sit Bidrag til Sagen. Men Ansvar for Løsningen og Udformningen af den paahviler de enkelte Kommuner rundt omkring i Landet. Som Byggeri er det større Arbejde, end man i Almindelighed er vant til. Og som et nyt og meget fremtrædende Element i Bebyggelsen og Landskabet er det ogsaa en krævende Opgave, som kommer til at afspejle vor Bygningskultur.

Endnu kan man ikke dømme om Resultatet. Det er forholdsvis faa Centralskoler, der er gjort færdige. Imellem dem er der flere smukke Anlæg, beskedne men venlige i det Ydre og velplaceret i Landskabet og Omgivelserne. I mange Tilfælde maa man bygge paa noget bestaaende, en gammel Skolebygning, Kravene veksler i de forskellige Kommuner, og Planlægningen er derfor baade betydningsfuld og vanskelig. Fra Statens Side kan man give Anvisninger og øve Kritik, saa visse Normer for den praktiske Indretning bliver respekteret. Men man kan ikke i et Cirkulære give Anvisning paa, hvordan man laver et pænt Hus eller hvordan man indpasser Anlægget i Omgivelserne og Milieuet.

Flere Veje aabner sig for Udformningen af de nye Skoleanlæg. Forældet – men desværre ikke forladt – er den Løsning, hvor Bygningen danner en tung Blok, imponerende og symmetrisk med Frontoner og Gesimser, saadan som man i Aarene forud rejste Alderdomshjem, Mejerier og andre større Anlæg i Sognet. Det er ikke nogen lykkelig Løsning, for det første fordi den ikke gør noget Forsøg paa at føje sig ind i det Landskab, hvor den kun burde være et beskedent Element, men tværtimod virker afstikkende og udfordrende; men den er ogsaa uheldig fordi et saa stift og koncentreret Anlæg kun har ringe Mulighed for at modsvare nye Krav, der med Tiden vokser frem indenfor Skolens Arbejde. Udviklingen gaar bestandig hurtigere, og ogsaa Skolen maa vise sig aaben for nye Ideer. En vis Elasticitet maa være et naturligt Krav til de Bygninger, der skal holde i et meget langt Aaremaal, hvor nye og supplerende Tanker dukker frem indenfor Folkeskolens Undervisning.

Der er her Tale om et meget vigtigt og meget aktuelt Spørgsmaal, der har faaet Udtryk i Problemet: Skolebygningernes Varighed. Skolefolk har peget paa, at mange Skolebygninger er forældet i skolemæssig Henseende, samtidig med at de som Bygninger betragtet stadig er i levedygtig Stand og velegnet til at holde mange Aar endnu. Der opstaar da den Fare, at disse solide Bygninger kommer til at danne en Hindring for rent skolemæssige

Fremskridt, fordi man simpelthen betænker sig paa at kassere noget, der stadig er brugbart. Man stilles derfor overfor det Problem, om man ikke bør ind paa at bygge Husene saa enkle og lette, at de kan siges at være udtjent, naar nye pædagogiske Ideer trænger sig paa.

Logiken er tilsyneladende god nok, men som Bygningsproblem ligger Opgaven paa Linie med Cirkulens Kvadratur. To Forhold spænder Ben for en Løsning. For det første har man maattet akceptere en hel Del Forbedringer i Skolebyggeriet, som forudsætter en solid Udførelse: Installationer, Vindueskonstruktioner m. m. Og Fremskridt indenfor Hygiejne, billig Vedligeholdelse og lignende er ikke gennemførlige, hvis man samtidig skal slaa af paa det bygningsmæssige. Men desuden kræves det jo ogsaa, at Bygningerne skal være i forsvarlig Stand lige til den sidste Dag, de er i Brug, og det udelukker af sig selv Tanken om en gradvis Afskrivning af Bygningerne i teknisk Henseende.

Problemet er derfor stillet forkert. Det, man skal løse, er en Udformning af Anlægget, saa Helheden ikke bliver stiv og afsluttet med det samme, men at den netop er elastisk i den Forstand, at der senere er Spillerum for Tilbygning og Ændring efter nye Krav. Og det er derfor med Rette, at man kan betegne den stive, symmetriske Etagebygning som en forældet Form, hvis man vil omplante den til vore Landsbyskoler.

Derved er man ogsaa naaet frem til en Forklaring paa den Skoleform, der i Øjeblikket synes mest typisk. Man finder Bygningerne lagt ud som lave Længer, forskudt for hinanden med hver sin karakteristiske Form, Klassefløjen med forholdsvis ringe Loftshøjde, Gymnastiksalen med større Højde, fritliggende Boliger o. s. v. Paa en naturlig Maade kan man ogsaa derved føje gamle Bygninger ind i Anlægget, og utvivlsomt i Fremtiden knytte nye Elementer til uden at sætte den praktiske Anvendelighed overstyr.

De Betæneligheder, der melder sig, er ikke af teknisk Art. Det er Helhedsvirkningen, Samspillet mellem de uensartede Bygningsdele, der bliver det ømme Punkt. Resultatet kan let blive en Række usammenhængende og tilfældigt virkende Bygningslegemer. Den lykkeligste Løsning i Øjeblikket synes derfor at være de mere lukkede, gaardagtige Byggeformer, som præger mange af de nye Skoler. Det danner en fastere Ramme, der ligesom holder lidt sammen paa de uensartede Elementer uden at man behøver at sætte Anlæggets Elasticitet paa Spil.

I Forbindelse med Skolebyggeriet maa nævnes endnu en vigtig Nydannelse: nemlig Idrætspladserne. Tidligere har man haft en eller anden tilfældig Mark, der benyttedes som Fodboldbane, men der har været meget

primitive Forhold paa saadanne Sportspladser. Nu har Udnyttelsen af de unges Fritid faaet stadig større Betydning, og den stærke Interesse for Idræt, der kan udøves rationelt og under gode Betingelser, har derfor ført til mange nye Anlæg for Landbougdommen – paa samme Maade som Byungdommen længe har haft det.

Ved de nye Skoleanlæg kræves der en Idrætsplads, en Boldbane til Brug for Børnene – en Slags udendørs »Fagklasse«. Og det er naturligt, at disse Skoleidrætspladser udnyttes fuldt ud ved at man ogsaa giver Ungdommen Adgang til dem udenfor Skoletiden. Tillige har man Mulighed for i Forbindelse med Skolebygningerne at have Omklædningsrum og Bruserum, saa man samtidig drager fuld Fordel af de dyre Installationer i de nye Skoleanlæg. Derved har man altsaa skabt Grundlaget for et ordnet Friluft- og Sportsliv for Landsbyens unge Mennesker.

Det er ikke blot velordnede Idrætspladser, man nu træffer paa overalt i Landet, men ogsaa Badeanlæg, idet der i mange Kommuner er anlagt Friluftsbassiner. Disse Svømmebade er gerne ret primitive. De behøver ikke at være dyre i Anlæg, men de er af ganske overordentlig stor Værdi for de unge, og derfor blevet uhyre populære. Til et saadant Anlæg hører Omklædningsrum m. m., der i Reglen udføres som ganske enkle Træskure.

Disse forskellige Idrætsanlæg er jo ikke i egentligste Forstand Dele af det aktuelle Byggeri. Men der er alligevel Grund til at nævne dem, baade fordi de ligesom de nye Bygningstyper har deres egne, karakteristiske Træk, men ogsaa fordi de afspejler en principiel Udvikling. De viser nemlig, at Tilværelsen paa Landet efterhaanden kræver flere Nuancer, og at der opstaar Anlæg af forskellig Art *uden* om Boligen og som et *Supplement* til denne – Samlingssteder for Landboerne under nye Former og som en Berigelse af Fællesskabet.

Om Sommeren søger Folk bort fra de tæt bebyggede Bydele og ud i Naturen. Man har faaet mere Fritid og en mere fordomsfri Indstilling, og derfor er »Flugten fra Byen« blevet en Bevægelse, der har sat sig Spor i helt nye Bebyggelsesformer. I Ferien slaar man sig ned paa Lejrpladser med Teltet som Bolig, i Feriekolonier eller i private Sommerhuse, hvor Byboerne henter Rekreation og Fornylse i det primitive og uformelle Ferieliv.

UD PAA LANDET

GENNEM mange Aar har det voldt Uro og Bekymring, at der stadig strømmer saa mange Mennesker fra Landet til Byerne. »Flugten fra Landet« kalder man det jo. Det er en Bevægelse, som ikke er saa let at standse – den skyldes nemlig ikke Tilfældigheder. Det er ikke bare en overfladisk Interesse for Morskab og Afveksling, der trækker Folk til Storbyen, saadan som mange er tilbøjelige til at mene. I alle Lande finder man de samme Forskydninger i Befolkningens Fordeling.

Bagved det hele ligger Industrialiseringen, der har omformet Erhvervs-livet. Nye og bedre betalte Byerhverv er vokset frem, og samtidig har de tekniske Fremskridt gjort det muligt for Landbruget at klare sig med mindre Arbejdskraft. I Perioder har Flugten fra Land til By maaske været større, end den behøvede at være. Men det har naturligvis ogsaa betydet noget,

at man i Byen venter at finde bedre Arbejdsvilkaar, større Frihed og mere tidssvarende Boligforhold.

Men i det store og stærkt koncentrerede Bysamfund er der i de sidste Aar vokset et klart udtrykt Modstykke frem til Flugten fra Landet – et voksende Behov hos Bybefolkningen til for kortere eller længere Perioder at søge bort fra selve Byen og ud paa Landet, ud i friere Omgivelser for at hente Rekreation og friske Kræfter til Arbejdet. Man kan med fuld Ret tale om »Flugten fra Byen« som en naturlig Reaktion mod Sammenhobningen i den tætbefolkede Storby. Den er naturligvis svagere i sine Virkninger end den erhvervsmæssigt betingede Bevægelse den modsatte Vej. Men den har alligevel stor Interesse ogsaa i bygningsmæssig Henseende.

Netop inden for Byggeriet finder man mange Eksempler paa Bymenneskets Trang til at skaffe sig en Modvægt overfor Arbejdsformen paa Fabrik og Kontor. Mod sætningen mellem Arbejdsstedets specielle Milieu og Kravet til Boligen som en friere Ramme om Privatlivet var dog en Tid ved at blive udvisket. Da nye Ideer – de »funktionalistiske« Ideer – for 10–15 Aar siden brød igennem i Bygningskunsten, fik de gennemgribende Betydning for Boligform og Levevaner. Man nøjedes ikke med at rydde op i den tilgroede og forældede Boligindretning, men man søgte ogsaa at forme det nye med samme klare, enkle og »rationelle« Indstilling, som var saa naturlig og rigtig indenfor selve Arbejdslivets Former. Man har derfor stræbt mod en Rumvirkning med lyse, renlige Flader, neutrale og uden noget bevidst Særpræg, saadan at Beboerne kunde føle sig uhæmmet af den ydre Ramme, der først fik Mening og Værdi gennem Personernes Færden og Leveform.

Der var noget sundt og rigtigt i disse Ideer, men de blev tillempet altfor skematisk og unuanceret. Man kan bedst aflæse det ved den Reaktion, som har rejst sig i de sidste Aar, og som har givet sig Udslag i en hel Del billig og forlorn Romantik, blyndfattede Kirkevinduer, Pappmaché-Bjælker i Loftet og den Slags. Man maa vel nok se disse Ting som en i og for sig forstaaelig Trang til at opretholde Skillelinien mellem det specielle Milieu, hvor Arbejdet foregaar, og det private Milieu, hvor man søger Afspænding og Hvile. Det moderne Erhvervsliv er efterhaanden udspecialiseret i en fantastisk Grad. Derved skærpes Bymenneskets Ønske om at koble Aktivitet og »Funktion« af sig i Fritiden og indenfor Hjemmets fire Vægge.

Det betyder naturligvis ikke, at Funktionalismen har været et Fejlgreb. Den har blot taget noget primitivt paa visse Opgaver, og den har ogsaa været tilbøjelig til at generalisere paa Omraader, hvor det har vist sig farligt. Derfor staar man i Øjeblikket overfor en vis Korrektur af Funktionalismens Tanker. Man maa udbygge dem, gøre dem rigere, man maa søge at optage

en Række menneskelige Værdier i Løsningen, fordi man i sit private Milieu har Brug for dem som en Modvægt til Byens og Arbejdslivets haarde Former. Paa en Række Omraader er det jo netop lykkedes, for Eksempel i det fine Samspil mellem Hus og Have, som er et af de værdifuldeste Træk ved det moderne Eenfamiliehus.

Interessen for Haveboligen er et Udtryk for Byboerens Indstilling. Men Haven er kun et beskedent Hjælpemiddel – bag ved ligger hele den Bevægelse, der kan betegnes som Flugten fra Byen. Det er det moderne By-menneske, der har »opdaget« Naturen og Landlivets Værdier – og ikke dem, der daglig har det helt inde paa Livet. Trangen til at søge uden for Byen er blevet forstærket ved, at man har faaet mere Fritid, ved Trafikmidlernes Udvikling og ved den aabne og frisindede Indstilling, som bl. a. Funktionalismen selv har været med til at bane Vej for.

At Byboerne søger ud fra Byen i Sommertiden er ikke noget nyt. Men mens det tidligere var et Privilegium for de bedrestillede, er det nu blevet en Selvfølge for alle Grupper af Befolkningen, og ikke mindst for de unge. Flugten fra Byen er en Bevægelse, som har faaet enklere Former, og den er blevet mere demokratisk.

Den egentlige Sommerhusbebyggelse har stadig været forbeholdt Mennesker med en god Indtægt, som har kunnet tillade sig at flytte med Familien ud til Kysten eller ud paa Landet. Under mere eller mindre primitive Former indretter man sig i et lille Træhus med Køjer og et minimalt Køkken med Primus. Her finder man Rekreation og Afspænding fra Byens Arbejdsliv og den mere bundne og repræsentative Omgangsform i Bylejligheden. I Friluftslivet og den enkle Levevis, halvt paa Feltfod, opdager man nye Værdier, og derfor er denne Tilværelse blevet et uvurderligt Supplement til Hverdagens Byliv.

Udviklingen indenfor denne Del af Byggeriet er gaet fra de grundmurede og solide Sommervillaer, som i Virkeligheden var Helaarsboliger, der kun anvendtes i Sommerhalvaaret, til stadig enklere og mere »sæsonprægede« Huse. De fleste Feriehuse fra de senere Aar er kun fyldestgørende som Boliger i den lune Del af Aarstiden.

Udviklingen er en naturlig Følge af, at stadig større Kredse af Befolkningen søger at tilbringe Ferien paa denne Maade. Jo større Kredsen bliver, jo flere møder med begrænsede Midler, og derfor faar Husene ogsaa en primitiv og billig Form. Men det er ogsaa andet end Sparsommelighed. Der ligger nemlig hos Byboerne en bevidst Trang til at indrette Sommertilværelsen paa en enkel og uhøjtidelig Maade, som danner en Kontrast til Bylivet. Selv ved det dyrere Sommerhusbyggeri er der derfor en klar Tendens til

Sommerhus i Rungsted. Arkitekt Ole Hagen.

Det moderne Sommerhus er føjet stilfærdigt ind i Naturen og udnytter Terrænets og Beplantningens særlige Karakter. Det er ikke mere en grundmuret og pompøs Villa til Sommerbrug, men blot en klar og simpel Hus-type, som i Form og Materialer er tilpasset Landskabet. Den fremhæver ikke sig selv, men opfylder beskedent sin Funktion som Feriebolig. I denne Beskedenhed møder man et af de fineste Træk i moderne Bygningskunst.

at forme Huset efter de særlige Betingelser, som man stiller til et fordringsløst og uformelt Ferieliv. Har man de økonomiske Midler, sætter man ikke Pengene ind paa at gøre Huset mere tungt og solidt, men derimod paa Kvalitet og Materialevalg, en forfinet »Primitivisme«.

Sommerhustilværelsen har sat sig dybe Spor i de almindelige Boligvaner og i Opfattelsen af Hjemmelivet. Naar Sommerferien er endt, og man søger tilbage til Byens bundne Hverdag, saa bringer man med sig et nyt og friere Syn paa mange Ting, som næsten af sig selv kommer Byboligen tilgode, og som i hvert Fald har øvet en dyb Paavirkning paa Byggeriet af Eenfamiliehuse. Det er *udenfor* Byen, man har hentet de typiske Træk, der nu præger den moderne Havebolig.

Nye Plantyper er vokset frem i det normale Byggeri med Sommerhuset som et – maaske halvt ubevidst – Forbillede. Storstuen med Kamin og de smaa Kamre, Spisekrogen og Terrassen som »udendørs« Stue er Træk, der har vundet Indpas i Eenfamiliehusets Plan. Den gamle og stive Fordeling

Sommerhus i Rungsted. Arkitekt Ole Hagen.

Baade i det Ydre og det Indre danner Sommerboligen en bevidst Modsætning til Byboligen. Den er Udtryk for en vis Primitivisme, som passer til det enkle og praktiske Ferieliv, hvori Byboeren søger Afspænding om Sommeren. Men i Materialevalget, i den utvungne Møblering og de smukt gennemtænkte Detailler ligger der en fin æstetisk Virkning, som har paavirket og fornyet Byernes Helaarsbolig og overhovedet Sansen for Boligindretningen.

af Rummene med lige store Stuer er forladt. Smaa og rationelt indrettede Køkkener er blevet et Husmoderideal, fordi man i Sommerhuset har lært den praktiske Værdi at kende. Samspillet mellem Hus og Have er blevet opdyrket som noget væsentlig, fordi man paa Landet har set, hvor meget rigere Boligen virker, naar den ikke er lukket af, men tværtimod aabner sig frit og ligesom inddrager Omgivelserne i Opholdsarealet. Selv Hjemmets Indretning, den friere og mere bekvemme Møblering, er stærkt paavirket af Sommerhusets Storstue. I Sansen for Materialevalget, for de lyse og lette Farver til Gardiner og Betræk, for Anvendelse af Træsorter med deres ubehandlede Struktur, kan man paavise en Indflydelse fra Hyttens ferniserede Bræddevægge og enkle Bohave. Alle disse mange værdifulde Sider ved Sommerhuset har man søgt at omplante i Byernes Helaarsbolig. Derved har man givet den lidt af den ubundne og uhøjtidelige Karakter, som er Ferieboligens Charme, og som man ogsaa til daglig gerne søger hjem til fra Arbejdsstedets nøgterne og skarpkantede Omgivelser.

Ferielivet i Sommerhusene kommer trods alt kun en forholdsvis lille Del af Bybefolkningen tilgode. Det er temmelig dyrt at skaffe sig saadan en Feriebolig, ikke mindst fordi de velegnede Grunde ved Vandet og Udflugtsstederne jobbes op i Pris. Der breder sig efterhaanden ogsaa i Sommerhusbebyggelsen en selvfølende Grundejerærgerrighed, der spærrer den øvrige Befolkning ude fra Kysten og begrænser Bevægelsesfriheden. Og samtidig betyder det tilfældige og fuldstændig uregulerede Spekulationsbyggeri, at en Del af de landskabelige Værdier gaar tabt. Daarlig Bebyggelse har ødelagt umaadelige Omraader langs den danske Kyst.

I de sidste Par Aar har der rejst sig en naturlig Reaktion imod denne Udvikling. For det første har Staten grebet ind for at værne de fælles Rettigheder og holde Naturværdierne frit tilgængelige. Det er sket gennem en Naturfredningslov, som forbyder Bebyggelse umiddelbart op til Skov eller Kyst, og som giver Grundlag for Indgreb overfor de private Afspærringer, som kan hindre de brede Befolkningslags Adgang til Vand og Strand. Men desuden er der vokset en Fornyelse af Friluftslivet frem, med mere demokratiske og primitive – og derfor endnu billigere – Former for Ferieboliger. Derved er den jævne Bybefolkning, som ikke har større Pengemidler at ofre paa deres Ferie, ogsaa blevet i Stand til at nyde den ude i frie Omgivelser. Og først og fremmest er der gennem den nye Ferielov sikret, at alle ogsaa virkelig *faar* Ferie, hvor de kan hente Rekreation og Fornyelse udenfor Byen.

Det enkleste Eksempel paa disse nye og primitive Boligtyper er Teltet. Det kan tillige tages som et Udtryk for en ny Strømning i de sidste Aars Sommerliv: den ambulante Ferietilværelse. Det er blevet mere og mere almindeligt, navnlig blandt de helt unge, at søge vidt omkring i Ferien og ikke binde sig til et bestemt Opholdssted, saadan som man gør i Sommerhuset. Derfor er de ambulante Hustyper opstaaet: Teltet, Boligvognen, det transportable Sommerhus. Men det kan ogsaa give sig Udslag paa en anden Maade: nemlig ved at Sommerboligerne er faste Elementer, mens der gaar en stadig skiftende Strøm af ferierende forbi og udnytter dem for en kortere eller længere Tid. Saadan opstaar helt nye Typer som Folkeferiebyen og Vandreherberget.

Teltet har for de unge været den enkleste og simpleste Sommerbolig. De tager det med paa Cyklen og slaar det op paa et velegnet Sted ude i Naturen, enten det nu er en Station paa den Rute, de har lagt, eller det er et Sted, hvor de har tænkt at slaa sig ned for et Stykke Tid. Det sidste er blevet meget almindeligt, ikke mindst fordi de unge Ægtepar faar Børn, som ikke er saa lette at tage med paa Farten, og fordi mange af de lidt ældre ogsaa har fundet Værdier i Lejrlivet. Paa den Maade er der ganske naturligt omkring

Sommerhus i Tibirke Bakker. Arkitekt Knud Thorball.

I Tibirke Bakker er der gennem Servitutter og Udstykning gjort Forsøg paa at bevare Terrænets Karakter og en vis Enhed i Sommerhusbebyggelsen, som harmonerer smukt med de eksisterende gamle Bondehuse.

Ferieby ved Esbjerg. Arkitekt Harald Peters.

Feriebyerne, hvor Storbyens Arbejderfamilier efter Tur kan slaa sig ned i deres Ferie, er af større Værdi end uensartede og tilfældigt voksende Bebyggelser, hvor man ødelægger baade Naturen og Privatlivet for hinanden.

Ferieby ved Gilbjerg. Arkitekterne Viggo Sten Møller og Marinus Andersen.

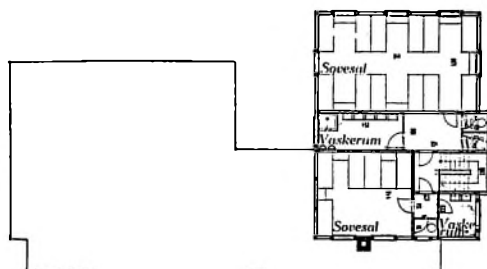
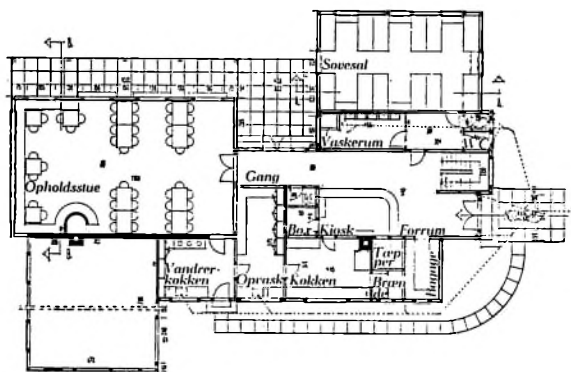
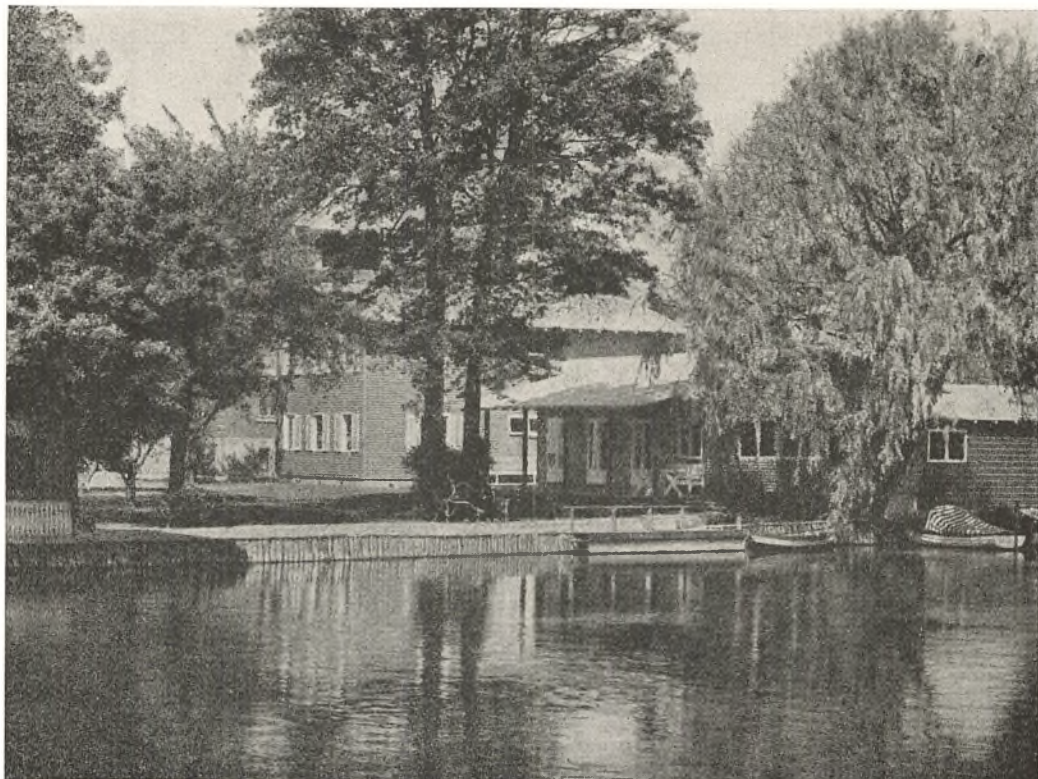
Husene i de nye Feriebyer, der vokser op som store Kolonier af ensartede smaa Træhustyper, byder de ubemidlede Byboere Virkeliggørelsen af en Sommerhustilværelse, som de ikke tidligere har kunnet faa Part i.

i Landet dannet organiserede Former for Teltlivet, saa man ikke slaar sig ned tilfældigt og ødelægger Mulighederne for hinanden, saadan som det er sket med Sommerhusbebyggelsen. »Bebyggelsen« paa Lejrpladsen reguleres, og man faar Part i visse fælles Goder, Kantine, Toiletter o. s. v. Teltlejren bliver saaledes en simpel Prøve paa en elementær Byplanopgave. I »Folkeferiebyen«, som er noget helt nyt, der først er i sin Vorden, er det ambulante Telt afløst af Smaahuse af Træ, hvor en lille Familie – unge eller gamle – efter Tur kan slaa sig ned for Ferien. Det er en reguleret Sommerhusbebyggelse af ensartede Elementer og med visse fælles Foranstaltninger, som det er naturligt i en saadan Sommerkoloni.

»Folkeferie« er en særlig Organisation, der er dannet inden for Arbejderbevægelsen, og den har til Formaal at hjælpe Storbyens ubemidlede Familier, der gennem Ferieloven har faaet nye Muligheder for Fritiden, til en fornuftig og sund Sommertilværelse uden for selve Byen. Folkeferiebyerne bliver bygget forskellige Steder i Landet, hvor Omgivelserne er velegnede for en saadan Koloni, og Husene passes ind, saa der ikke bare dannes en mindre Aflægger af den By, Beboerne kommer fra, men en Bebyggelse, hvor Naturværdierne bevares og kommer alle Parter ligeligt tilgode.

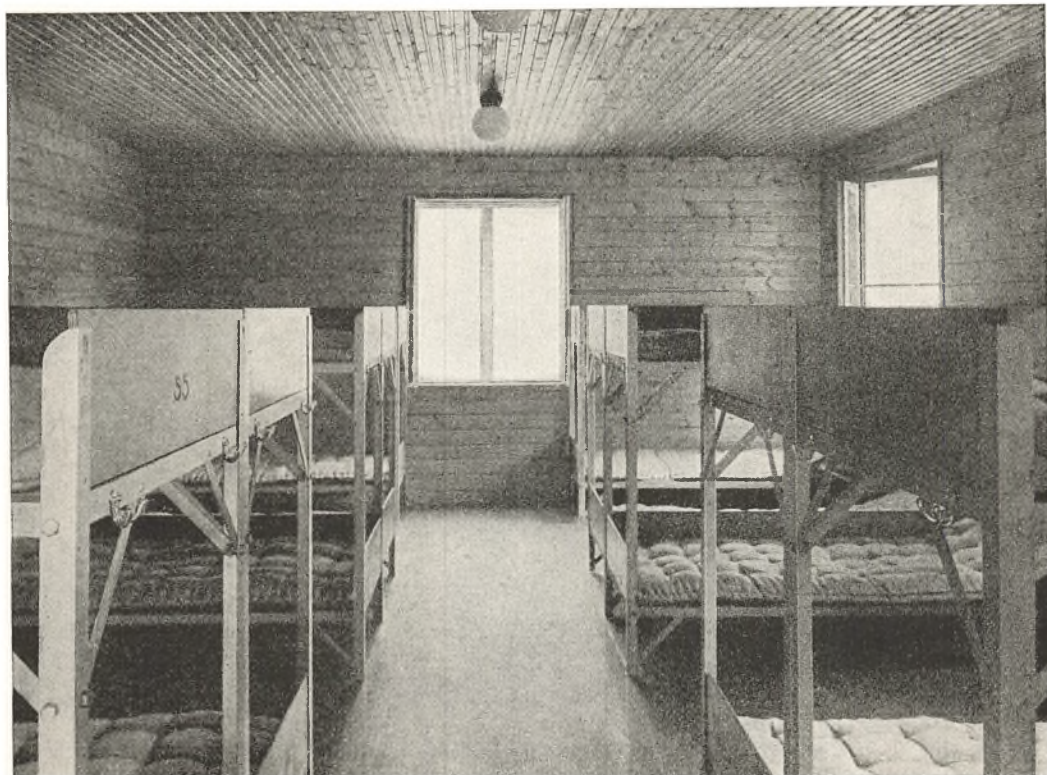
Folkeferiehusene bygges nu overalt i Landet. Det er smaa og meget billige Træhuse, der kun indeholder det strengt nødvendige. Husene ligger i Reglen forskudt, saa de ikke skygger for hinanden og ikke generes af Indblik. Ved Husene er der plantet en lille Trægruppe, der skal lukke sig omkring en udenørs Siddeplads, og som efterhaanden vil vokse op og give Læ og Beskyttelse for Privatlivet og samtidig mildne Præget af de mange ensartede Huse i Anlægget. Bebyggelserne er endnu saa nye, at dette Samspil mellem Huse og Beplantning endnu ikke har taget Form.

Vandreherberget er en Hustype, som er vokset frem i Tilknytning til Vandrebevægelsen. Naar de unge begiver sig ud paa Vejene og i Naturen i deres Ferie, saa har det Værdi, at der langs en hvilkensomhelst Rute ligger en Række faste Stationer, hvor de kan slaa sig ned for Natten og faa Husly for en minimal Betaling. Og det er vigtigt, at det er organiseret under fornuftige Former. Mange Kommuner har derfor indrettet saadanne Vandreherberger med Soverum – i Reglen med Køjer – for Mænd og for Kvinder, med et lille Køkken og et fælles Opholdsrum og med en Bolig for en Leder af Herberget. Som oftest er det et gammelt men brugeligt Hus, der ombygges til Formaalet. Men der er ogsaa vokset nye Bygninger frem, saa der efterhaanden er ved at bundfælde sig en klar Hustype til dette Formaal. Bykommunerne rundt om i Landet har vist Sagen stor Interesse, navnlig af turistmæssige Grunde, og har hjulpet med at tage Opgaven op. Og Van-

Vandreherberg i Silkeborg. Arkitekt Knud Sørensen.

Vandreherberget er en fast Station for de mange unge, der foretrækker den ambulante Ferietilværelse. Det giver dem ikke blot Tag over Hovedet for et beskedent Beløb, men de faar ogsaa Mulighed for at samles efter Dagens Anstrengelser i et Samvær, der udvikler en sund Fællesskabsfølelse. De nye Bygninger er i Reglen opført af Træ.

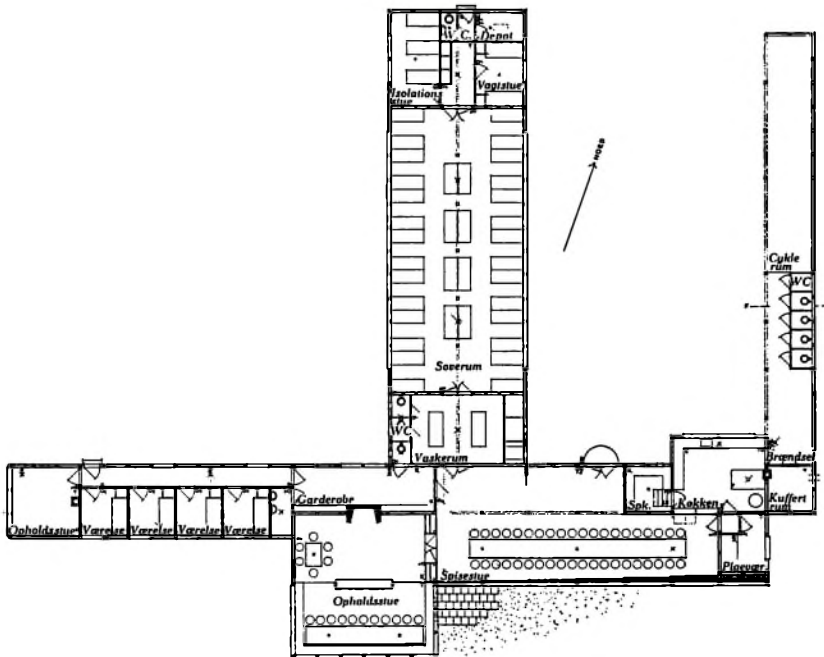
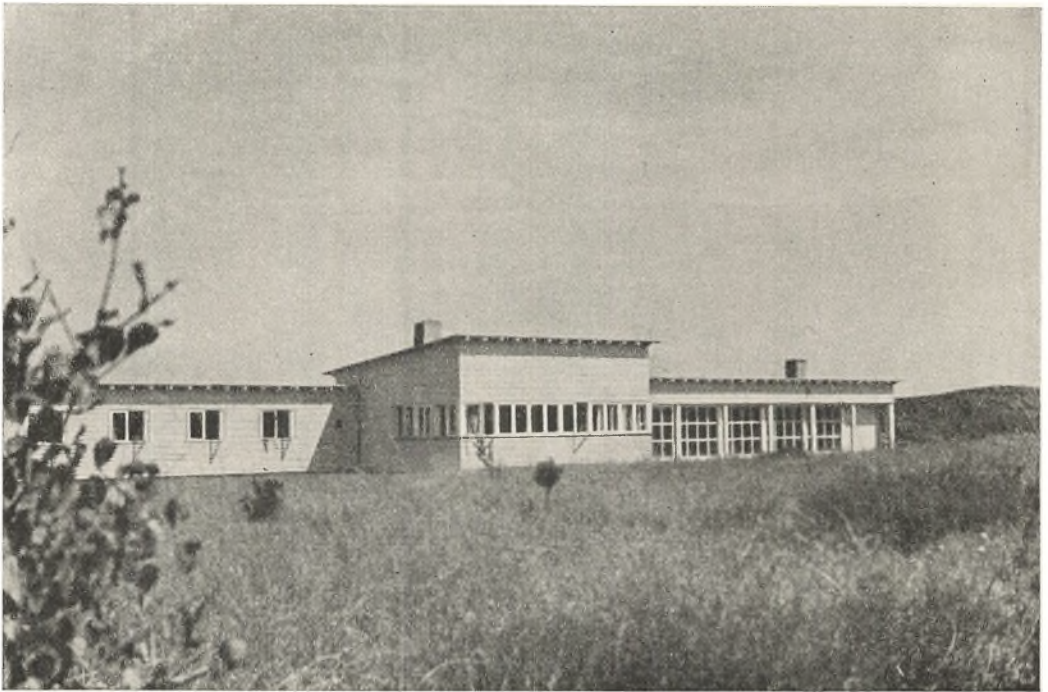
Vandreherberg i Silkeborg. Arkitekt Knud Sørensen.

Vandreherberget skal yde et billigt Natteophold, og Sovesalen er derfor indrettet med Køjer, saa Pladsen kan udnyttes meget økonomisk. De ferniserede Vægge og Køjepladserne viser Slægtskabet med Sommerhusene.

dreerne har paa deres Side gennem deres Sammenslutning, Dansk Vandrelaug, selv bidraget til, at Løsningerne kan blive saa gode som muligt.

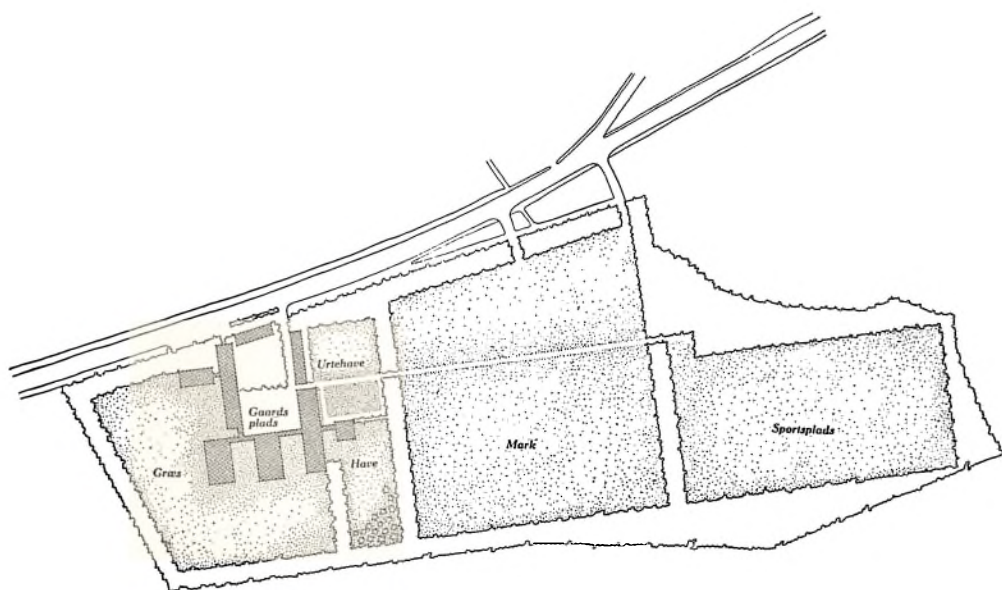
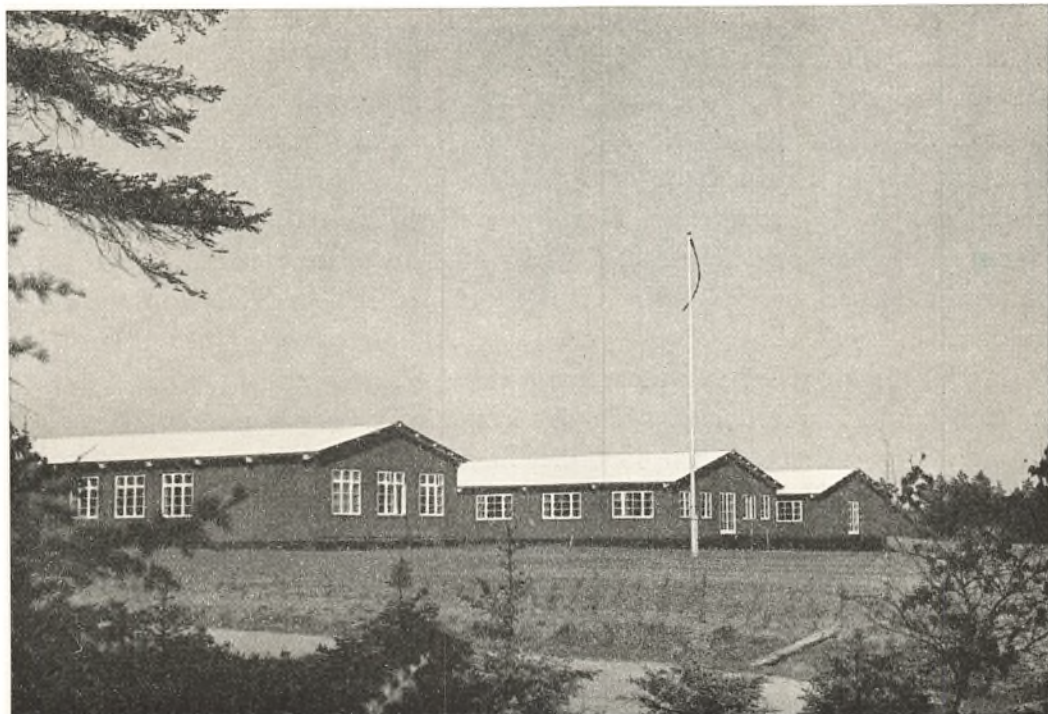
En mere speciel Hustype, som foreløbig ogsaa er i sin Vorden, men som paa samme Maade anskueliggør hele den Strømning, der her er Tale om, er Lejrskolen. Den bygger paa en pædagogisk Tanke om at bringe Bybarnet ud i Kontakt med Naturen og Landet under friere Undervisningsformer, og den virker i Realiteten som et fornuftigt udnyttet Sommerophold for Bybørn i en samlet Koloni. Den rent sundhedsmæssige Værdi af Bybørnenes Landophold har man jo forlængst forstaaet, og ligesom Byerne Aar for Aar har aftaget Landbefolkningens Fødselsoverskud, idet de unge indvandrer til Byerne, saadan har Landboerne gennem mange Aar givet Byens Børn gratis Sommerophold omkring paa deres Ejendomme. I Lejrskolen er dette Ferieliv bragt i en saadan Form, at Børnene ikke blot høster de sundhedsmæssige Fordele, men ogsaa faar et Udbytte i videre Betydning.

Der er endnu en ny og karakteristisk Bygningstype, som er vokset frem i den allerseneste Tid, og som i hvert Fald har visse Træk fælles med

Lejrskole ved Asserbo. Arkitekt Kaj Gottlob.

For Børnene i Storbyen betyder et Landophold mere end legemlig Sundhed. Det lukker en hel ny Verden op for dem. Lejrskolen er et Forsøg paa at organisere Bybørnenes Sommertilværelse, saa de baade henter friske Kræfter og sund Belæring ude i Naturen. Som Bygningstype er Lejrskolen i Familie med Vandrehæberget.

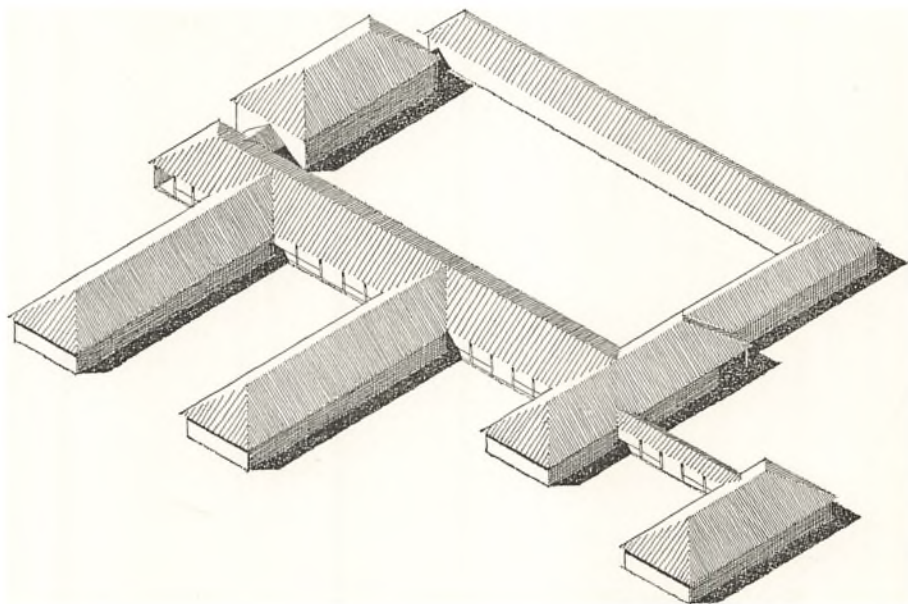
Statsungdomslejren Klosterheden. Arkitekt Ejnar Poulsen.

Samfundet søger at løse nogle af sine Forpligtelser overfor de arbejdsløse unge ved at oprette Lejre, hvor de kan faa Beskæftigelse, Undervisning og sunde Levevilkaar i en Periode. Lejren er bygget op af standardiserede Huselementer af Træ, saa den nemt kan flyttes til andre Egne. Hver Fløj i Lejren har sin Funktion: Sovesal, Klasselokale, Gymnastiksal o. s. v. I Princippet for Planløsningen har Lejren Lighed med Centralskolerne.

Lejrskolen. Det er den saakaldte Statsungdomslejr. Ved en særlig Lov har Staten skabt Grundlag for et Ungdomsarbejde til Fordel for Byernes mange arbejdsløse. Det er Formaalet at modvirke den moralske og fysiske Virkning af Lediggang blandt de helt unge. Rundt omkring i Landet er der derfor oprettet særlige Lejre, hvor de arbejdsløse kan samles under Ledelse og beskæftiges med Jordarbejde, Dræning o. lign. Men desuden modtager de Undervisning af forskellig Art. Ungdomslejren bestaar derfor ikke blot af de normale Sove- og Opholdsrum, men ogsaa af særlige Klasselokaler, Gymnastiksal o. s. v.

En Del Ungdomslejre er indrettet i ældre, eksisterende Bygninger, bl. a. i en Del gamle Herregaarde. Men det karakteristiske ved de egentlige Lejre er, at de er opført af transportable Elementer, saa de efterhaanden kan flyttes til andre Omraader, hvor der er Brug for Jordarbejde af forskellig Art.

Og dermed er Kredsløbet sluttet, idet de unge er vendt tilbage til Landet, ikke blot for at nyde Ferieliv og Rekreation, men for at deltage i produktivt Arbejde. Det er naturligvis ikke nogen Løsning af de sociale Problemer, men kun en midlertidig Hjælp til at afbøde uheldige Virkninger. En samfundsmæssig tilfredsstillende Løsning maa sættes ind, før Strømmen er søgt ind til Byen. Men som Forholdene har udviklet sig, er Ungdomslejren alligevel et sidste og meget karakteristisk Træk ved »Flugten fra Byen«.

Statsungdomslejren Audebo. Arkitekterne Kay Fisker og C. F. Møller.

Staten har ogsaa permanente Ungdomslejre, der ofte er dannet ved Ombygning af gamle Herregaarde. Men enkelte er nybyggede. Audebo er et Eksempel paa et stort Anlæg, som har lidt af den samme Stemning som vore gamle Gaardtyper, og som med sine lave Fløje og store Tagflader rejser sig smukt i Landskabet.

For mange Byboere er Kolonihaven blevet Virkeliggørelsen af Drømmen om en Havebolig. Kolonihavehuset anvendes meget ofte til permanent Sommerbeboelse. Havearbejdet er for Funktionær og Arbejder mere end en Fritidsbeskæftigelse. Det stiver Sindet af og giver dem den Tilfredsstillelse at se noget af deres eget voksne frem.

HAVEBOLIGEN

HAVEBOLIGKVARTERET danner et Grænseomraade mellem By og Land. I Løbet af den sidste Snes Aar er der i Udkanterne af de fleste Byer skabt et sammenhængende Bælte af Smaahuse og Villaer. Det er en Boligform, der er vokset frem som Supplement til Etagehuset, der ellers blev betragtet som den egentlige Bybolig. I Dag er Indstillingen ved at forskyde sig. Man er klar over, at det ikke blot er muligt at lade Byerne vokse med Haveboligkvarterer, men at det tilmed er en rigtig Vej at gaa.

I Byernes Plan er Haveboligkvarteret en af de vigtigste Nydannelser. Naar man gaar igennem saadan et Omraade af Smaahuse kan det ofte virke broget, forvirret, ja til Tider ligefrem kaotisk, fordi Planlægning og Udstykning er foregaaet alt for tilfældigt. Men alligevel ligger der for Bybefolk-

ningen gemt umaadelige Værdier netop i denne Boligform, som efterhaanden er blevet opnaelig ogsaa for den jævne Familie.

For en saadan Familie er et Hus i en Have vel egentlig ogsaa det, de drømmer om. Haveboligen er ikke blot i geografisk Forstand en Grænsepost ud mod den landlige Bebyggelse. Den er for mange smaa Byfamilier tillige en Overgangsform mellem den rendyrkede Bytilværelse og den friere og mere landlige Tilværelse, som de trods alt føler sig stærkt bundet til, fordi mange af dem netop stammer ude fra Landdistrikterne. Vore Byer er vokset – og vokset fantastisk – fordi de har kunnet aftage Landdistrikternes Fødselsoverskud. Unge og ældre er vandret ind til Byen for at sætte Bo og for at søge sig andre og maaske bedre Levevilkaar og Eksistensmuligheder. Det store Flertal opsuges af Byen som Arbejdere, Funktionærer, Tjenestemænd o. s. v. Det er jævne og solide Smaafolk, som stifter Familie og danner en sund Gruppe af Bybefolkningen. Men udenfor Arbejdstiden føler de Trang til at komme i Kontakt med den Jord, som de engang rystede af Støvlerne.

Det er netop den Trang til indenfor Bysamfundet at komme i Berøring med Jorden og det grønne, der maaske er den væsentligste Drivfjeder i hele Bevægelsen bort fra Lejekasernen, som jo har præget saa stor en Del af de sidste Aars Byggeri. Det er en Trang, som ogsaa tidligt gav sig Udslag, selv om det ikke i første Omgang blev til et Byggeri af Haveboliger. Det blev i *Kolonihavebevægelsen*, at den fandt en midlertidig Udløsning.

Ligesom Haveboligen er en Overgangsform til den landlige Bebyggelse, saadan er Kolonihaven med Lysthuset en Overgangsform til Haveboligen. Store Dele af den Bybefolkning, som bor i Etagehuse, har søgt at organisere Interessen for Havedyrkning som Fritidsbeskæftigelse, og særlige Haveforeninger har lejet Arealer af Kommunen eller af andre og udstykket dem i Smaalodder til Medlemmerne. Det har været Arealer, som laa ubenyttet hen, fordi de endnu ikke var modne til Bebyggelse. Nu er de paa en lykkelig Maade blevet mange Byboere til Nytte og Glæde. Men Lejemaalet paa disse Arealer har naturligvis været tidsbegrænset, og efterhaanden som Bebyggelsen rykkede længere ud og krævede nye Byggegrunde, har Kolonihavefolkene maattet vige og flytte til andre Jordstykker, som laa i Reserve. Denne usikre Tilværelse har dog ikke gjort noget Skaar i Bybefolkningens Interesse for Kolonihavearbejdet. Store og tit trøstesløse Grundarealer, der har ligget som nøgne Pletter i Byens Udkant, har Kolonihavefolket opdyrket og gjort til frodige og idylliske Enklaver i den uensartede og spredte Forstadsbebyggelse. Et uhyre Arbejde og en rørende Interesse har disse mange smaa Familier fra Storbyens Lejekaserner viet deres lille Jordstykke, som ofte ligger langt borte fra deres Bolig, men som de alligevel ufortrødent søger ud til i alle ledige

Stunder. Her har de en Plet, der er deres egen, et Stykke Jord, hvor de selv kan se noget vokse under deres Hænder, en sund og nyttig Fritidsbeskæftigelse.

Bevægelsen er nu ved at blive accepteret som en Fritidsbeskæftigelse, der har Krav paa Hensyn og som Byens Styre derfor maa skaffe gode Vilkaar paa samme Maade som den sørger for Bademuligheder, Sportsanlæg o. s. v. Kolonihaverne er blevet et Element i den moderne Byplanlægning. Man gaar frem ad to Veje. For det første søger man at fastlægge Arealer, der kan sikres som permanente Kolonihaver, eller i hvert Fald udlejes paa meget langt Aaremaal. For det andet har man søgt at planlægge Kolonihaver, som efterhaanden kan overgaa til Parcelhuskvarter. Man nærmer sig den naturlige Løsning: Huset og Haven forenes.

Det føler Folk ogsaa som Idealet. Man kan se det alene af den Betydning, de under normale Forhold tillægger Kolonihavehuset. Dets oprindelige Formaal er vel blot at yde Læ, naar det bliver daarligt Vejr, og at tjene til Opbevaring af de Ting, man har Brug for i Haven: Redskaber, Have-møbler o. s. v. Som Regel er det hjemmelavede Huse af meget ulige Værdi. Men der ofres megen Omhu paa at gøre dem saa brugbare som muligt. De er nok primitive, men de udbygges alligevel efterhaanden til hele smaa Bygværker. Og det er karakteristisk, at man maa regne med, at ca. 75 pCt. af de københavnske Kolonihavehuse anvendes til Sommerbeboelse. Man virkeligør Drømmen om en Havebolig, saa godt man formaar.

Kolonihaverne er naturligvis kun en Detaille for et Bysamfund. Naar Spørgsmaalet alligevel fremhæves saa stærkt, er det fordi man vanskeligt kan finde et bedre Udtryk for Bybefolkningens Trang til at søge bort fra Bykærnen og Etagelejligheden og skaffe sig en Fritidsbeskæftigelse ved Havedyrkning, et Opholdssted i det Grønne, naar Arbejdsdagen er forbi, – og vel tillige Trangen til at have sit eget. Parkerne kan give Byboeren de mere passive Glæder. Men kun Kolonihaven eller Haveboligen kan udløse en *aktiv* Interesse. Og som det stærkeste Motiv kommer Hensynet til Børnene, som i Haveboligkvarteret faar langt bedre Vilkaar under Opvæksten.

De egentlige *Haveboligkvarterer* med Smaahuse, som vi kender dem i Dag, fik deres Opsving efter sidste Krig, da man søgte at bekæmpe Bolignøden. Gennem Statsboligfonden fik man ordnet Financieringen af det lille, billige Parcelhus paa en Maade, saa jævne Folk kunde virkeligøre Drømmen om en Havebolig. For en væsentlig Del former Smaahusbebyggelsen sig endnu efter de samme Linier som dengang, selv om der i Husenes Udformning kan spores Paavirkning af nye Ideer.

Selve Haveboligkvarterets Planlægning er dog i de sidste Aar taget op til nøje Undersøgelse. Det er nemlig meget vigtigt, naar man vil fremme Byg-

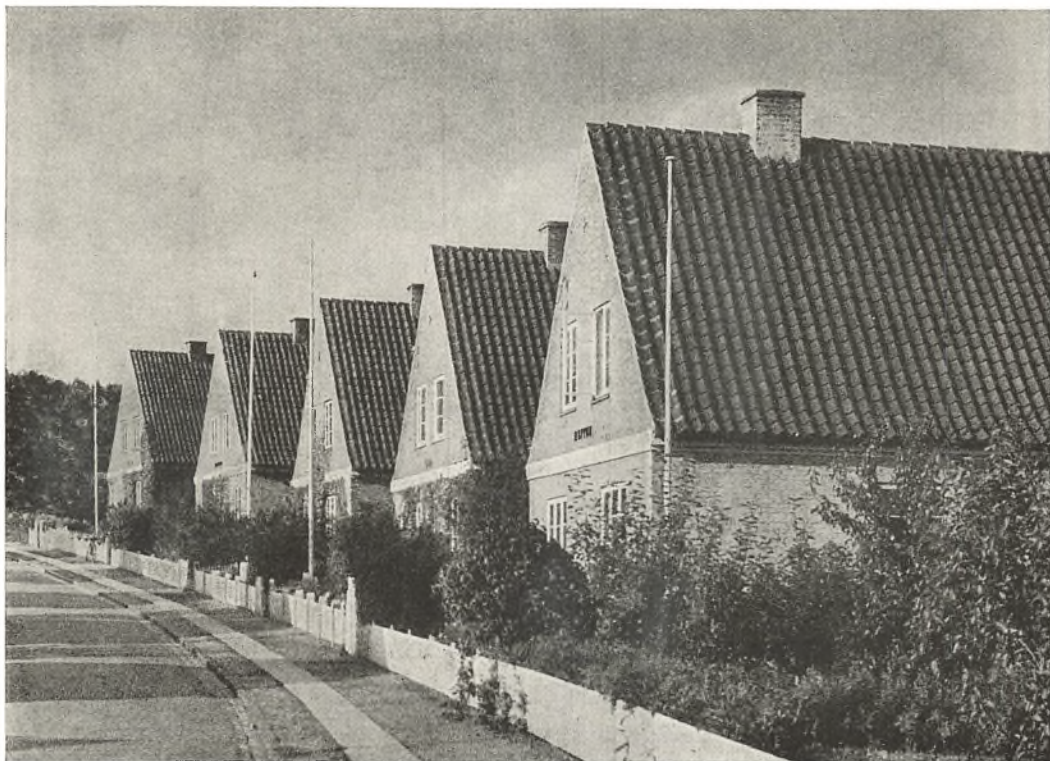
geriet af Smaahuse for Folk med smaa Indtægter, at der sker en Billiggørelse paa alle Punkter. Desværre er Haveboligkvartererne imidlertid planlagt paa en højst uøkonomisk Maade. Som Regel er der altfor store Vejbredder, fordi man i Lovbestemmelserne har forudsat den Mulighed, at der maaske engang kan komme en Forøgelse af Trafiken, som nødvendiggør en Udvidelse. Men derved belaster man de enkelte Grunde med meget store Afgifter og Bekostninger til Stikledninger m. m. I Virkeligheden er det Opgaven at lette Adgangen til at faa eget Hus ved at sørge for en økonomisk Udstykning med billige Boligveje, der er planlagt saaledes, at der ikke med Rimelighed kan forudsættes et senere Behov for Vejudvidelse.

Et andet Spørgsmaal er de Servitutter, der paahviler de fleste Villagrunde. De har fra gammel Tid en Udformning, der belaster Grunden paa en Maade, som ogsaa hæmmer Adgangen for en Bygherre med smaa Indtægter. Paa Grund af Afstandsbestemmelserne til Naboskel og Vej maa Grunden have en ¹anselig Størrelse, og saa bliver den dyr. Havearealet kan tilmed ikke nyttiggøres fuldt ud, fordi Huset kommer til at ligge saa underligt midt i det hele, med Strimler af Jord foran og paa Siderne, der er for smaa og for daarligt beliggende til at have Værdi.

Disse Forhold har ogsaa i høj Grad Indflydelse paa Kvarterets Helhedsvirkning. Det store Vejareal, de stærkt opdelte Grundstykker og den uensartede Placering af Husene forringer det æstetiske Indtryk. Selv om Haveboligkvartererne er en meget betydningsfuld og værdifuld Del af et By-samfund, saa har de altsaa langt fra fundet den Form, man kunde ønske.

Ved Planlægningen baade af vore smaa og store Byer, som navnlig for Tiden er paa Dagsordenen, er Haveboligkvarterets rette Udformning derfor blevet et vigtigt Spørgsmaal. Det betyder saa meget for en By, at man ikke har Raad til at undvære en Regulering og Forbedring. Ved Etagehusbebyggelsen løses Problemerne langt lettere, fordi der nu i Reglen er Tale om meget store, samlede Bebyggelser af en vis Enhed. Men ved Parcelbebyggelsen, hvor Enkelt personer bygger hver sit lille Hus, maa det Offentlige eller en lignende højere Instans sørge for de almindelige Retningslinier og for tidssvarende Bestemmelser med Hensyn til Bebyggelsens Karakter.

Hele den Udvikling, som Byggeriet har gennemløbet i de sidste 10-15 Aar, præger i meget høj Grad Smaahusenes Udseende. Paa mange Maader har det været en Periode, hvor Traditionerne led Skibbrud, og hvor man derfor ogsaa med Hensyn til den ydre Udformning har søgt nye Veje og prøvet at eksperimentere sig frem. Denne uafklarede Tilværelse har skabt alt for god en Jordbund for mange modeprægede Paavirkninger. De har faaet en vis Fremgang, dels fordi man ligesom manglede et stabilt Grundlag for en

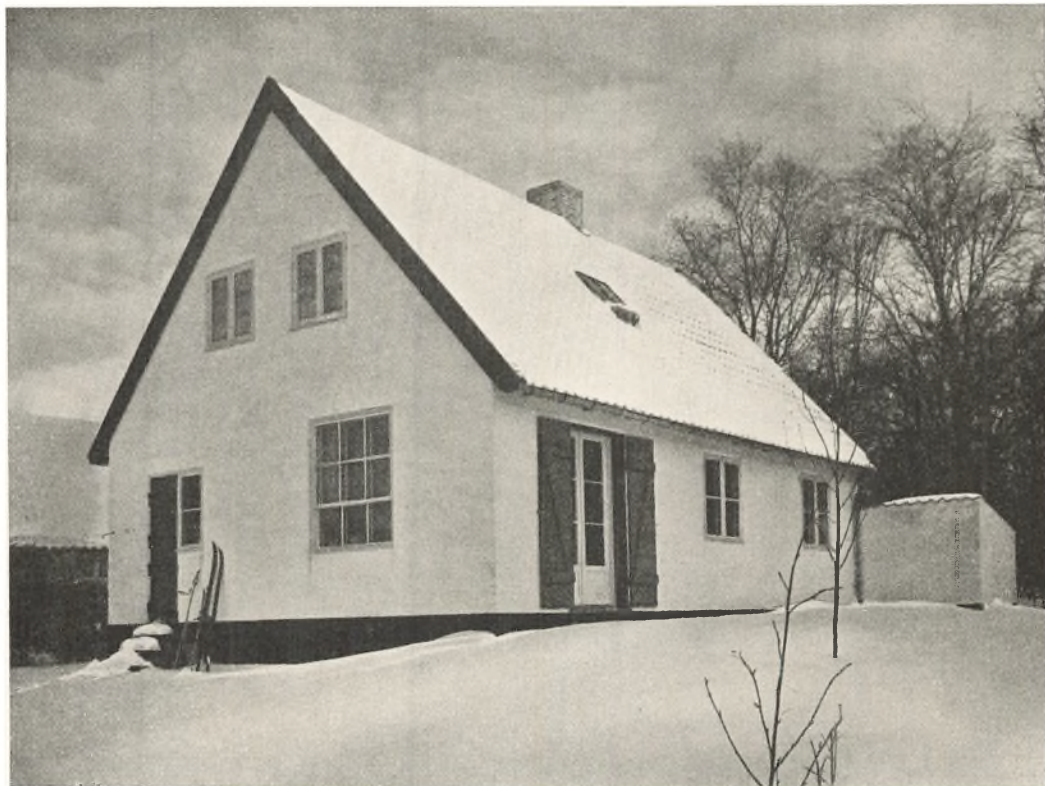
Haveboligkvarter i Aalborg. Arkitekt Ejnar Poulsen.

Et vel tilrettelagt Kvarter med smaa, billige Parcelhuse, hvor der dannes et harmonisk Vejbillede med grønne Haver og beskedne Husgavle. Jo mindre Grundene er, jo mere Betydning har den gode Tilrettelægning.

kritisk Vurdering af dem – dels fordi man vel netop i den Slags Paafund haabede at se en ny og afklaret Linie.

Skal man karakterisere Smaahusbyggeriets Plads i denne Brydningsperiode, saa kan man sige, at det i særlig Grad er blevet Kastebold mellem den vige Tradition og den eksperimenterende Nyorientering. Det har været uundgaaeligt, at selve det usikre og søgende indenfor Bygningskunsten kom til Udtryk i disse Smaahuse, fordi de netop i de sidste Aar er vokset frem i utrolig Mængde. Ingen anden Periode kan vise en Byggevirksomhed af saa vældigt Omfang. Der er vel en Sammenhæng mellem det stærke Byggeri og Trangen til at søge nye Veje, baade i teknisk og kulturel Henseende. Men det er uheldigt, at Usikkerheden har sat sig mange blivende Spor.

Det er nu ogsaa sandsynligt, at man selv har skabt sig lidt for mange Problemer netop indenfor Smaahusbyggeriet. Eller rettere: man har overflyttet en Del af de Problemer, som ganske naturligt indgik i det mere specielle Byggeri, til disse Huse, som i Virkeligheden er meget enkle Opgaver. Nye Ideer er vokset frem, de har fænget, skabt Mod til at bryde med gamle

Eenfamiliehus i Lyngby. Arkitekt Hans Henrik Engqvist.

En lille billig Havebolig er en enkel Opgave, som kræver en beskednen Udformning. I Smaahusene fra de senere Aar er der gjort Forsøg paa at optage og forny visse af Traditionerne fra ældre dansk Byggeskik.

Former og Trang til at arbejde efter nye Linier. Derfor har man brudt med Traditionerne ogsaa indenfor Byggeriet af beskedne Smaahuse. Men Bruddet har været stærkere end Opgaverne i og for sig indbyder til.

Derfor ser man ogsaa en urimelig Mængde tekniske Eksperimenter i dette Byggeri. Det vil sige, i Virkeligheden er det ikke altid en teknisk Indsats, men ofte blot et Spejlbillede i lille Maal af de Løsninger, man har naaet inden for Specialbyggeriet – Fabriks- og Kontorbygninger af Jernbeton f. Eks. Man har gennemløbende Vinduesbaand som i Skeletbygninger, man har frithængende Betonplader og flade Tage, ja, man har Huse, der i det Ydre fremtræder som hvide, helstøbte Jernbetonbygninger, skønt de i Virkeligheden er muret paa almindelig Maade og blot pudsede og hvidtede.

Naar denne uægte Afspejling af moderne Teknik har vundet saa stærkt Indpas i Smaahusbyggeriet, skyldes det for en stor Del, at Hovedparten af disse Bygninger fremstilles paa Spekulation. Derved gøres de ydre Attribute for den moderne Arkitektur til løse Elementer, som af salgsmæssige Grunde knyttes til Huse, hvor de slet ikke hører hjemme. Og de anvendes

Eenfamiliehus i Lyngby. Arkitekt Jørgen Rosenkjær.

Haveboligen i een Etage har vundet stor Udbredelse, men der bygges nu med en mere præcis Tagform og ikke med Bungalow'ens afvalmede, karakterløse Tag. Dette Hus er bygget med 20 cm Ydermur af Gasbeton.

tilmed i forringet eller misforstaaet Form, fordi det som oftest er ukyndige Folk uden æstetisk Skoling, der planlægger dette Byggeri.

Der er dog i de sidste Par Aar sket en Ændring i Opfattelsen. Man er klar over, at netop Smaahusene, som er saa enkle i Opbygningen, er langt bedre tjent med en fast og simpel Byggemaade, der ligger i Traad med det bedste i vor gamle Bygningstradition.

Indenfor Smaahusbyggeriet kan man altsaa paavise en Udvikling fra 30'ernes brogede Modernisme og henimod en enklere og mere traditionsbunden Form. Storbyens Havebolig synes at nærme sig de simple, klare Hus typer, som man finder ude paa Landet eller i Provinsbyens gamle Gader.

Anderledes er det gaaet med de større *Villatyper*. Man kan næsten tale om en modgaaende Tendens, en Bevægelse bort fra Traditionen. Men det er ganske vist den stive og ofte skematiske Traditionalisme ved de store Herskabsvillaer, man forlader, og i Stedet søger man mod en friere og mere opløst Husform, der virker ved flere Nuancer og knytter sig stærkere til Haven og Omgivelserne.

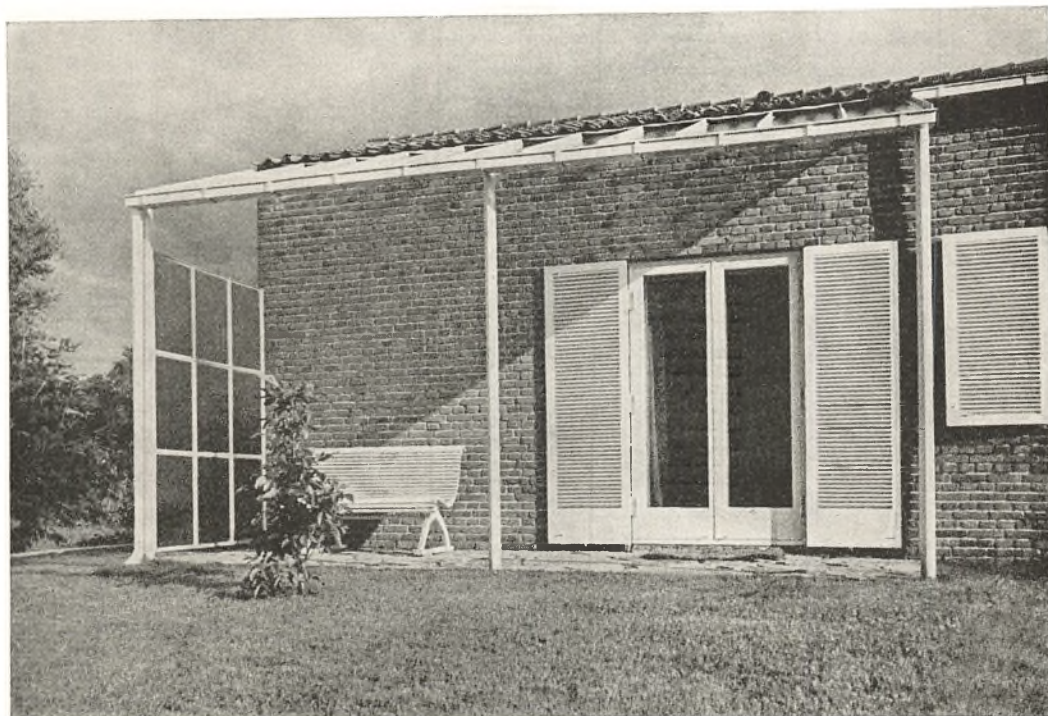
Det »herskabelige« Villabyggeri er jo en Udløber fra de gamle Landsteder og Lystgaarde. Disse gamle, fornemme Sommerboliger havde nok en venligere og friere Udformning end den samtidige Byarkitektur, men det var Bygninger med et klart Stilpræg og symmetrisk Opbygning, hvor det fornemme Præg var en nødvendig Del af Virkningen.

Mange af de ydre Virkemidler gik i Arv til Villabyggeriet, men udtyndet og efterhaanden misbrugt. Den Boligform, som Landhusene var Udtryk for, blev lidt efter lidt demokratiseret. Villabebyggelsen samler sig nærmere ved Byen, selv om det stadig er i meget landlige og frie Omgivelser. Først senere tog Byens Vækst Fart, og Spekulationsbyggeriet slørede Overgangen mellem den bymæssige og den landlige Bebyggelse.

Denne Villabebyggelse, som med Tiden voksede frem i hele Kvarterer i Udkanten af den gamle By, tog i Arv fra Forbilledet – Landhuset – en vis repræsentativ Fornemhed, som altfor hurtigt udviklede sig til Skema og Stivhed i det Ydre. Det var Boliger for Folk med Penge, men ikke altid med noget Overmaal af Kultur. Og det var Huse, der blev til i en Periode, hvor Bygningskunsten var i en Bølgedal og Arkitekterne arbejdede med historiske Forbilleder og kritikløs Stilefterligning. Det var i det Ydre ubeskedne Huse, ofte præget af en uægte Fornemhed.

Den herskabelige Villa bevarede, i Modsætning f. Eks. til det engelske Landhus, selv i det lille Format en vis tillukket og ugæstmild Selvfølelse. Overgangen til Haven maatte formidles ved store Terrasser med Baluster-rækværk og svungne Trapper. Det var nok en Havebolig, men uden den umiddelbare Kontakt med det Grønne, som kun kan opnaas, naar man er villig til at sætte lidt af Værdigheden overstyr. Der findes naturligvis ældre Villatyper med gode Sider, men de fleste har en udpræget skematisk Karakter, og har – alt efter de forskellige Strømninger, der har været fremme – bevaret den strengt symmetriske Opbygning eller en naiv Glæde ved fornemme Attributioner som Taarne, Karnapper og Forsiringer. I de færreste Tilfælde er det blevet til god Bygningskunst, og næsten i alle Tilfælde er det mere blevet et repræsentativt Borgerhus end en egentlig Havebolig.

Eenfamiliehuset i Dag har udviklet sig til noget helt andet. Det er blevet en langt friere og mere ukonventionel Hustype, hvor Kontakten med Haven er Bygningens bærende Idé. Man kan se denne Udvikling som et Resultat af to modgaaende Strømninger. Paa den ene Side er der sket en stadig stærkere Demokratisering af det fornemme Landhus, det bliver efterhaanden mindre i Format og det rykker ind og finder sin Plads i et mere begrænset Haveareal paa Yderkvarterernes fornemme Villaveje. Den modgaaende Strøm kommer fra Byen, hvor Trangen til at faa eget Hus og en beskedne

Eenfamiliehus i Rønne. Arkitekt Willy Hansen.

I den moderne Havebolig er der intim Kontakt mellem Huset og det Grønne. Den overdækkede Terrasse danner et Bindeled, hvor Læskærmen og Tagfladen af Glas yder Beskyttelse uden at lukke af mod den fri Natur.

Have vokser sig stadig stærkere, saaledes at Kolonihavehuset bliver Spiren til Parcelhuset, som atter faar en Udløber i den større Havebolig.

Disse to Strømninger bevæger sig altsaa *mod* hinanden: den første kommer udefra og nærmer sig Byen mere og mere, den opsuger i sig værdifulde Træk fra den frie Sommertilværelse under mere primitive Former og bryder efterhaanden med den repræsentative Skal til Fordel for de virkelige Boligværdier – den anden kommer indefra, fra selve Byen, og søger udefter, ud til friere Omgivelser, til Haven og det Grønne, saaledes som det er beskrevet for Smaahusenes Vedkommende. Man kan ogsaa se det som en stadig stærkere Udligning af Forskellen i Boligvilkaar mellem de bemidlede Klasser og den Del af Bybefolkningen, som har mere jævne Indtægter. Mellem de to Strømninger sker der en værdifuld Vekselvirkning, som efterhaanden binder de bedste Træk fra begge Lejre til Haveboligen i dens nuværende Form.

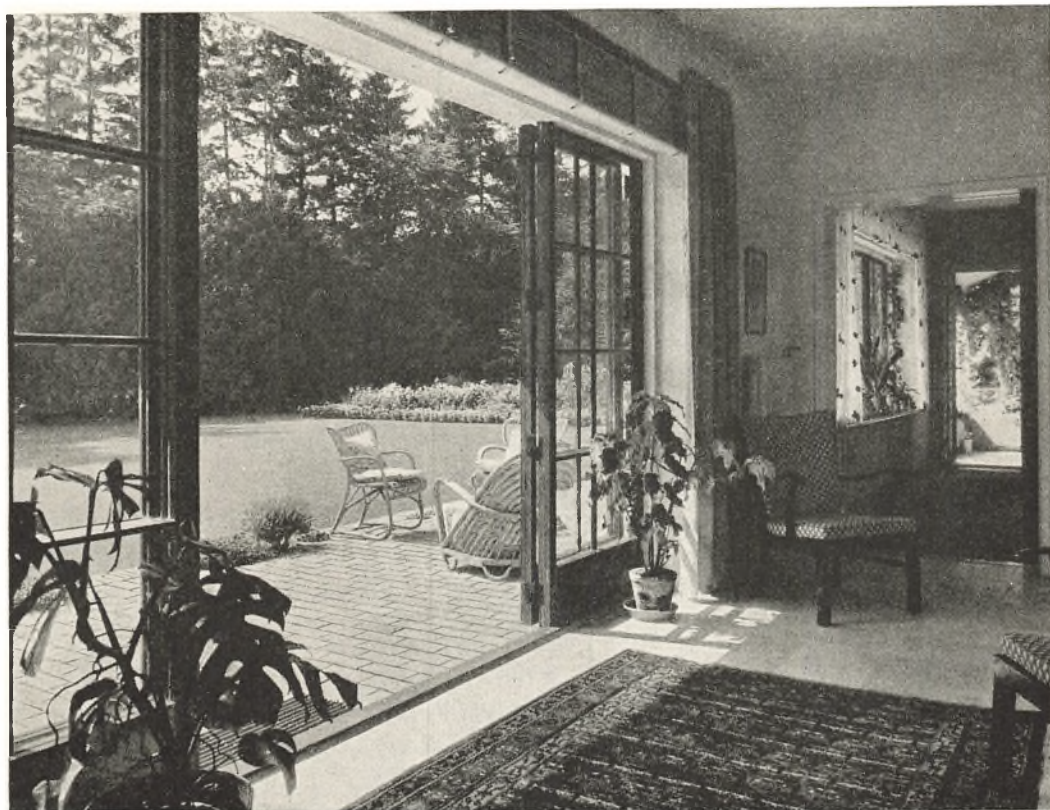
Der er i Virkeligheden vokset en helt ny Opfattelse frem. Man kan bl. a. aflæse den i Planløsningen. I de gamle Villaer var der ikke mange Nuancer i Rumvirkningen, Huset var en fast Blok med Rækken af Stuer opmarcheret paa Geled og med Soveværelserne fordelt paa 1. Sal omkring en stor aaben Trappehall. Stuegulvet laa et godt Stykke over Jorden, saa man ud til Haven

maatte have en høj Terrasse eller en Veranda som Overgangsled. I Huse fra de sidste Aar er Planløsningen og Rummenes Fordeling mindre stiv. Vel raader man ikke mere over saa megen Plads, der er færre Stuer og de er mindre i Gulvareal – men alligevel kan Virkningen være rigere og rummeligere, fordi der er større Afveksling, flere Nuancer i Udformningen, Belysningen og Rummenes hele Karakter. Det er maaske bedst at nævne et Par Eksempler:

Mens man i de ældre Hustyper opretholder en skarp Adskillelse mellem ude og inde, mellem det frie Haverum og Kæden af lukkede og ens udformede Stuer i Huset, saa er der i Eenfamiliehuset i Dag mere jævn Overgang mellem Friluftsrum og Inderum. Bevidst skaber man Forbindelsesled, der hæfter Bolig og Have sammen. En »Havestue« er blevet et andet Begreb end tidligere, hvor det egentlig kun dækkede den Kendsgerning, at der herfra var Døre til Terrassen, mens Stuen iøvrigt havde samme Karakter som de øvrige Opholdsrum. Nu er en Havestue blevet noget mere specielt i Forhold til Resten af Boligen, den adskiller sig klart fra de egentlige Stuer ved at aabne sig helt mod Haven og næsten i Plan med denne. Undertiden har den et gennemgaaende Blomstervindue eller ogsaa sammenfoldelige Døre, der kan slaas helt tilbage, saa man om Sommeren kan bruge Rummet som et overdækket, skyggefuldt Haveareal.

Havestuen bliver paa denne Maade i egentligste Forstand et Rum, der efter Behag kan lægges til Haven eller til Stuerne, og denne glidende Overgang betyder for Huset en friere og rummeligere Fornemmelse. Selv om Stuerne i og for sig virkelig er blevet mindre, saa er Væggen mod Haven paa denne Maade slaet ud, og man tager om Sommeren med fuld Ret Friluftsaarealet med som en Part af Boligen. Derved skaffer man rigelig Kompensation for den Indsnævring, der kan være sket med Hensyn til det bebyggede Areal, hvis man vilde sammenligne med Kvadratmetertallet for en ældre Villa.

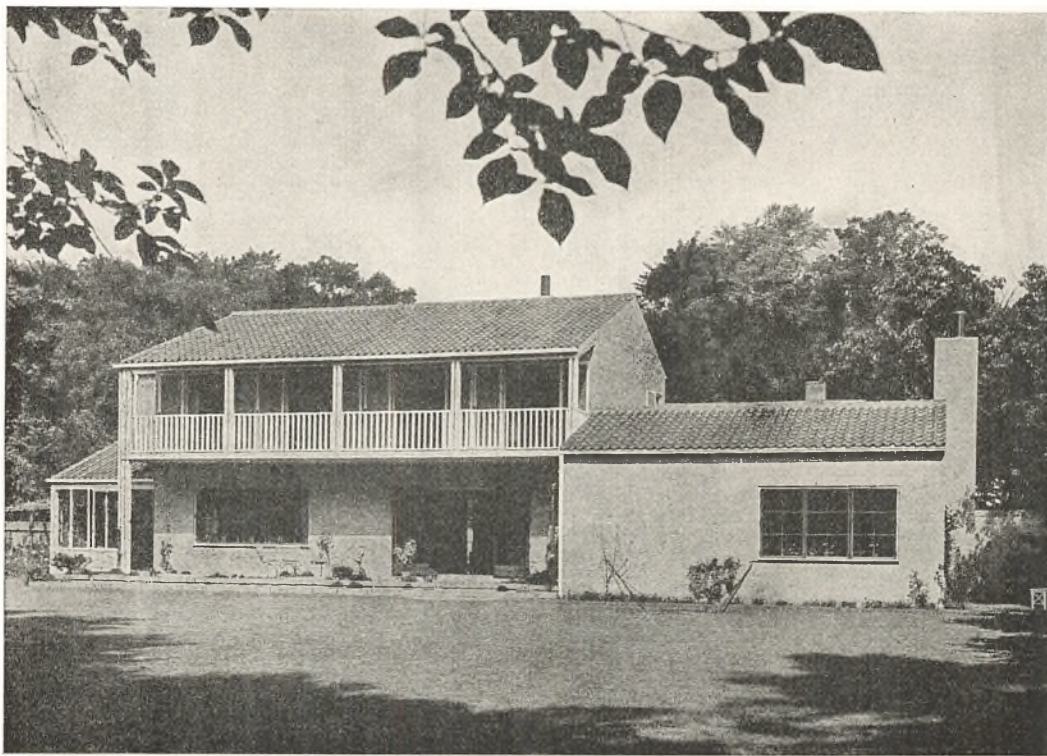
Hvor man har en Havestue, er den i Reglen selv kun et lille Rum. Men de vigende Grænser udad mod Haven og indadtil mod Stuerne – hvor man tit har Adgang gennem en Glasdør eller en stor Skydedør – modvirker Fornemmelsen af kneben Plads. Denne Samhørighed mellem Rum og Have kan i Havestuen være understreget ved Materialevirkningerne. Man fører de noget grovere udendørs Virkninger halvt ind i Huset, eller trækker de finere Nuancer fra Boligen med helt ud i Grænseomraadet. Havens Klinker eller Flisegange danner saaledes den lidt hævede Terrasse og føres helt ind som Gulvbelægning i Havestuen. Blomsterne findes paa begge Sider af de store Ruder, som danner Væg, og undertiden kan man se selve de indvendige

I de større Eenfamiliehuse formidles Overgangen mellem Have og Stuer, saa den overdækkede Terrasse og Havestuen med den store Dør danner Overgangen mellem ude og inde. Der er skabt Samhørighed mellem Rum og Have, og derved er der føjet noget væsentligt og værdifuldt til Karakteren af den moderne Villa.

Vægge staa som fuget Facademur. Paa den anden Side kan Møblerne være af en saadan Art, at de ikke alene falder naturligt til inde i Stuerne, men ogsaa kan trækkes ud paa Terrassen eller helt ud i Haven, uden at de virker urimelige eller hjemløse i det Grønne, saadan som en Plysstol vilde gøre det. Spanskrørmøbler, som har fundet saa stor Udbredelse, har det netop paa denne Maade. Med deres fine Dimensionering og elegante Linier vil de passe ind i et Stueinteriør. Og med deres lyse Farver og det naturlige, ubehandlede Materiale føles de lige saa rigtige og selvfølgelige ude paa en Plæne.

Eksempler paa denne bevidste Vekselvirkning mellem ude og inde, som man vil kunne spore overalt i gode moderne Eenfamiliehuse, kan for saa vidt forfølges videre. Man anvender f. Eks. Persiener, som netop er karakteristiske ved, at de kan foldes sammen, saa de danner Væg, eller indstilles saa de slipper mer eller mindre Lys og Sol ind i Rummet. Terrassen, som man i Reglen har liggende udenfor Havestuen, overdækker man med Markise, der danner Loft og ligesom markerer et Rum, der er forskudt helt ud

Eenfamiliehus i Charlottenlund. Arkitekterne Ib Martin Jensen og Hans Erling Langkilde.

I de større Huse skabes der ved Forskydning af Husblokkene Læ og Opholdspladser som Overgang mellem Hus og Have. Huset aabner sig overalt mod Haven, dels ved Døre direkte fra Opholdsstue og Havestue, dels ved Døre, der fra Soverummene fører ud til en Loggia. I Tagetagen er indrettet Pigeværelse og Gæsteværelse.

foran Husets Facademur. Alle disse Eksempler viser en Indstilling, som paa mange Maader er ny og som kan minde om noget af det bedste i japansk Boligkultur.

Det er ikke en Detaille ved Planen i det moderne Eenfamiliehus, der her er behandlet saa bredt. Det er selve den bærende Idé i Haveboligen. Og Havestuen bliver paa denne Maade mere end et Berøringspunkt med det Grønne – den bliver selve Omdrejningspunktet i Planen som en Helhed. Den er Mellemstation og Fordelingscentral til Husets forskellige Afdelinger, paa Flisegulvet slipper man af med Jord og Fugt inden man kommer ind paa de pæne Gulve. Omvendt støder Husets øvrige Rum op hertil for at faa en Udfaldsport til Haven. De hægter sig til alt efter de særlige Forhold, der bestemmer Planens øvrige Træk, og danner derved stærkere Forskydninger mellem Husets Led end man tidligere kendte. Det er med andre Ord et Brud med den gamle stive Tradition, hvor Rummene laa paa Stribe med en Dør ud til Terrassen.

Disse Betragtninger skal naturligvis ikke forstaas saa bogstaveligt, at en

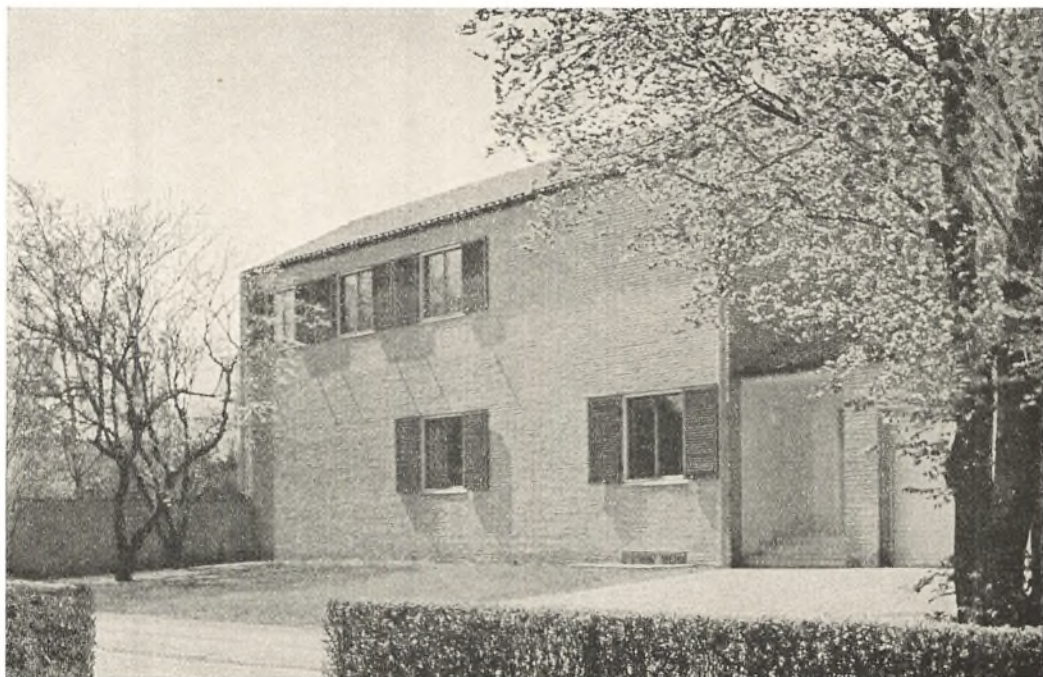

Eenfamiliehus. Arkitekt Thomas Havning.

Skønt de nye Haveboliger har en stærkt opdelt Plan med stærke Forskydninger og varierende Højder, er der dog Helhed i Udformningen. Sammenkædningerne er enkle, og Tagfladerne binder Huset sammen til en Helhed. Stuen aabner sig med Glasdøre ud til Opholdsterrassen, som ligger næsten i Plan med Huset.

Havestue i den her skitserede Betydning er en Nødvendighed i et moderne Eenfamiliehus. Den anskueliggør blot paa den mest karakteristiske Maade Hovedtrækkene i Husets Opbygning. Ved mindre Huse mangler dette Led maaske helt, og Opholdstuen har Forbindelse direkte ud til Terrassen. Det betyder en Forenkling, en Koncentration, men det er den samme Tanke, der ligger bag. Ved større Huse kan der være indskudt en Vinterhave, et lille Drivhus eller maaske blot et lille Blomsterrum. Det giver flere Nuancer, men det er kun Variationer af den samme bærende Idé.

Kontakten med Haven opstaar naturligvis heller ikke altid paa et enkelt Sted alene. Man søger at skabe mer eller mindre betydningsfuld Tilknytning ogsaa i det enkelte Rum, hvis Forholdene gør det muligt. Man kan have en udendørs Spiseplads umiddelbart udenfor Spisestuen eller Spisekrogen. Man kan have Dør ind til Soverummene, hvis de ligger i Stueetagen umiddelbart over Terræn. Men selv hvor de ligger paa 1. Sal, søger man ofte at bryde Facadeskallen og ved Altaner, Loggiaer el. lign. at faa et beskedent Friluftsrum, der ligesom udvider og beriger Boligarealet.

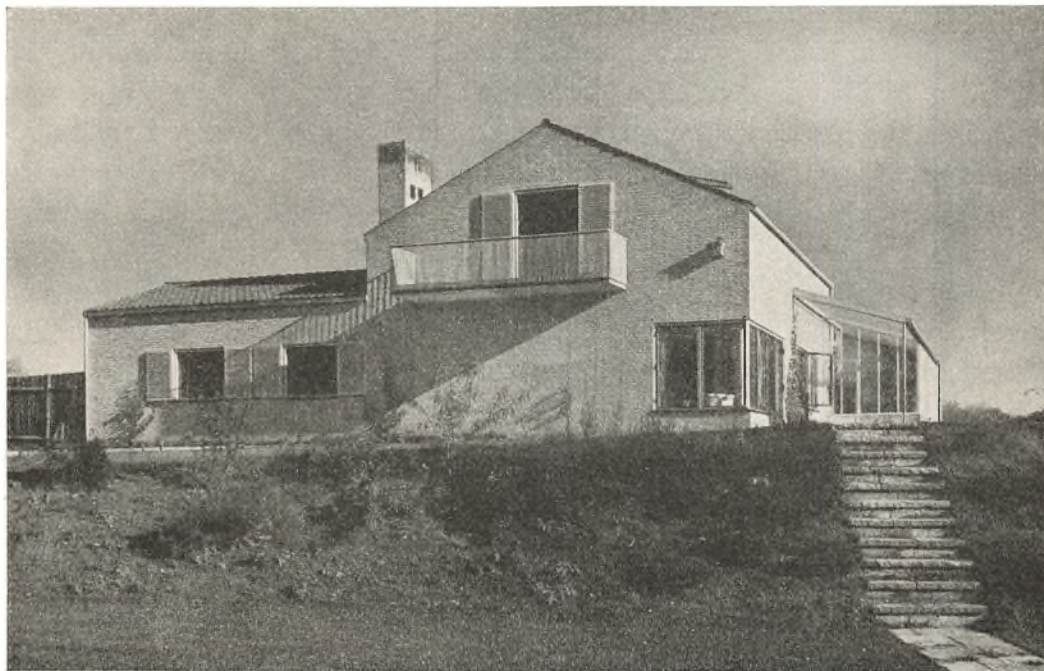

Eenfamiliehus i Hellerup. Arkitekt Tyge Hvass.

Den moderne Villa lægger ikke Vægt paa at virke højtidelig og pompøs ud mod Vejen. Den er orienteret indad mod Haven, hvor den aabner sig saa frit som muligt. Ryggen vender mod Gaden for at skærme Privatlivet.

Ud fra disse Synspunkter bliver Planløsningen ofte stærkt opdelt. Huskroppen bliver mere sammensat, der dannes større eller mindre Fløje, ved mindre Huse maaske kun en Vinkelform eller en enkelt fremskudt Del paa Hovedhuset. Men i alle Tilfælde med en mindre skarp Grænselinie mellem Hus og Have. Bygningen vender saa vidt muligt Ryg mod Vej eller Naboer, og lukker sig til Gengæld omkring det Haveareal, der ligger op til Huset. Husfløjene søger saa langt ud mod Skel, som man har Lov til, for at levne den størst mulige Plads til Opholdshaven.

I Udformningen af de enkelte Rum vil man finde samme Trang til at nuancere, saa man faar den rigest mulige Virkning af de mange eller faa Rum. Mens man tidligere arbejdede med nogenlunde ensartede Rumstørrelser, der laa paa Linie og maaske var orienteret paa samme Maade, saa er enhver Stue nu karakteriseret paa sin Maade ved Form, Størrelse, Vinduesplacering o. s. v. Man har Plantyper med en lille Spisekrog og en stor Opholdsstue eller med to Stuer, hvor den ene er skudt ud i en særlig Fløj, og maaske tilmed har Gulvet liggende i et andet og lavere Plan. Ja, en stor Opholdsstue kan være to-delt, saa man faar en lavere og en højere Del med et Par Trin som Forbindelsesled. Alt dette giver større Variationsmuligheder

Eenfamiliehus i Klampenborg. Arkitekt Arne Jacobsen.

Den danske Villa har i de sidste Aar fundet en typisk Form, som er præget af Murflader af gule eller mørkerøde Sten, en Husblok uden Gesims og med forholdsvis lav Tagrejsning, Teaktrævinduer og de hvide Skodder.

for Møblering, for Rummenes Brug, for den Tilværelse der skal leves. Og i sin Helhed giver det en Tendens bort fra de meget nøgterne, lidt kølige og lidt accentuerede Rumvirkninger, som for 10–15 Aar siden vandt Indpas i Villabyggeriet. De var paa deres Side en naturlig Reaktion mod det overbroderede og alt for pompøse, der fra Perioden forud klæbede ved de store Villaer. Det er en rigtig og sund Udvikling, at man efter denne Udrensning nu atter søger at give Boligens Rumvirkninger et større Register og derved skaber et Privatmilieu med Plads for det intime, det hyggelige, det festlige o. s. v.

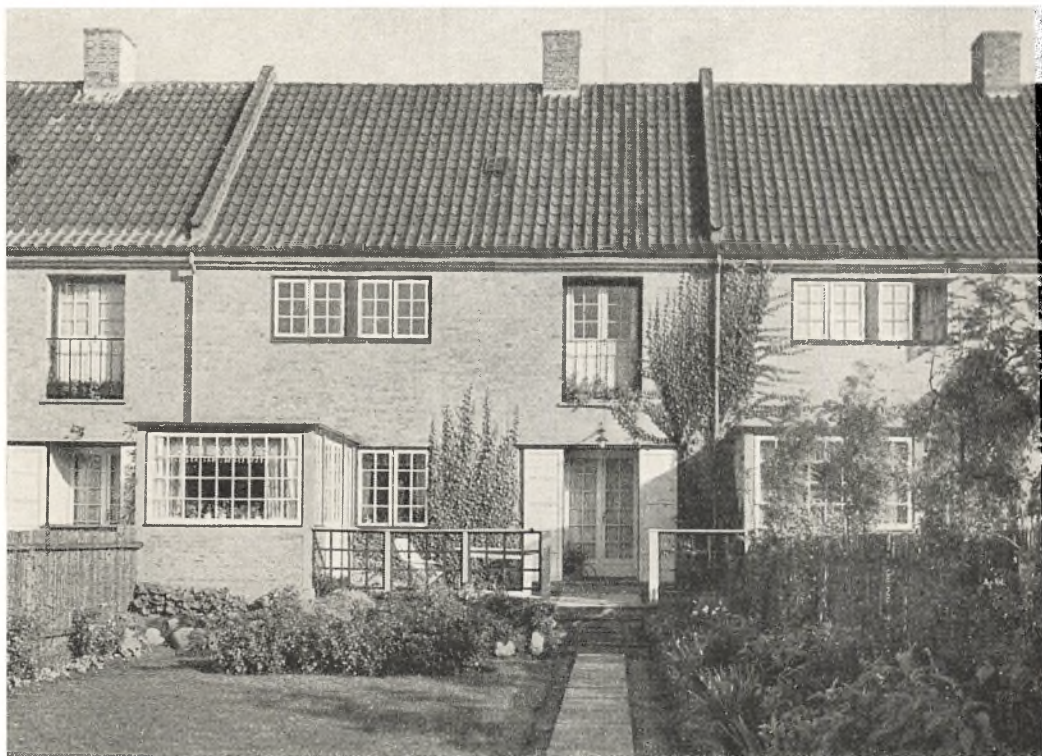
Den opdeltede Planløsning, som altsaa er et karakteristisk Træk ved det større Eenfamiliehus, har derimod ikke, som man maaske kunde tro, ført til en splittet Udformning af Bygningernes Ydre. Ganske vist dannes der ved mange Huse en vis Opdeling i Fløje, og der kan være mere eller mindre udprægede Forskydninger i Husblokken. Men som en Helhed er Bygningslegemeerne enkle i Formen, de bindes sammen af Taget eller hæfter sig paa hinanden ved klare og simple Sammenskæringer. Naar det Ydre selv ved større og mere sammensatte Bygninger alligevel virker paa en enkel og overskuelig Maade, skyldes det for en stor Del Materialevalget. Materialernes Art,

Kvalitet og Farvevirkning er som Regel vel afpasset efter hinanden. I andre Landes Bygningskunst finder man en stærkere Trang til at nuancere ogsaa det Ydre, til at danne et mere kompliceret Samspil af brogede Virkninger, ogsaa hvad Materialerne angaar. De lidt større Typer paa danske Eenfamiliehuse er som Regel simple Murstensbygninger, gule eller røde Teglsten, med Tage, der har en vis Rejsning og er dækket med Tegl eller Skifer, og med Vinduer, Døre og Skodder af Træ, ofte Teaktræ, i sjældnere Tilfælde af Staal. Det maa ogsaa fremhæves, at den bygningsmæssige Udførelse som Regel er af høj Kvalitet, hvor det ikke drejer sig om Huse, der er opført paa Spekulation.

Iøvrigt maa det overraske, at det netop i de sidste Aar har været muligt at opføre et meget stort Antal kostbare Villaer som Spekulationsbyggeri med Salg for Øje. Det er Huse, hvis Købesum tit er meget betydelig, og man finder dem selv i Kvarterer, som ellers præges af det gode Villabyggeri, hvor Bygningen er blevet til i nøje Samarbejde mellem Bygherre og Arkitekt.

Der er nemlig trods alt et væsentligt Spring fra Smaahusene til de store Eenfamiliehuse. Lige saa naturlig og rigtig Tanken om »færdigsyede« Huse, Typehuse, maa være ved det mindre Byggeri – ligesaa unaturlig synes den at være, naar det drejer sig om komplicerede Bygninger med mange og stærkt varierede Rum. Jo mere sammensat en Bygning er, jo mere afgørende bør ogsaa Tilpasningen til en bestemt Familie med dens særlige Forudsætninger være. Ved Smaahuse tvinges man til at gaa ud fra Forestillingen om et meget enkelt Levesæt, som Familien – enten den er stor eller lille – maa tilpasse sig, fordi Midlerne ikke strækker til mere end en forholdsvis simpel Hustype. Men ved en mere kompliceret Opgave er jo netop alle Afvigelserne fra den grove Hoveddisposition af særlig Betydning for Resultatet. Med en imaginær Bygherre bliver Resultatet præget af Tilfældighed, men ogsaa af mer eller mindre heldige Modeluner som man skønner kan lette Salget.

Heldigvis præger disse Spekulationshuse ikke Hovedresultatet. For der er ingen Tvivl om, at dansk Byggeri med Hensyn til Eenfamiliehusene har en meget høj Standard, der vist er mere afklaret end de andre Omraader indenfor Boligfremstillingen.

Rækkehusbebyggelsen Sundvænget. Arkitekt Thorkild Henningsen.

Rækkehuset er en økonomisk Form for en Havebolig, fordi der er smaa Grunde, korte Stikledninger og kun to regulære Facader. Alligevel har Rækkehuset haft megen Modstand at overvinde. Men afdøde Arkitekt Thorkild Henningsens smukke Bebyggelser fra 1920-erne viser bedst, hvor urimelig Frygten for det skematiske har været, og Rækkehuset har nu en naturlig Plads i Byens Byggeri mellem Etagehuset og den fritliggende Havebolig.

RÆKKEHUSENE

I RÆKKEHUSENE har man fundet en Boligform, der danner et Overgangsled mellem Etagehuset og Haveboligen. Bebyggelsesformen er gammel. Den er finest repræsenteret i vore mindre Provinsbyer, hvor Gadebilledet dannes af lave, sammenhængende Husrækker med tre- og fire-Fags Bygninger. Husene gaar jævnt over i hinanden uden store Variationer i Vinduesstørrelser og Profilerung, og paa Bagsiden ligger et sammenhængende Bælte af grønne Haver, som næsten ophæver Skellet mellem de enkelte Bygninger.

Denne Dobbeltthed i Karakteren med Gadefront og Haveside giver et Billede af noget væsentligt ved Rækkehuset: det er paa een Gang Bybolig og Havebolig. Ganske vist er det ikke mere en Bebyggelse, der passes ind

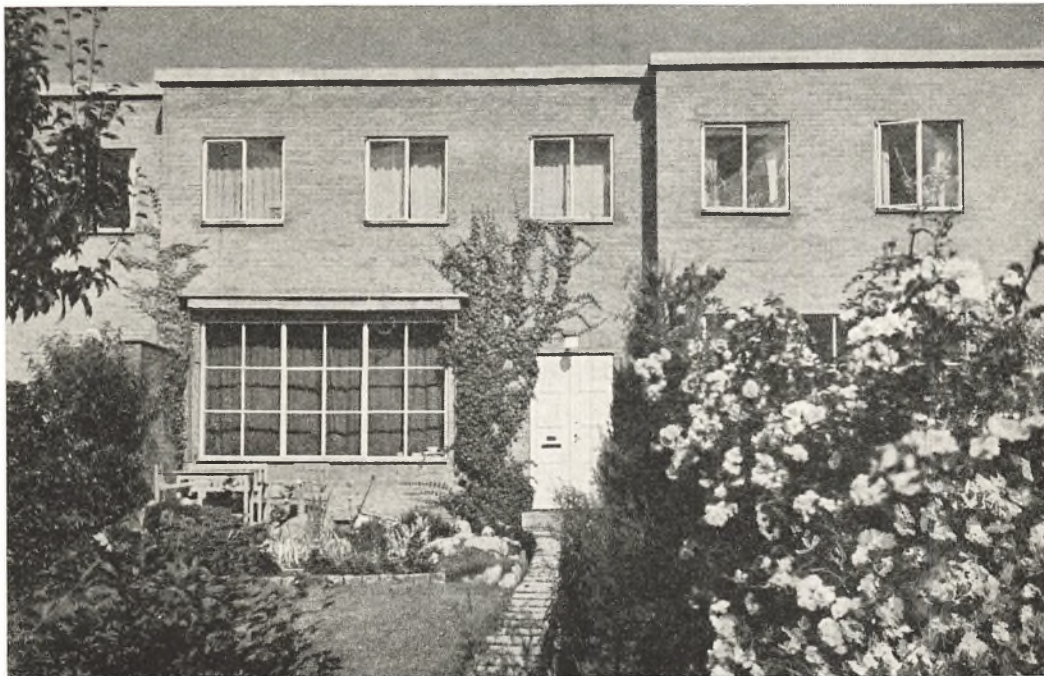
i de centrale Kvarterer. Men det er stadig en Hustype, der er bestemt for Bybefolkningen, og i Kraft af de store økonomiske Fordele, der knytter sig til Udstykningsformen, behøver man ikke at trænge den ud paa de fjerneste og billigste Grunde.

Ved Rækkehusbebyggelsen opnaar man korte Forsyningsledninger, smaa Grundarealer og kun to Facader at opføre og vedligeholde, og derfor har den let ved at hævde sig i økonomisk Henseende over for den fritliggende Villa. Men Rækkehuset har samtidig de væsentligste af Haveboligens Fortrin, og derfor staar det ogsaa stærkt i Konkurrencen med Etagelejligheden. Rækkehuset er da blevet den naturlige Boligform, naar man vil skaffe den mindst bemidlede Del af Befolkningen Adgang til en Havebolig. Og den er lige saa naturlig for den Befolkningsklasse, der i og for sig nok har Raad til en Havebolig, men som samtidig lægger Vægt paa at bo paa de velbeliggende og derfor dyrere Grunde i Nærheden af Byens Inderkreds.

Det er i den sidste Form, at Rækkehuset for en 10–15 Aar siden slog igennem. Trods sine Ahner inden for ældre dansk Bygningskunst har Rækkehuset nemlig i en meget lang Periode været lidet velanset. Hele den individualistiske Indstilling, som saa stærkt paavirkede Byggeriet helt ind i dette Aarhundrede, levnede ikke megen Agtelse for de sammenbyggede og ensartede Hustyper. Først i Slutningen af 20'erne blev der skabt Grobund for Rækkehusene. Man forsøgte sig med nogle nye Bebyggelser paa godt beliggende Grunde, og her fandt den bedrestillede og mere fordomsfrie Del af Bybefolkningen sig en Havebolig i et forholdsvis centralt Kvarter. Det blev indlysende, at man opnaaede store økonomiske Fordele, og de smukt udformede Kvarterer viste, hvor urimelig Frygten for det skematiske Udseende var. Efterhaanden blev Modstanden da ogsaa brudt inden for alle Dele af Befolkningen. I Dag er Rækkehuset maaske endda den mest aktuelle Boligform i det nyere Byggeri, ikke mindst fordi den støttes baade af det Offentlige og af de store Boligselskaber.

Rækkehuset i nyere dansk Byggeri er saaledes ikke begyndt i sin enkleste og mest primitive Form, men er i denne Omgang dukket frem som en Slags sammenbyggede, større Villaer for et ret velhavende Publikum. Da Isen først var brudt, udviklede der sig imidlertid en Rigdom af Typer, som bedst viser, hvor vidt Rækkehuset i sin nuværende Form spænder. Det er blevet en Boligform, som paa sin Vis tilfredsstiller lige saa forskelligartede Behov som de to andre Hovedformer, Etagehuset og det fritliggende Eenfamiliehus.

Rækkehusbebyggelserne fra Slutningen af 20'erne er for Størstedelen i to Etager og med ret store Lejlighedstyper. Husblokken er meget dyb, saa man kan opnaa den økonomiske Fordel ved en lille Facadelængde. Paa Have-

Rækkehusbebyggelse i Hellerup. Arkitekterne Palle Suenson og Ib Martin Jensen.

De fleste Rækkehusbebyggelser er i to fulde Etager og ret rummelige. De er bestemt for Mennesker, der har Raad til at bo centralt, men alligevel gerne vil have et privat Haveareal. For at bryde de lange Facader og understrege Huset som Enhed for Bebyggelsen er der her en lille Forskydning i Murflugten mellem hvert Hus.

siden er der ofte bygget et Karnap eller Veranda frem, som skærmer Terrassen, Friluftssiddepladsen, mod Indblik fra Naboerne. Flere Steder har man ført et gennemgaaende Tag hen over Karnap og Siddeplads, saa man heller ikke fra Naboernes 1. Sals Vinduer kan se ned paa Terrassen.

Disse Forsøg paa at skærme Udendørspladsen er noget væsentligt ved Udformningen. Det er nemlig Naboskabet, der er Rækkehusets Problem. Det skal dog ikke forstaas saadan, at man i Rækkehuset er værre stillet end ved andre Boligformer. I Etagehuset ser man ganske vist ikke Naboerne, men man kan høre dem, baade ovenover og nedenunder og paa Siderne. I Rækkehuset har man kun nogen paa Siden af sig, og ved mange af Bebyggelserne betyder det endda mindre, fordi man har udformet Planen, saa Stuerne i det ene Hus støder op til Birummene i det næste.

Det fritliggende Hus har naturligvis særlig gode Muligheder for at gøre sig uafhængig af Ulemperne ved Naboskab. Det forudsætter dog et meget stort Grundareal, hvor Huset til alle Sider placeres langt fra Naboskel. Men saadan bygger man jo ikke. Tværtimod er Tendensen gaaet i Retning af meget smaa Grundstykker, fordi Priserne paa Jord er presset saa stærkt i Vejret. Efterhaanden er man i mange Villakvarterer naaet ned paa saa lille

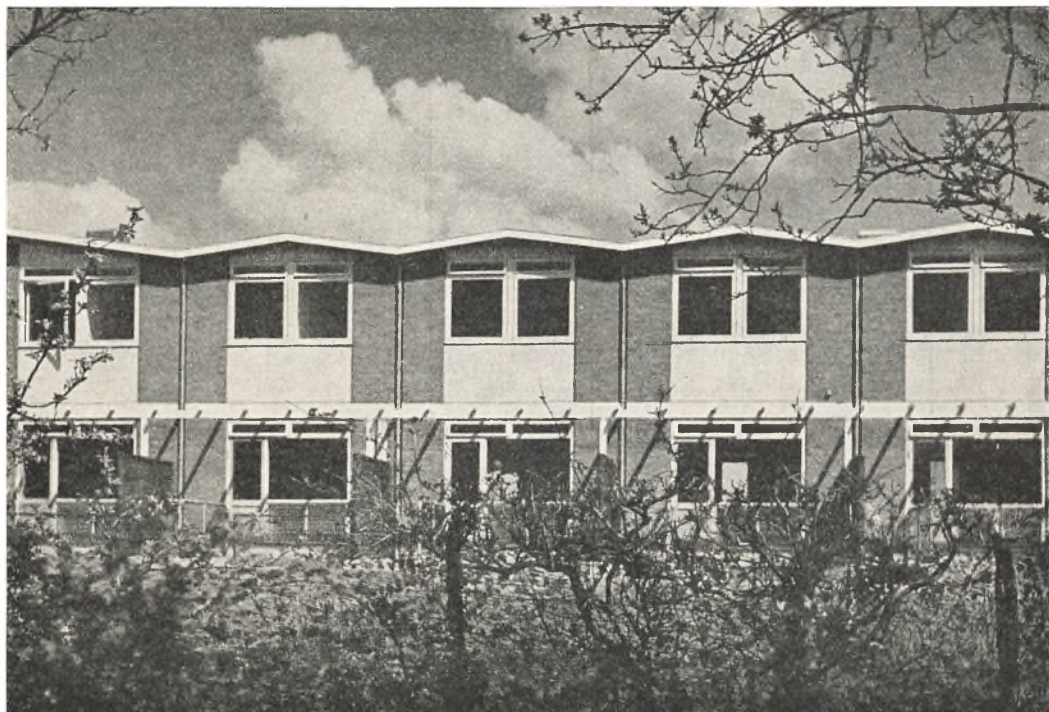

Rækkehusbebyggelsen Brønsparken. Arkitekterne Kay Fisker, C. F. Møller og Erik Jensen.

I de sidste Aar er det helt billige Rækkehus kommet frem. Af økonomiske Hensyn maa Grunden gøres saa lille som mulig, og det private Haveareal erstattes med en Friluftssiddeplads, beskyttet af en halvhøj Mur, mens Resten af Grunden lægges ud som Fælles Areal. Da det enkelte Hus kun har en ganske lille Facade, er Husene vendt, saa Friluftsstuen vender skiftevis mod Øst og Vest. Smaa klinkebelagte Stier fører til Husene.

en Facadebredde, at Huset kun med Besvær kan knibe sig ind, og disse tætliggende Villaer kommer derfor til at ligge stærkt udsat for Indblik fra Nabo-husene. Ikke engang Haven har man rigtig i Fred, naar Bebyggelsen bliver saa tæt. Naar man først er nede paa meget smaa Grundarealer, bliver Rækkehuset i Virkeligheden den mest fornuftige og konsekvente Form for en Havebolig. Husene kommer nemlig her ikke til at staa med Næsen over for hinanden, men Skulder ved Skulder, og det giver et mindre ubehageligt Naboforhold.

Derfor har det ogsaa været en rigtig Udvikling, naar de sidste Aars Byg-geri har bragt det billige Rækkehus frem paa Boligmarkedet. Det bliver som Regel en bedre og mere økonomisk Boligform for Folk med smaa Indtægter end det fritliggende Hus, som skal pines ind paa en altfor lille Grund. Ved Rækkehuset faar det lille Jordstykke en fornuftig Mening, og for mange Byfamilier giver det et fuldt tilfredsstillende Haveareal, stort nok til Rekrea-tion og Friluftsplads for de voksne og til Legeplads for Børnene – men paa den anden Side ikke saa stort, at det kan volde Besvær at passe det. Haven betyder ganske vist for mange Byboere noget mere, og har de Raad til det,

Rækkehusbebyggelse i Husum. Arkitekt M. L. Stephensen.

Disse Huse er opført af Københavns Kommune og er særlig beregnet for ubemidlede, børnerige Familier. Husene lejes af Kommunen, og det Offentlige yder et væsentligt Tilskud til Lejen, beregnet efter Børnetallet. Hustypen har flere smaa Soverum, saa den er en langt bedre egnet Bolig end den normale 2-Værelses Etagelejlighed. Alle Husene har en lille Friluftssiddeplads, og midt i Bebyggelsen er der udlagt Legepladser for de smaa.

saa er den fritliggende Havebolig derfor ogsaa en rigtigere Hustype for dem, selv om de maa vise en vis Resignation med Hensyn til central Beliggenhed. Andre stiller kun Krav om et Stykke Jord til Børnene, og saa er Rækkehuset det rigtige. En By maa rumme Muligheder for begge Parter. Der maa være Boligtyper baade for forskelligartet Behov og Betalingsevne.

Med Hensyn til Haven træffer man mange Variationer ved Rækkehuskvarterer fra de sidste Aar. Flere Steder er kun en Del af Grunden lagt ud som Haver. For Enden af de smaa, private Grundstykker har man udlagt et Fællesareal for Beboerne, hvor man kan placere Legepladser for Børnene, eller hvor man har en mere parkagtig Beplantning, der kan være til passiv Glæde for de omkringboende Familier. En saadan Ordning er særlig naturlig, naar det gælder om at bevare Værdien af en eksisterende Beplantning, som vilde blive forringet ved at stykkes ud i alt for smaa Lodder til de enkelte Ejere.

Man har bestræbt sig for at skaffe den mindst bemidlede Del af Befolkningen, og navnlig de Familier der har mange Børn, en bedre Boligform end Etagelejligheden. Derved er man kommet ind paa Rækkehusbebyggel-

ser, hvor de enkelte Huse kan udlejes. De fleste jævne Arbejderfamilier i Byen har jo sjældent Midler til at erhverve deres eget Hus, men faar de Huset stillet til Raadighed, kan de maaske nok svare Lejen. Som et Led i det Offentliges Befolkningspolitik kan der iøvrigt nu efter de sidste Love ydes direkte Tilskud til Lejen for de børnerige, men ubemidlede Familier, saa praktisk talt alle nu kan faa Part i Rækkehuset som Boligform.

Saadanne Hustyper, der stilles til Raadighed for skiftende Lejere paa meget gunstige Vilkaar, saa de virkelig konkurrerer med den normale 2-Værelses Lejlighed, maa nødvendigvis være enkle og billige i Udformningen. Blandt andet af den Grund har der udviklet sig Typer, hvor den private Have faktisk helt er forsvundet. I første Øjeblik synes man maaske, at det maa være en Beskæring af selve Ideen i Rækkehuset. Men ogsaa denne Type har sin Plads som et Trin i Udviklingen. De økonomiske Hensyn kræver en yderligere Indskrænkning af Grundens Størrelse, og derfor bliver det mest konsekvent at slette det private Haveareal, eller rettere indskrænke det til en beskyttet Friluftsplads for Familien, mens Resten af den sparsomme Jord lægges ud som en fælles Parkbeplantning, hvor de nødvendige Legepladser o. lign. placeres.

Dermed er man naaet til den mest nødtørftige Form for et Rækkehus, hvor det i Udformningen ligefrem nærmer sig Etagehuset. Lidt paradoksalt kunde man maaske betegne en saadan Bebyggelse som et een-etages Etagehus, hvor Altanen er blevet en afskærmet Friluftsstue, og hvor Rækkehusets særlige Fordel kommer til at ligge i den mere intime Tilknytning til Jorden og det grønne Fællesareal, og hvor Børnene har lettere Adgang til fælles Legeapparater, Sandkasser og Tumblepladsen i det Fri. I en saadan Bebyggelse lejer man sig et Hus i Stedet for en Lejlighed og faar i Tilgift baade en privat Udendørsstue og Part i et Fællesareal.

I denne Udformning ligger der en klar Tendens til at knytte nogle af Etagehusets særlige Fordele til Rækkehusbebyggelsen. De kollektive Goder, som giver Etagehusbyggeriet en Del af dets Særpræg, kan til en vis Grad overføres paa disse Rækkehustyper. Der installeres Centralvarme fra et fælles Anlæg, og der sørges for Maskinvaskerier og andre fælles Foranstaltninger, som ellers hører til i de store Ejendomme.

Rækkehusene i Dag er altsaa et meget rummeligt Begreb, der spænder lige fra de ret store, centralt beliggende, sammenbyggede Haveboliger, hvor hvert Hus ejes paa samme Maade som en Villa, og hvor Tilværelsen i det væsentlige former sig paa samme Maade – til de meget enkle og billige Hustyper uden egentligt Haveareal, som man lejer og som har mange af de Fordele, der karakteriserer Etagelejligheden.

Etagehuset byder sine Beboere Part i en Række kollektive Goder, som Centralvarme, Maskinvaskeri, Legeplads for Børnene o. s. v. Men samtidig søger man at gøre Lejligheden til en afgrænset og uforstyrret Enhed i Husblokken. Husene ligger i frie Omgivelser. Den afskærmede Altan er Etagelejlighedens Have og Friluftsrum.

FLERFAMILIEHUS OG ETAGELEJLIGHED

FLERTALLET af de Mennesker, der lever i Byerne, bor i Etagehuse. Det store Ejendomskompleks med mange Lejligheder betragtes som den egentlige Bybolig, og man gaar i Reglen ud fra, at det ikke kan være anderledes. De økonomiske Kræfter har været saa stærke, at Etagehuset fik Lov at dominere og gennem Generationer er blevet taget som en Selvfølge. Det er en Opfattelse, som ikke mere er saa rodfæstet. Andre Boligformer er vokset frem i de sidste Aar: Parcelhuskvarterer, Rækkehuse, halvhøje Huse o. s. v. Etagehuset er ikke mere eneherskende. Men det præger stadig paa afgørende Maade Bybilledet og Boligstandarden.

Etagehuset har ganske vist samtidig skiftet Karakter. Paa forholdsvis faa Aar har det gennemløbet en Udvikling, der skiller det afgørende fra den gammeldags Lejekaserne. Etagelejligheden kan ikke mere betragtes som en

trøstesløs og uundgaaelig Boligform, som den jævne Byfamilie er tvunget til at acceptere. Det er nu en Boligtype med sin egen Karakter og særlige Værdier, og den er naturlig og rigtig for en meget væsentlig Part af Bybefolkningen. Den har retfærdiggjort sin Plads paa Boligmarkedet. Meget tyder paa, at Etagehuset vil udvikle sig videre, naar der atter kommer normale Forhold, og med fuld Ret hævde sin Stilling som den dominerende Boligtype indenfor de egentlige Byomraader.

Etagehusets Udvikling i de sidste Aar kommer stærkest til Udtryk i *Bebyggelsesplanen*, i hele Anlæggets Karakter. Det gamle Bybillede dannes jo af lukkede Karréer med smaa Enheder, der staar Skulder ved Skulder, med de forklemte Stuevinduer til Gaderne uanset Verdenshjørnerne, og med Soveværelser og Køkkener mellem de fremspringende Køkkentrapper ud til Gaardspladsen, som er et trøstesløst Virvar af Cykleskure, Retirader, Bankestativer og Skraldekasser. Denne graa og altfor tætte Bebyggelsesform er langsomt blevet aabnet for Lys og Luft. Det Offentliges Grundpolitik og Indflydelse førte til en mindre intensiv Udnyttelse, og der dannedes store sammenhængende Bebyggelser omkring et Gaardareal, som faar en hel anden og venligere Karakter med Beplantning og velformede Haveanlæg. Etagehuset kommer efterhaanden til at vende Ryggen mod Gaden og lukker sig omkring den grønne Kærne i Midten. Som det næste Stadium i Udviklingen brydes den lukkede Karréform, Bebyggelsen aabnes paa en af Siderne, helst Sydsiden, og der skabes Kontakt mellem Gade og Gaard. Som en naturlig Konsekvens faar man derved i mange Tilfælde placeret Trapper og Hoveddøre til Gaardsiden, naar Hensynet til Opholdsstuernes Placering efter Solretningen betinger det.

To Forhold har især været bestemmende for denne Udvikling. For det første dannes Bebyggelsen af langt større Enheder. Det er ikke mere et Par Opgange, der efter Tur vokser frem, men det er en hel, samlet Randbebyggelse, der rejser sig. Byggeriet er blevet til Stordrift. De store Boligselskaber har økonomisk Mulighed for at arbejde efter langt større Linier, og ogsaa blandt de private Bygherrer sker der en økonomisk Koncentration, som baner Vej for mere Helhed i Bygningsanlæggene.

Det andet Forhold er af praktisk Art. Der er simpelthen ikke mere saa stærkt Brug for Gaardarealet til Skure o. lign., fordi Cykler, Skarnkasser og Tørrepladser kan anbringes i Kælderetagen, hvor Pladsen er blevet ledig, efter at Centralvarmeanlæggene har overflødiggjort de mange Brændselsrum, der hørte til de enkelte Lejligheder. Indenfor Etagehusbyggeriet har den tekniske Udvikling bevirket, at man nu kan koncentrere mange af de Funktioner, der før lagde Beslag paa Udenomspladsen. Der er kommet Maskin-

Bebyggelsen Provstegaarden. Arkitekterne M. L. Stephensen og Knud Thorball.

Mange af de nye Karrébebyggelser aabner sig mod Syd, og Gaarden er nu udformet som et grønt Areal med Blomster og Legeplads for Børnene. Cykler og Skarnkasser er flyttet ind i Kælderen, hvor Pladsen blev ledig, da man ved Overgangen til Centralfyrr kunde sløjfe Lejlighedernes private Brændselsrum.

vaskerier med Tørrecentrifuge og opvarmede Tørrerum, Affaldsskakte og Støvsugerrum. Der er ikke mere Brug for Nyttegaarden med Tørrepladsen og Cykleskurene, og saa er det naturligt, at Arealet faar en anden og værdifuld Udnyttelse til Haveanlæg og Legepladser. Og Børnene, der før maatte lege paa de trafikerede Gader eller i skumle Baggaarde, har i de nye Bebyggelser fundet et Fristed i det aabne Areal mellem Husene.

De sidste Aars Udvikling af Bebyggelsesplanen er karakteristisk ved, at man helt og holdent har brudt Karréformen og den gamle Deling mellem Gade- og Gaardside. Flertallet af de nye Etagehuse er placeret som fritliggende Stokke, der er orienteret i Forhold til Solretningen, saa Lejlighedens enkelte Rum faar de bedst mulige Lysforhold. Bebyggelsen er helt opløst, frigjort af det sluttede Gadebillede, Trafikaarerne kan føres igennem uden at kantes af Huse, og man kan lægge smallere og billigere lokale Vejanlæg ind i de grønne Arealer mellem Stokkene som Adgang til de enkelte Bygninger. Mens det i Perioden, der gik forud, var Bebyggelsen, der sluttede sig om Haveanlægget, er det nu det grønne, der svøber sig omkring Husblokkene, som tit ligger forskudt for hinanden for at opnaa de gunstigst mulige Lysafstande.

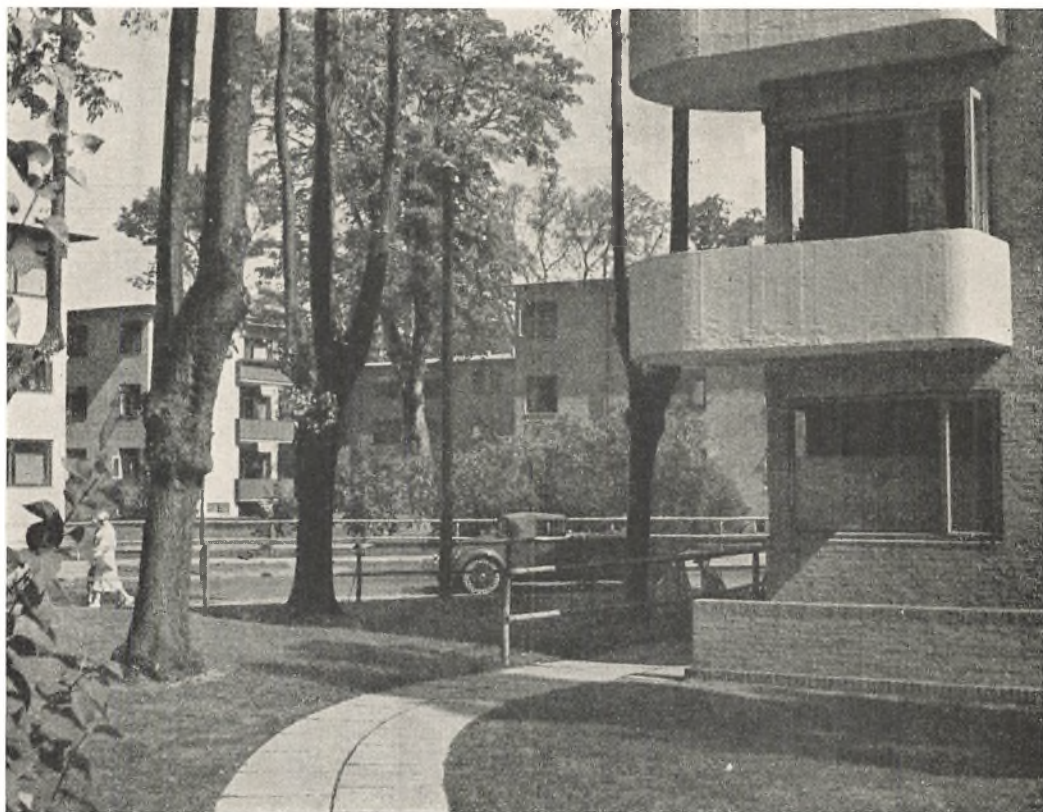
Bebyggelsen Kanslergaarden. Arkitekterne E. Monberg og Henning Ortmann.

Det første Stadium i Etagehusets seneste Udvikling viser sig i Facaden som en stærkere Nuancering. Selv ved Smaaalejlighederne skelner man mellem de store Vinduer til Opholdsstuen og de mindre til Køkken og Kammer, mens Trappevinduerne sidder forskudt, saa de svarer til Reposen. Huset ligger som en Randbebyggelse.

Parkbebyggelsen Blidah. Arkitekterne Ivar Bentsen, Skjøt-Pedersen, Acton Bjørn m. fl.

Den nyere Bebyggelse er formet som korte Længer, der er placeret mellem den eksisterende Beplantning, saa hvert enkelt Hus drager størst mulig Fordel af Lys og Sol. Kørevejen kurver sig mellem Blokkene, og fra den fører smaa og lette Adgangsveje eller Stier ind til de enkelte Bygningers Trappeopgange.

Parkbebyggelsen Blidah. Arkitekterne Ivar Bentsen, Skjøt-Pedersen, Acton Bjørn m. fl. I Stokkebebyggelsen har det grønne Fællesareal erstattet de graa Gaardspladser. Husene har rummelige Opholdsaltaner, der her ligger helt uden paa Facaden. De brede Vinduer giver Udsigt til det Grønne.

Naar Etagehusbebyggelsen paa denne Maade helt har kunnet ændre Karakter i Løbet af faa Aar, saa er det i høj Grad betinget af den livlige Byggevirksomhed, der har fundet Sted. Boligproduktionen har haft en Høj-konjunktur, og det har givet Kræfter og Mod til at føre nye Idéer ud i Livet, til at forbedre og udvikle Bebyggelsesformen og drage fuld Nytte af den tekniske Udvikling. Konkurrencemomentet har ogsaa virket som en Spore for de store Udlejningsselskaber. De nye Udstykningsprincipper har været en Gevinst for Lejerne. Det har frigjort Udformningen af Lejlighederne og samtidig skabt nye Værdier for Byboerne i de grønne Opholdsarealer med Legepladser for Børnene.

Paa den anden Side har Travlheden og det hektiske Byggeri ikke paa alle Maader været en Fordel. Man har nemlig ikke altid givet sig Tid til at afveje Fordele og Mangler og se lidt kritisk paa de nye Principper. I mange Tilfælde er Stokkebebyggelsen derfor ogsaa blevet gennemført meget skematisk og uden Hensyn til Grundens og Beplantningens Muligheder. Selv ved en

Bebyggelse i Ordrup. Arkitekt F. C. Lund.

Den vinkelformede Bebyggelse giver Læ og lune Opholdspladser i det Grønne. Altanerne har Espalier, saa det Grønne om Sommeren hindrer Indblik. Fra Stuelejlighederne er der Nedgang til en Siddeplads i Haven.

opløst Bebyggelsesform kan der dannes et monotont virkende Boligkvarter, naar Blokkene med militær Præcision fordeles over et stort Areal. Og det har ogsaa vist sig, at de mellemliggende grønne Omraader, som ikke afskærmes, let bliver forblæste og ubehagelige som Opholdssteder for Beboerne. Nytteværdien er derfor mange Steder ringere end den burde være, og det er jo ikke nok, at det grønne tager sig pynteligt ud paa Afstand.

Den rendyrkede Stokkebebyggelse er derfor kun et Stadium i Etagehusbyggeriet. De allersidste Aars Boliganlæg viser en mere modereret og sundere Form for Placering af Husblokkene. For at skabe mere Læ og nyttiggøre Havearealerne er en Del af Husene lagt som Vinkelbebyggelser, der skaber lune Opholdssteder i Stedet for de forblæste Friluftsarealer mellem Stokkene. Og i de bedste Bebyggelser er der taget bevidst Hensyn til Terrænets Karakter og den eksisterende Bepantning, saa man opnaar en finere og mere intim Kontakt mellem Husene og det Grønne. Ad denne Vej kan Etagehuset skaffe sig mange af de Fordele, som ellers er Haveboligens Privilegium.

Lejlighedstyperne i Etagehusbyggeriet har naturligvis i Aarenes Løb ogsaa ændret sig, men ikke saa radikalt som selve Bebyggelsesformen. De største Fremskridt finder man i Boligens Udstyr, først og fremmest med Hensyn til tekniske Installationer. Centralvarme gennemføres nu i saa godt som alt det nyere Byggeri med Etagelejligheder. Det har, som nævnt, medført indirekte Fordele, idet Kælderetagen har kunnet evakueres for de mange Brændselsrum, saa der nu er Plads til Cykler, Skarnkasserum og meget andet, som før hørte hjemme i Gaarden. Installation af varmt Vand fulgte med. WC blev anlagt paa et forholdsvis tidligt Stadium, og nu fulgte Bruserum eller Badeværelse. Ganske vist er Baderummene ofte meget smaa, og i de sidste Aar er Tendensen gaaet i Retning af at reducere Arealet yderligere, saa det hele trænges sammen paa nogle ganske faa Kvadratmeter, hvor der kun er Plads til et lille Siddebadekar. Men under alle Omstændigheder betyder disse Installationer dog en meget stor brugsmæssig Fordel for de smaa Lejligheder.

Ogsaa Køkkenerne er som Helhed bedre planlagt og bedre udstyret end tidligere, hvor de ganske vist ogsaa har staaet som selve Sindbilledet paa daarligt Spekulationsbyggeri. Nu er de i hvert Fald forsynet med koldt og varmt Vand ved Vasken, Rummet er ret velforsynet med Skabe og Pladsen er fornuftigt udnyttet. I de sidste Aar har Køkkenerne faaet Vask af rustfrit Staal og Væggene er i Reglen beklædt med Fliser over Bordhøjde. I større og dyrere Lejligheder er ogsaa Køleskabet – »Centralkulde« – rykket ind.

Men denne tekniske Udvikling modsvares af en meget tydelig Tendens til at mindske Størrelsen, saa Rummet tit er helt nede paa Lovens Minimum. Beboerne har maattet betale for et bedre Udstyr med en Bid af Arealet. Det rummer sikkert en Fare, som man ikke altid har haft Øje for. Der er noget anskueligt og bestikkende ved det tekniske Udstyr, som faar én til at glemme at se paa Størrelsen. Det er en uheldig Udvikling, som man har søgt at tilsøre ved Slagord, der talte til Gunst for »Husmoderens lille Laboratorium«, hvor man ikke behøvede at tage et eneste overflødigt Skridt.

Virkeligheden har vist, at Rummelighed er et boligmæssigt Gode, som man ikke uden videre skal lade sig afkøbe for en lille teknisk Finesse. Det er ikke nok at betragte et Køkken ud fra et arbejdsteknisk Synspunkt. Der kan være psykologiske eller andre Værdier ved et rummeligt Køkken, som det ikke er klogt at beskære. Mest iøjnefaldende er det vel, hvor det drejer sig om en Familie med smaa Børn, som Moderen maa have om sig Dagen igennem, ogsaa naar hun arbejder i Køkkenet. Men overhovedet kan det minimale Køkken ikke slaas fast som en Type, der er ideel for en hvilken som helst Familie og en hvilken som helst Livsførelse. Den Udvikling, der

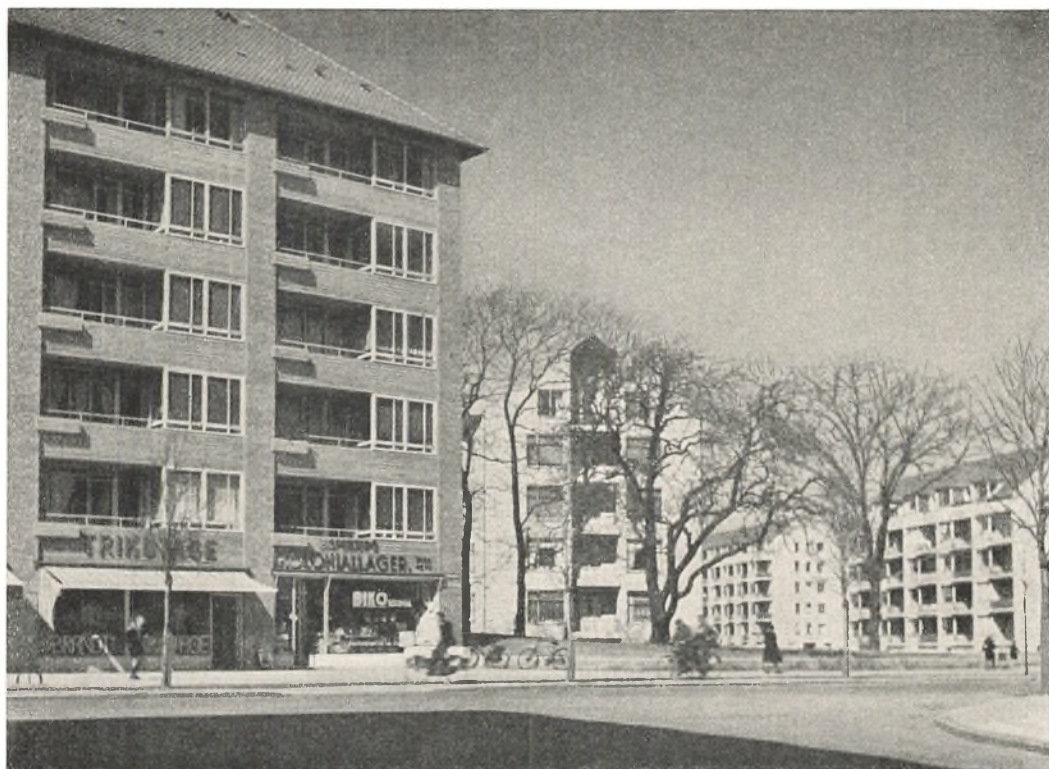
Bebyggelsen Godthaabsvænge. Arkitekterne Hans Hansen og Alvar Lauritzen.

De store Etagelejligheder har meget rummelige Altaner, der er trukket halvt ind i Husblokken, saa de faar Læg og Beskyttelse. De store Vinduer giver ogsaa Opholdsstuen en intim Forbindelse med Friluftsrummet.

er sket med Køkkenet i Etagelejligheden, illustrerer en vigtig Kendsgerning: nemlig at man ikke kan isolere det tekniske Spørgsmaal, men maa betragte Boligen som en Helhed, som Rammen om det menneskelige Milieu.

Den vigtigste af de Forbedringer, som paa afgørende Maade har paavirket Hovedprincippet i Etagelejlighedens Udformning i de senere Aar, er oprindelig af teknisk Karakter. Det er Indførelsen af Een-Trappe-Systemet. Køkkentrappen var jo bl. a. motiveret ved, at man skulde have en mindre fin Trappe til Opbæring af Brændsel til Lejligheden og Nedbæring af Affald til Skarnkassen. Centralvarmeanlæg og Nedstyrtningskakt har nu overflødiggjort en saadan Trappe, og man har tilmed faaet særlige Indleveringsluger til Husholdningsvarerne.

For en halv Snes Aar siden gik Myndighederne med til at afskaffe Køkkentrappen paa den Betingelse, at den tilbageværende Trappe blev udført brandsikker, og at alle Lejligheder forsynedes enten med gennemgaaende Forbindelsesaltan til den ene Side eller med selvstændige Altaner til to Sider. Siden er saa godt som alle Etagehuse blevet gennemført med een Trappe. Det betød for det første, at Planudformningen blev langt friere og at Rummene kunde lægges rigtigere i Forhold til hinanden, naar man ikke

Bebyggelsen Bispeparken. Arkitekt Knud Hansen, Kooperative Arkitekter m. fl.

Naar Altanen bygges helt ind i Husfacaden, bliver den et ideelt og fuldstændig beskyttet Friluftsrums til Etagelejligheden. Den moderne Byggeteknik med støbte Etageadskillelser letter Udførelsen af den indbyggede Altan.

mere var bundet af Køkkentrappens Placering. Men det betød ogsaa, at den brandmæssige Foranstaltning med Altanerne udviklede sig til en positiv Værdi for Boligen. Altanerne var til at begynde med kun smaa og temmelig ubrugelige undtagen som Sikkerhedsforanstaltning i Tilfælde af Brand. Men man gik hurtigt over til at planlægge dem, saa de kunde udnyttes som et lille Friluftsaerial af stor Værdi for Lejligheden. Altanerne er nu blevet det mest karakteristiske i den ydre Virkning af vore Dages Etagehus.

I Løbet af de 10 Aar, der er gaaet siden Altanen for Alvor dukkede frem, har den faktisk haft sin egen Udvikling. Den er blevet mere og mere rummelig, saa den kan benyttes som en Siddeplads for Familien i det Fri, den er planlagt, saa den forskyder sig ind over den frie Murpille ved Altandøren, hvor den ikke stjæler Lys fra Stuen nedenunder og saa man faar en Vægflade at sidde op ad og ikke har Døren eller Vinduet i Ryggen. Den faar efterhaanden fast indbyggede Altankasser og udvikler sig til en lille hængende Have, den afskærmes, saa man kan sidde mere ugenert for de mange andre Beboere, – meget karakteristisk er for Eksempel de Altaner, der ligesom vender

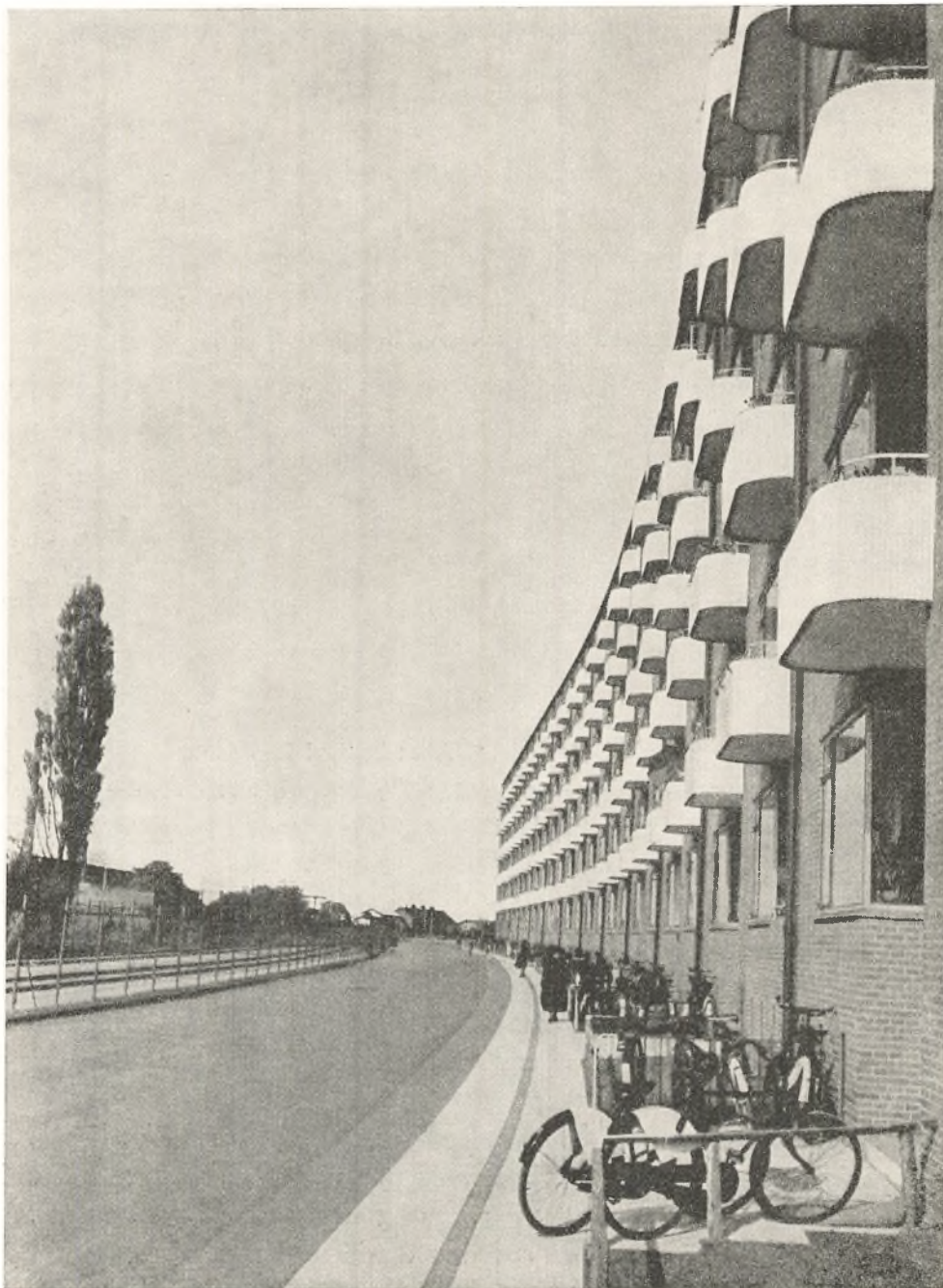
Bebyggelsen „Ved Skolen“. Arkitekt Povl Baumann.

Hver Etagelejlighed har i de nye Bebyggelser faaet egen Altan, paa Skyggesiden smaa Bankealtaner, paa Sol-siden Opholdsaltaner med Blomsterkasser og vendt, saa de aabner sig mod Sydvest og skærmer mod Naboerne.

Ryggen til hinanden – og som det sidste Stadium indbygger man Altanen i Facadeflugten, ofte med fremspringende Karnappartier imellem. Derved er Altanen suget ind i Husblokken og intimt knyttet til selve Lejligheden, man kan ugenert benytte den som Etageboligens lille Haveareal, den har Blomster fra Altankasserne hængende ud over Brystningen og den er godt beskyttet mod Regn og Blæst.

Altanen er med andre Ord blevet et almindeligt, uvurderligt Gode, som man maaske nok tvinges til at give Afkald paa under Krigsaarenes Vanskeligheder med Materialer, men som uvægerlig vil komme igen som et af de mest betydningsfulde Elementer ved den moderne Etagebolig.

Udviklingen er nemlig i høj Grad betinget af Materialemlighederne og Byggeriets Teknik. Saa længe man fastholdt de gamle Traditioner med Træbjælkelag og Vægge af Mursten, maatte Bygningstypen blive en simpel Husblok uden Frem- eller Tilbagespring og med de forholdsvis smalle Vinduer som et regelmæssigt Mønster over Facaden. Men Anvendelsen af Jernbjælker og senere Jernbeton i Byggeriet har givet Etagehuset nye Udtryksformer.

Bebyggelsen Møllelængen. Arkitekt F. Galatius.

Etagehusbyggeriet domineres af de store Boligselskaber, som opfører vældige sammenhængende Boligkomplekser. I de lange Facader med ensartede Smaalejligheder giver Altanerne Afbrydelse og Rytme i Udformningen. Altanerne ligger halvt bygget ind i Facaden og halvt udenfor selve Murflugten.

Bebyggelse i Charlottenlund. Arkitekt Hubert Paulsen.

I de nyeste Etagehustyper er der anvendt bærende Tværvægge af Jernbeton og Hovedskillerummet bortfalder. Man faar da fuld Frihed til at udforme Facaden efter Ønske, idet Vinduer og Murværk blot er Udfyldning. De fremskudte Karnapper knytter Stue og Friluftsareal sammen og skærmer Altanerne mod Indblik.

Bebyggelsen Vestersøhus. Arkitekterne Kay Fisker og C. F. Møller.

Ved store og kostbare Lejligheder har Altanerne en anelig Størrelse, saa de danner et virkeligt Friluftsrum. Hjørnevinduet i Opholdsstuen har en ganske lav Brystning, saa Altanen virker som en naturlig Udvidelse af Rummet.

Der er ingen Vanskelighed ved at lave de støbte Altaner, og den nye Teknik letter Sammenbygningen af Altan og Karnap, den bundne Husform løses op, og man forskyder Facadens forskellige Elementer for hinanden. Man kan tillade sig store Spændvidder ved Vinduerne og benytte det til større Aabninger i Opholdsstuerne, saa man faar bedre Kontakt ikke alene med Altanen, men ogsaa med det grønne, som nu kranser Bebyggelsen. Ligesom man har aabnet Bebyggelsesformen, har man ogsaa aabnet selve Lejligheden, som ikke mere ligger gemt bag en glat og tillukket Husfacade.

Mest konsekvent kommer den nye Formgivning til Udtryk i Huse af Jernbeton, hvor man tit har lagt de bærende Vægge som Tværskillerum og ladet hele Lejligheden aabne sig ud mod det Fri, kun afskærmet ved Udfyldningsmur og store Glaspartier. I den første Begejstring over disse tekniske Muligheder har der været en vis Tilbøjelighed til at overdimensionere Vinduespartierne, saa det ikke alene er gaaet ud over fornuftig Brændselsøkonomi – noget der mærkes særlig grelt i en Krisetid – men sikkert ogsaa saadan, at det har ført psykiske Ubehageligheder med sig ved de stærkt overbelyste

Bebyggelsen Ordrupgaarden. Arkitekt Chr. Holst.

Den nye Byggeteknik og navnlig Jernbetonen er trængt stærkt ind ved de store Byggeføretagender. Der opføres Ejendomme, som er udført helt i Jernbeton og i disse kan Vinduerne føres igennem i et sammenhængende Bælte.

smaa Stuer. Uanset de særlige Forhold, der nu gør sig gældende for Byggeriets Teknik, kan man sikkert vente en vis Reaktion imod de store Glasflader til Smaalejlighederne. Forhaabentlig vil det ikke gaa ud over det smukke og rigtige i den opløste Husfacade, hvor Lejligheden faar frit Udsyn over de grønne Friluftsarealer, som virkelig er en Udsigt, der er noget værd i Modsætning til de triste Gaardspladser. Det har ogsaa Værdi, at Stue og Altan hæftes sammen, saa ude og inde gaar i eet.

Planerne har ellers ikke paa afgørende Punkter ændret sig stort i de senere Aar. Der er vundet en Del Areal, da Køkkentrappen og Skorstenene til Lejlighedernes Kakkellovne bortfaldt. Men Arealet er ikke kommet Boligen til gode direkte. Besparelsen er omsat i bedre Udstyr og i en bedre og friere Gruppering af Rummene. Hovedparten af Byernes Etagelejligheder er stadig smaa og med den gamle Plandisposition. Der har snarest været en Tendens til at mindske Lejlighedernes Størrelse. Tidligere byggedes ogsaa Ejendomme med store Etagelejligheder, men i de senere Aar er ogsaa de faldet væk, og Boligproduktionen samler sig om forholdsvis faa og forholdsvis smaa

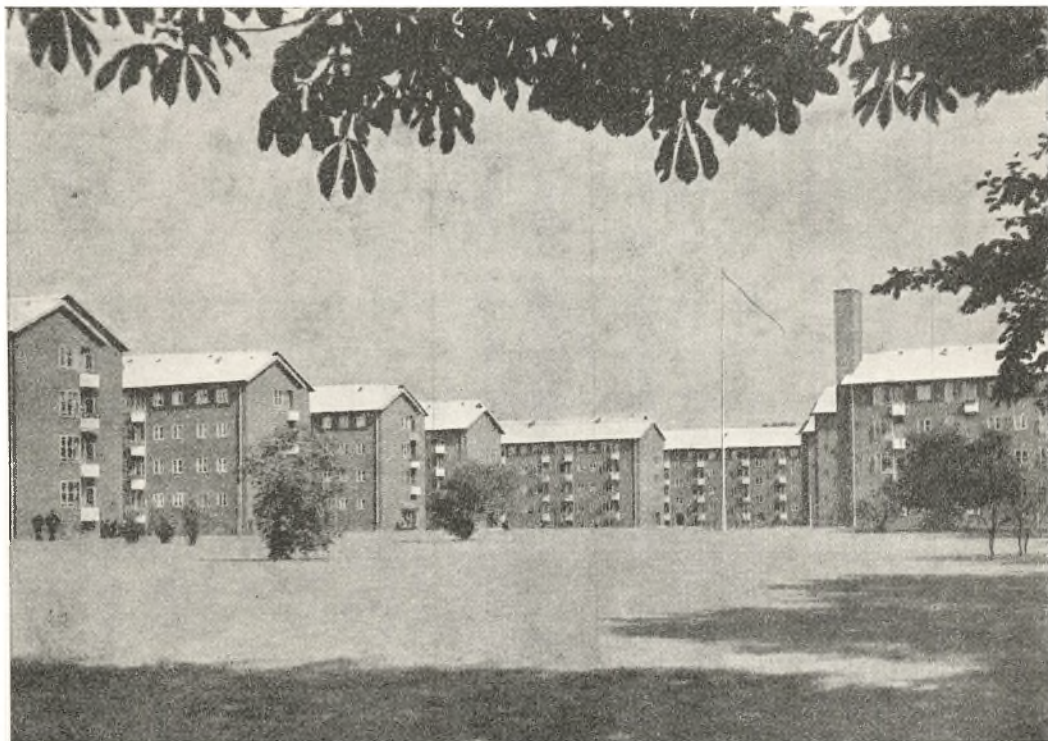
Lejlighedstyper. Til Gengæld er disse Lejligheder langt bedre udstyret og som Helhed bedre og fornuftigere planlagt. Naar Udviklingen er gaaet i denne Retning, ligger det for en Del i de Vanskeligheder, der har rejst sig omkring Spørgsmaalet om huslig Hjælp. De store Lejligheder forudsætter rigelig Medhjælp, og tidligere var det baade billigt og nemt at faa unge Piger til Husholdningsarbejdet. Nu er der paa Arbejdsmarkedet stærk Konkurrence om den kvindelige Arbejdskraft, mange af de unge Kvinder søger over til Kontor- og Fabriksarbejde, og derfor tvinges ogsaa Udviklingen paa Boligmarkedet over mod de mindre Lejligheder.

Naar man tænker paa, hvor mange forskellige Familietyper og hvor mange forskellige Slags Husholdninger med vidt forskellig Livsførelse og Boligkrav en Storby i Virkeligheden rummer, saa kan det ikke nægtes, at Etagelejligheden er blevet et meget entydigt Begreb. Der er kun faa og smaa Variationer i Størrelse og Indretning. Boligproblemet har her en social Side, som man nu begynder at vise en voksende Forstaaelse. Ikke mindst det Offentlige har i de sidste Aar faaet Øjnene op for, at det ikke er nok at skaffe det tilstrækkelige Antal Boliger, men at man ogsaa maa skaffe Boliger, der tilfredsstiller forskelligartede Behov.

Den mest betydningsfulde Ændring i moderne Etagehusbyggeri spores maaske netop i det Offentliges Indstilling. Oprindeligt tog Samfundet sig jo kun af visse sikkerhedsmæssige Krav til Byggeriet. Det fik Udtryk i den første Bygningslovgivning. Det var en rent negativ Indstilling, idet Loven blot udtrykte det, man »ikke maatte«. Resten overlod man til Kræfternes frie Spil. Resultatet blev det ofte slumprægede Etagehusbyggeri, som kendes fra store Dele af Bebyggelsen lige uden for Voldene i København.

Efter sidste Verdenskrig skiftede Billedet. Staten maatte gribe ind med det Formaal at skaffe det tilstrækkelige Antal Boliger. Det private Initiativ svigtede, og Bolignøden tvang Staten til en positiv Indstilling til Byggeriet. Man fik ikke blot en Bygningslovgivning, men ogsaa en *Boliglovgivning*, og Staten maatte yde økonomisk Støtte med det Formaal at skaffe Boliger egnede nok.

I de senere Aar er man naaet frem til et sidste og meget betydningsfuldt Stadium. Staten vedkender sig nu ikke blot den Opgave at sikre, at der er Boliger nok, men man sørger ogsaa for, at de daarligst stillede faar den rette Bolig. Man anerkender i Princippet, at forskellige Grupper af Befolkningen har forskelligt Boligbehov, som maa tilfredsstilles ved Lejligheder af forskellig Type. Samfundet træffer med andre Ord ogsaa i bolig-mæssig Henseende Foranstaltninger med det direkte Formaal at sikre den bedste og sundeste Befolkning. Gennem de sociale Boligselskaber og paa anden Maade støtter

Aldersrentenyderboliger i Sundby. Arkitekt Poul Holsøe.

I de større Byer opfører Kommunen Bebyggelser, der indeholder smaa, billige Lejligheder for de Gamle, som skal leve af deres Aldersrente. I det aabne Parkbælte mellem Stokkene har Beboerne et fredeligt Friluftsaerial.

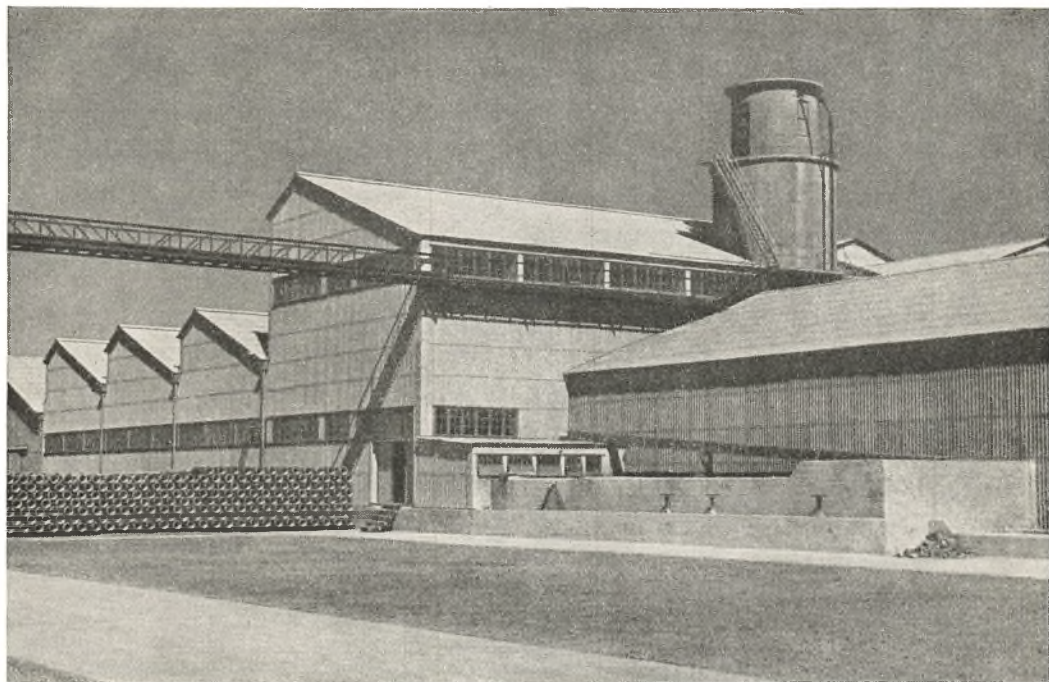
man Opførelsen af Hustyper, som er væsensforskellige fra den almindelige Standard i Etagehusbyggeriet.

Særlig typisk er Byggeriet af Lejligheder for børnerige Familier og Byggeriet af Aldersrentenyderboliger. Den normale Etagelejlighed paa 2 Værelser er ganske uegnet for en Familie med mange Børn. Men hvis Indtægterne er smaa, er man nødt til at klare sig med en saadan Lejlighed. Maden og alt det andet, der skal til, er faste Størrelser paa Budgettet, og man kan kun skaffe sig lidt Spillerum, hvis man sikrer sig en lille og billig Lejlighed. Det viser sig da ogsaa, at mindrebemidlede Familier med mange Børn næsten alle bor under daarlige Forhold. Omvendt har der været en Tendens til at ville bedre sin Levestandard ved at begrænse Antallet af Børn. Men det er samfundsmæssigt set en farlig Udvikling, og af befolkningspolitiske Grunde er der derfor af Staten startet et storstilet Byggeri af Boliger med særligt Henblik paa de børnerige Familier. Det er dels Haveboliger og dels Etagelejligheder, som er karakteriseret ved mange Kamre – en Type, man ikke hidtil har kunnet finde i det almindelige Boligbyggeri, hvor man ikke interesserer sig for Lejere med mange Børn og smaa Indtægter.

Paa samme Maade har det offentlige taget sig af et Byggeri for de ensomme Gamle, som faar Aldersrente, og som kun har Behov for – og Raad til – en meget lille Bolig. Den Slags Lejlighedstyper findes heller ikke paa Boligmarkedet. Ganske vist er der i de senere Aar bygget en Del eet-Værelses Lejligheder med Kammer for selverhvervende, enlige Personer. Men disse Lejligheder er trods alt for store og dyre til Folk, der kun har deres Aldersrente at leve af.

Etagelejligheden har altsaa udviklet sig fra en nødtørfdig og økonomisk bestemt lille Celle i de gamle Lejekaserner til en karakteristisk og værdifuld Boligform, som byder Bybefolkningen en Del Goder, der ikke er saa let at opnaa i andre Hustyper. Det er noget, der kommer stærkt frem i det nye Etagehusbyggeri, som skal hævde sig i Konkurrencen med Haveboligerne. Alle de kollektive Foranstaltninger kommer til at danne Rygraden i denne Hustype, fordi det er her, den har sit Særpræg. Det gælder ikke blot de tekniske Indretninger, som bliver overkommelige, fordi man er mange om dem: Centralvarmeanlæg, Affaldsskakt, Maskinvaskeri o. s. v. – men det gælder ogsaa Legepladser, Børnehaver og Parkarealer. Det staar mere og mere klart, at de mange Smaalejligheder, der produceres, kun er socialt forsvarlige, hvis de faar et Supplement i Form af kollektive Goder *udenfor* Hjemmet. Hjemmet er en lille Enhed, hvor Tilværelsen skal kunne leves afsondret og i Fred, der skal være Udsyn fra den, men Lejligheden og Altanen skal være afskærmet mod Indblik. Men udenfor Hjemmet skal Familiens Medlemmer hver for sig kunne samles i andre Grupper, der bestemmes af Interesefællesskab. Børnene, som har altfor begrænsede Legemuligheder i Etageboligen, skal have Part i Børnehavearbejdet og Livet paa Legepladsen, de unge skal kunne dyrke Sport o. s. v.

Det er paa dette Punkt, at Etagehuset har sin Styrke og faar sit Særpræg. For saa vidt er Tanken om Kollektivhuse meget konsekvent, fordi man der drager Nytte af flere af Fællesskabets Goder. Det hører hjemme – og er ogsaa tildels virkeliggjort – for Mennesker, der er interesseret i at faa deres Mad fra et Centralkøkken og Rengøring fra en Service-Central, fordi deres Erhverv hindrer dem i selv at varetage Husholdningen.

Moderne Industrianlæg.

Der har fundet en stærk Specialisering Sted indenfor det store Omraade af Byggeriet, der knytter sig direkte til Erhvervsformaal. Kontor, Butik og Fabrik er blevet klart adskilte Bygningstyper, som formes ud fra de særlige Funktioner, de skal tjene. Som et fælles Princip søger man at bevare den størst mulige Elasticitet i Planløsningen for stadig at kunne imødekomme den rivende Udvikling paa de tekniske Omraader.

KONTORBYGNING, BUTIK OG FABRIK

I DE STØRRE BYERS KÆRNE er der stadig Folk, der flytter fra de centrale Kvarterer ud til Yderdistrikterne. Beboelsen trænges bort fra Centrum, og Etagehusene med de gamle, men store og dyre Lejligheder faar en ny Anvendelse. Lejlighederne laves om til Kontorer, Lagre, Forretningslokaler o. s. v. I Side- og Baghusene forsvinder Smaalejlighederne ogsaa, og Værksteder og mindre Industrivirksomheder trænger ind. Den indre Bydel affolkes som Beboelseskvarter, den skifter Karakter og bliver efterhaanden et Forretnings- og Haandværkskvarter.

Denne Udvikling har taget Fart i de senere Aar. Der bygges om og ændres paa de gamle Huse, saa de kan tjene erhvervsmæssige Formaal. Det er ikke saa let at lave om paa gamle Huse, men Beboelseslejlighederne bliver udnyttet saa godt det lader sig gøre, og mange af de store, regulære Rum fra en ældre

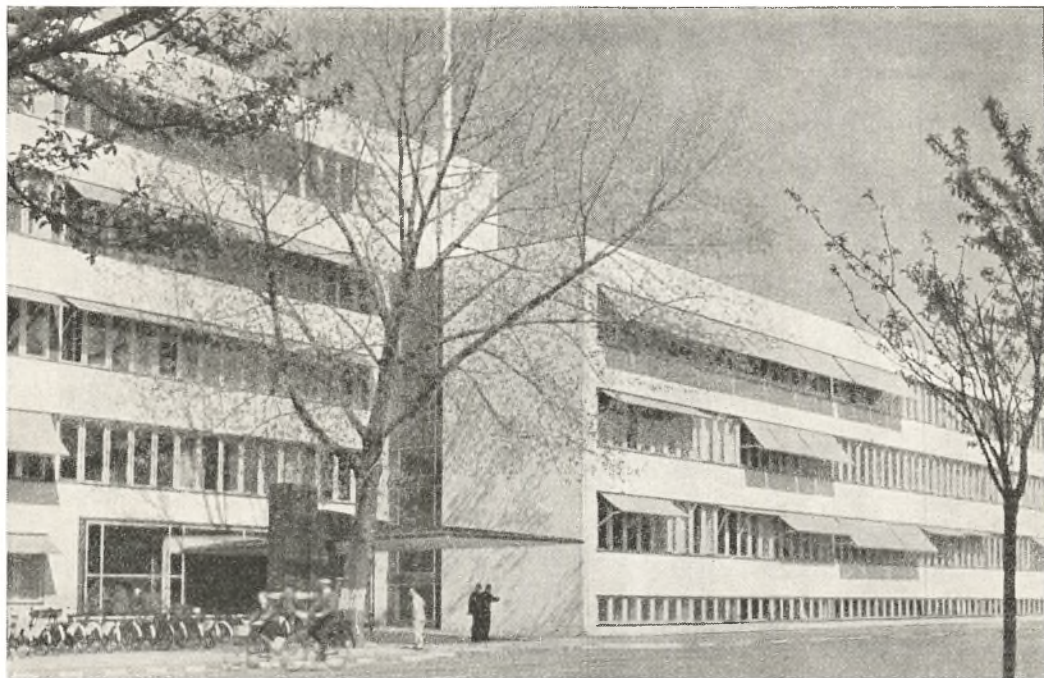
herskabelig Bolig viser sig velegnet til Kontorbrug, mens Sidefløjene med Køkken og Kamre er vanskeligere at udnytte rationelt.

Denne Omformning af Bykærnen, som foregaar inde bag de gamle Husfacader, er derfor ikke i alle Tilfælde tilfredsstillende. Det er da naturligt, at der mange Steder rejser sig helt nye Byggeforetagender, som er planlagt og udformet med det bestemte Formaal, at der skal kunne indrettes tidssvarende Kontorlokaler for Industri- og Handelsforetagender. I de nye Bygninger sætter Firmaerne sig ganske vist for en langt højere Leje pr. Arealenhed end i de gamle Etagelejligheder med deres mange Smaarum og lange Gange, men alligevel kan det være økonomisk fordelagtigt at flytte derhen, fordi Pladsen i en rationelt planlagt Kontorbygning er overskuelig og kan udnyttes effektivt, og fordi ordentlige Lysforhold, Ventilation og mange andre Forhold betyder bedre Arbejdsvilkaar for Personalet og dermed større Arbejdsydelse.

De nye Forretningsbygninger, som dukker op i Byens centrale Kvarterer, er dels Nybygninger til eget Brug for private Firmaer, hvis Udvikling nu kræver nye og bedre Lokaler, dels Bygninger, som er opført af private Byggeselskaber med Udlejning som Formaal. I disse Bygninger findes i Reglen Servicecentral for Maskinskrivning, Telefontjeneste m. m. I en Del Tilfælde bygger et Firma en Forretningsbygning, hvori det selv lægger Beslag paa en væsentlig Del af Pladsen, mens Resten lejes ud i mindre Enheder som Kontorer for andre Virksomheder.

En moderne Kontorbygning er planlagt saadan, at Indretningen i nogen Grad er elastisk, d. v. s. at Etagerne kan opdeles i Kontorer af forskellig Art og Størrelse efter den Brug, der skal gøres af dem. For et privat Firma spiller det en betydelig Rolle at kunne bevare Muligheden for Ændringer og Udvigelser af de forskellige Afdelinger uden at være bundet af en altfor stiv Plandisposition. Og for de Bygninger, der er beregnet til Udlejning, er en tilsvarende Elasticitet nødvendig for at kunne opdele Etagearealet i større eller mindre Enheder efter Lejernes Ønske. Desuden er det vigtigt at have et meget enkelt og klart Planskema, hvor Trapper, Elevatorer og Forbindelsesgange er overskueligt ordnet, saa de besøgende let kan orientere sig og finde Vej i Bygningen. Toiletter og Installationer er i Reglen centraliseret et Par Steder i Bygningen, som oftest i Tilknytning til Trappen, saa selve Kontorarealet kan bevares saa ubrudt som muligt.

For at man kan have fuldstændig frit Spillerum, naar Rummene skal fordeles, er det naturligvis nødvendigt, at Facaden med Vinduesaabningerne ikke hindrer en vilkaarlig Opdeling. Det er nemlig Vinduerne, der bestemmer Arbejdspladserne, og hvis man f. Eks. har smalle Vinduer med stor Afstand i Facaden, vil det være meget begrænset, hvad man kan opnaa af Variations-

Administrationsbygning. Arkitekt Vilhelm Lauritzen.

Sammenblandingen af Beboelse, Kontorer, Smaaindustri og Værksteder, som er karakteristisk for de ældre Kvarterer, er ophævet i det nye Byggeri. De nye Kontorbygninger udformes med en elastisk Ruminddeling, f. Eks. ved at de bærende Søjler anbringes bag Facadeflugten, saa Vinduerne kan føres igennem som brede Baand.

muligheder i Husets Indre. Men her kommer den moderne Byggeteknik til Hjælp. I en Jernbetonbygning med et fast Skelet af Dragere og Søjler er der i Virkeligheden det bedst mulige Grundlag for et Facadeskema, som er overordentlig elastisk. Man kan føre Vinduerne igennem som brede Baand, der kun er brudt ved de smalle Facadesøjler, ja man kan føre dem helt igennem ved at placere de bærende Søjler indenfor selve Facademuren. Naar Vinduerne danner et saadant sammenhængende Bælte, kan man overalt i Kontorerne skaffe sig velbelyste Arbejdspladser. Ønsker man en Opdeling i flere selvstændige Kontorer, anbringes lette flyttelige Skillerum, der løber af paa Sprodepartierne i Vinduesinddelingen, og inde i Huset er der ingen Hovedskillerum som kan genere eller binde Dispositionerne.

Men man kan ogsaa gaa en anden Vej og fastlægge et Facadeskema med forholdsvis tætsiddende Vinduer, idet Fagdelingen bestemmes saaledes, at der fra Midte til Midte af Facadepillerne dannes et »Kontorelement«, den mindste Enhed for et selvstændigt Kontor, mens de større Kontorer dannes ved at addere saa mange Kontorelementer – d. v. s. Vinduesfag – som man nu ønsker Arbejdspladser langs Ydermuren. Bygningen faar med andre Ord

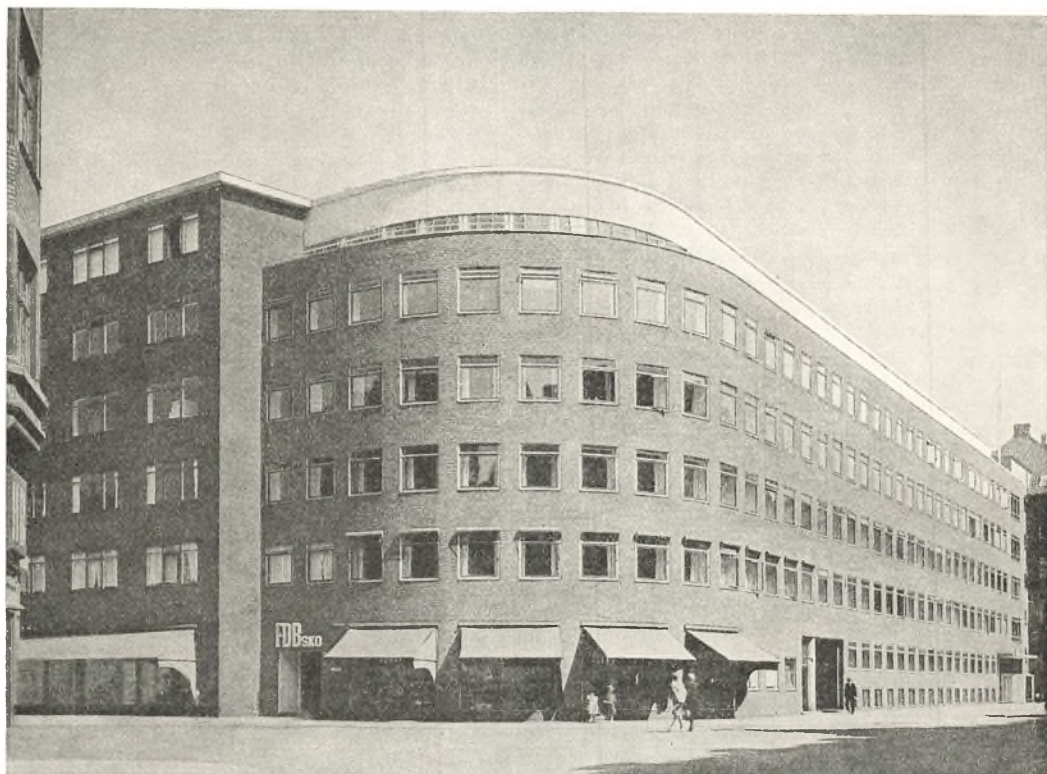
Forretningsejendom. Arkitekterne Chr. Kampmann og H. Dahlerup Berthelsen.

En moderne, centralt beliggende Kontorbygning, der er opført af Jernbeton og beklædt med Natursten. De store Etagearealer, hvis Inddeling kun er bundet af Hensynet til Søjlerne, kan opdeles efter de forskellige Lejeres Behov. De tætsiddende Vinduer giver Mulighed for det største Antal velbelyste Arbejdspladser.

et tæt Facademønster af Vinduer, som hver markerer en Kontorenhed, der efter Behov kan sammenstilles. Inddelingen sker ved Hjælp af lette og eventuelt flyttelige Skillevægge, der logisk følger Fordelingen af Arbejdspladser, saa Udnyttelsen af Etagearealet bliver saa rationel og økonomisk som mulig.

Begge de to Typer paa en moderne Kontorbygning kan man finde i Byens centrale Kvarterer. I Konstruktion og Plan er der ingen Forskel, men udadtil markerer de sig meget forskelligt. Den første Form med den stærke Lagdeling i Facaden har været dominerende i 30'ernes Forretningsbyggeri, fordi den var i god Overensstemmelse med de dengang nye Ideer indenfor Bygningskunsten. Det var dels en stilistisk Trang til at understrege de vandrette Led i Facaden, dels en lidt stivbenet Konsekvens af de fornuftige Principper om Etageplanens Elasticitet og lyse Arbejdslokaler.

Naar man nu har forladt denne yderliggaaende Form for et moderne Facadeskema, ligger det vel bl. a. i, at man har vundet større Forstaaelse for Nuanceringen i moderne Byggeri og gerne vil opretholde et naturligt

F. D. B.s Hovedkontor. Arkitekt M. K. Michaelsen.

Mange store Virksomheder har opført deres egne Kontorbygninger, som er planlagt efter samme Principper som de Bygninger, der er bestemt til Udlejning, hvorved de enkelte Afdelinger altid har Muligheder for at kunne udvide efter Behov. I Tagetagen findes en fælles Spisestue med Køkken for hele Kontorpersonalet.

Skel mellem Forretningsbygningen og Industribygningen, ogsaa naar der er Tale om Facaden. I Fabriksbygningen er det naturligt at udnytte Jernbetonens Muligheder til det yderste og skaffe Maksimum af Lys til de meget dybe Lokaler. Men i Kontorbygningen fører det i Reglen til en Overbelysning af Rummene, som er baade urimelig og psykisk uheldig. Fabrik og Kontor maa finde hver sin Form.

Den enorme Vækst, som Butikshandelen har faaet, har forholdsvis sent sat sig bygningsmæssige Spor. Tidligere blev Butiker indpasset i en tilfældig Stueetage, hvor Forholdene var ret primitive, fordi de svære, bærende Mure dikterede en Begrænsning af Udnyttelsen. Man kunde ikke tillade sig store Spændvidder i Facaden, og derfor var Belysningen daarlig, og udadtil markerede Forretningen sig mere ved Skiltning end ved Vinduer med Varer.

I en moderne Butik derimod er Vinduesfacaden med de store Glaspartier meget afgørende. Nu er det Vareudstillingen mere end noget andet, der skal

Specialmagasin. Arkitekt B. Helweg-Møller.

Varehusets Facade er en Forstørrelse af den lille Butik med Udstillingsvinduet. Den store Glasfront, der om Aftenen er straalende oplyst, virker som een stor Butiksrude, der viser Varehusets Indre frem. I Stueetagen ved Indgangen skyder fritstaaende Glasmontre sig frem, saa Overgangen mellem Gade og Butik er udflydende.

trække Folk til. Derfor søger man at gøre Vinduet til en hensigtsmæssig Ramme om den paagældende Vare. De mange smaa Specialbutiker danner paa den Maade en Række Vinduestyper, hvor alle Former er repræsenteret, fra det store Vindue der staar i hel aaben Forbindelse med Butiklokalet, til det helt med Bagvæg lukkede Vindue, der ligger indskudt mellem Forretningen og Gaden. Undertiden indbygger man endogsaa Facaden, saa Vinduet er løsrevet fra Butiklokalet og kommer til at danne en fritstaaende Montre, en Ø, i Gadeflugten.

I hver enkelt Tilfælde er det Varens Udstillingsmuligheder, der dikterer Formen: Blomsterforretningen har aaben Forbindelse mellem Vindue og Butiklokale, Manufakturforretningen har et Vindue med høj Bagvæg, fordi Stoffer, Dragter o. lign. kræver en neutral Baggrund, samtidig med at Vinduesdekorationen faar en udpræget »Bagside«, som ikke taaler at betragtes ind fra Butikken. Saaledes kræver hver Vareart sin Vinduestype.

I bygningsmæssig Henseende er det nødvendigt at tage Hensyn til disse forskelligartede Krav, saa Butikkens Størrelse og Karakter ikke paa Forhaand er bundet for stærkt. Man maa kræve den samme Elasticitet, som kendetegner Kontorbygningen. Den moderne Byggeteknik har muliggjort, at der kun er nogle faa konstruktive Led, som kan binde Udnyttelsen. Husene er som Regel bygget op over et Skeletsystem af Jernbeton eller Jernkonstruktioner. Bygningen staar praktisk talt paa Pinde, paa Søjler der bærer de overliggende Etager. Hele Facaden kan saaledes brydes igennem ud til Gaden og give Plads for Udstillingsvinduer. Man kan stykke Stueetagen ud i nogle faa store, eller mange smaa Butikker, der deles ved Skillevægge, som opstilles mellem Søjlesystemets bærende Led. Det er naturligt, at den bedste og mest elastiske Butikudformning netop træffes i de nye Kontorbygninger, som helt igennem er planlagt til Forretningsbrug.

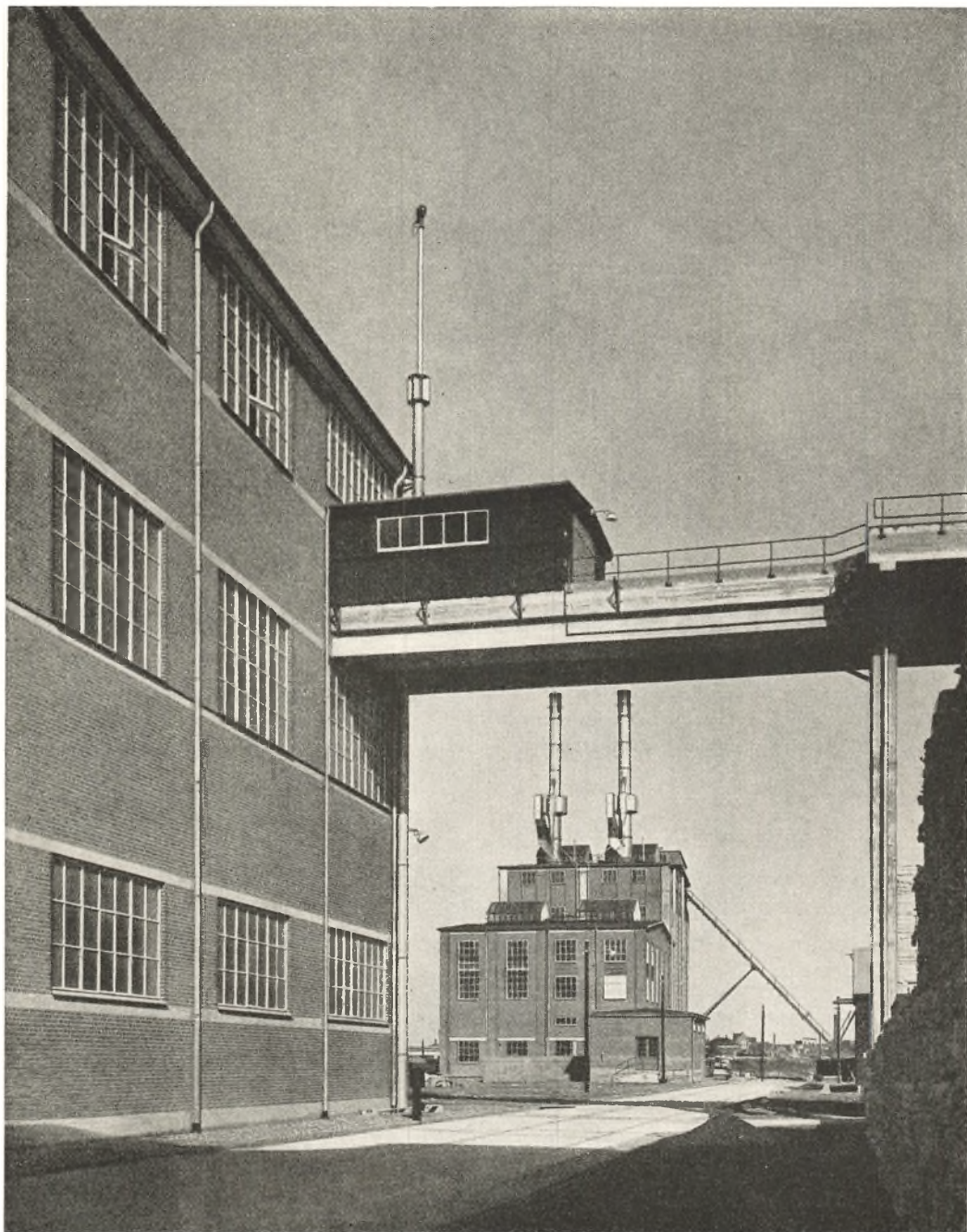
Butiksbyggeriet er dog ikke blot begrænset til disse smaa og større Enheder, der indpasses efter Behov i eksisterende Bygninger. Detailhandelen har i de senere Aar spaltet sig efter to store Linier, der begge sætter sig stærke Spor i Butikudformningen. Den første Linie kan betegnes som en Decentralisering, idet der dannes flere og flere smaa Specialbutikker, hvor det ofte er Producenterne af en eller anden Vare, der staar bagved. Den gamle Købmandshandel med et Utal af Varearter er blevet sprængt, stykket ud i mange mindre Enheder: Sæbebutikker, Tobaksforretninger o. s. v. Hver af disse Butikker faar sin særlige Form, saadan som det er nævnt.

Men samtidig kan man ogsaa paavise en Tendens til Centralisering, som bl. a. har faaet Udtryk i Stormagasinet. Her er det ikke Producenten, men Handelen selv der har taget sig for at finde Former for Butikssalg, hvor Reklamens

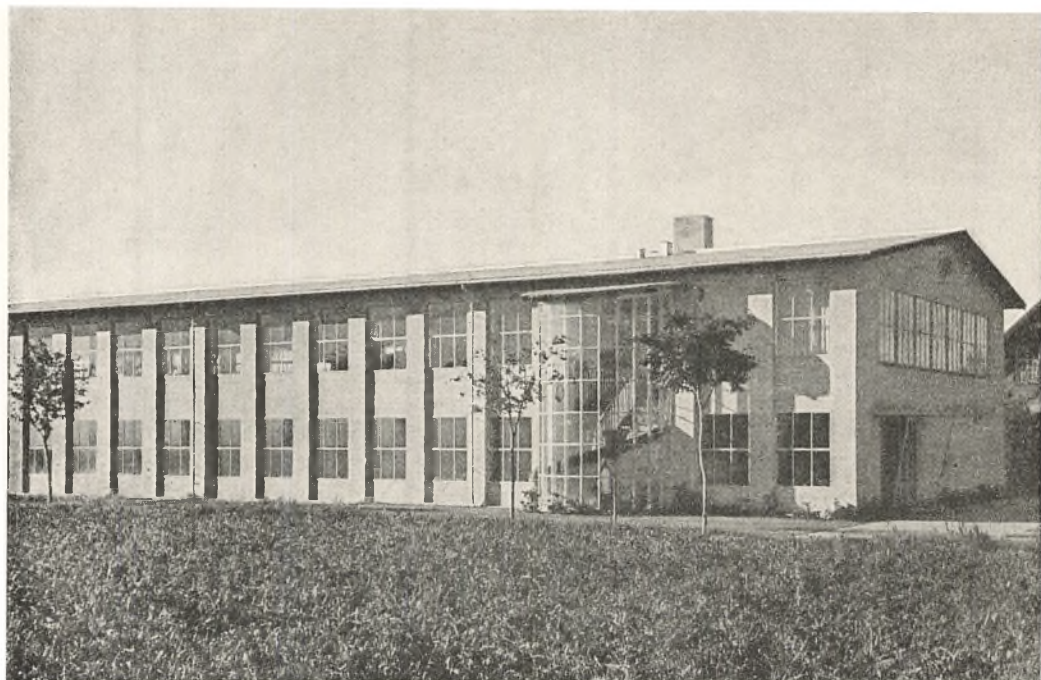
Stormmagasin. Arkitekterne Henning Ortmann og V. Berner Nielsen.

Indenfor Detailhandelen er der sket en Udvikling, som dels gaar i Retning af flere og mindre, stærkt specialiserede Butikker, dels en Koncentration i Form af meget store Varehuse. Det store Glasparti i Havemanns Magasin ligger ud for en aaben Centralhal, der gaar op gennem hele Huset. Paa Etagerne ligger de enkelte Specialafdelinger fordelt. Hele Facaden er formet, saa det virker som Butikens Skilt.

Kraftcentral ved Fabriksanlæg i Næstved. Arkitekt Knud Henningsen.

Kraftcentralen er Kærnen i de store Fabriksanlæg, som ofte ligger spredt over et stort Areal, hvor der kræves en hel lille Byplan for at faa den rette Placering af Specialbygninger med gode Forbindelser og Plads til Udvidelser. Den viste Bygning er udført med Jernbetonskelet og Dragere over Vinduerne, men udmuret med Murværk.

Industribygning i Hvidovre. Arkitekt Eske Kristensen.

Et Eksempel paa en mindre Industrivirksomhed, som er flyttet ud fra de indre Kvarterer til Byens Yderdistrikter, hvor den har faaet mere rationelle Lokaleforhold. I Byplanen søger man at fastlægge særlige Kvarterer, der forbeholdes Industrivirksomheder, saa man undgaar en Sammenblanding med Boligerne.

Muligheder kan udnyttes. Stormagasinet er en hel Samling af Specialbutikker, og det kan ikke klare sig med en tilfældig Stueetage, men lægger Beslag paa sin egen Bygning, som fra øverst til nederst rummer de mange forskelligartede Afdelinger. Udadtil kan det stærkere end nogen anden Bygningstype gøre sig reklamemæssigt gældende, f. Eks. ved en helt gennembrudt Facade, der lader Husets broget sammensatte Indre vise sig udadtil.

I Stormagasinet med dets Vrimmel af Mennesker maa der tages særlige Hensyn, ikke blot til Materialernes Kvalitet og Modstandsstyrke over for Slid, men ogsaa til særlige Ventilations- og Udluftningssystemer, Belysningsanordninger og Brandsikring ved indbygget Sprinkleranlæg.

Den Udviklingslinie, der kendetegner Kontoret og Butikken, træffer man ogsaa naar det gælder Haandværk og Industri. Fra de mere tilfældige og uhensigtsmæssigt indrettede Lokaler i ældre Ejendomme er man gaaet over til selvstændige og rationelle Bygningsformer. For Haandværkets Vedkommende er Udviklingen maaske længst tilbage, fordi det er smaa Enheder, hvis Pladsbehov er begrænset. Men de brandfarlige Baghuse og Loftsrum,

Marketenteri ved Statsbanernes Centralværksteder. Arkitekt K. T. Seest.

Ved de nye Industrivirksomheder er der sørget for gode Lokaleforhold for Virksomhedens Arbejdere. Der er indrettet Bade- og Garderobrum og Marketenteri med Køkken, hvor man kan købe Drikkevarer og faa billig Mad. Der er Selvbetjening, og Maden hentes ved en Udleveringsaabning ind til Køkkenet.

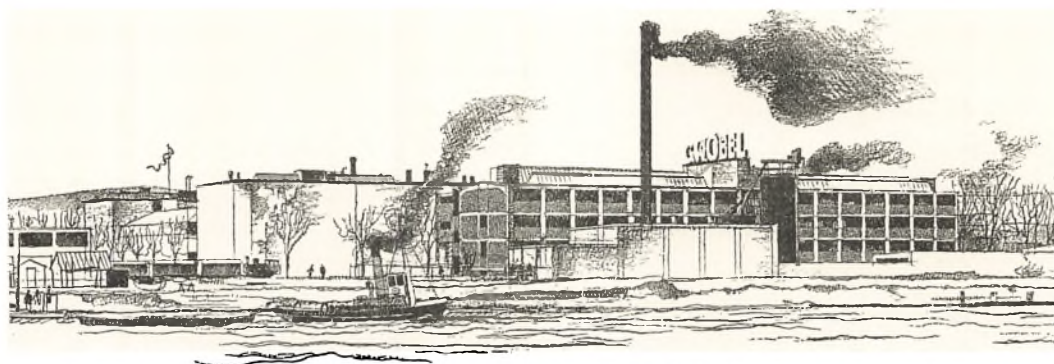
som man hidtil har taget til Takke med efter at have erobret dem fra Beboelsen i de indre Kvarterer, giver i det lange Løb altfor daarlige Arbejdsvilkaar og hæmmer derved Konkurrencemulighederne. En Del af disse Virksomheder flyttes efterhaanden ud i de ydre Kvarterer til Bygninger, der er bedre egnet til Formaalet. Og ved Saneringen af de indre Kvarterer søger man at skaffe Erstatning for de nedrevne Lokaler ved at bygge særlige Industri- og Værkstedshuse, der paa en Maade har samme typiske Træk som en moderne Kontorbygning. Etagearealet er beregnet til Udlejning efter Behov, og det konstruktive System maa derfor være saa elastisk som muligt. Ligesom man i Kontorbygningen har en Kærne, bestaaende af Personelelevatorer og Trapper, saadan har man i Værkstedshuset Vareelevatorer og Trapper. Etageadskillelserne er støbte og meget svære, saa de overalt kan tage Belastningen fra de Maskiner, der kræves opstillet. Og endelig er der et stærkt udbygget System af tekniske Installationer, saa man overalt kan faa tilsluttet teknisk Strøm, Vand, Afløb o. s. v.

Efter lignende Linier former det moderne Fabriksanlæg sig. Jo større og mere speciel Virksomheden er, jo mere er der taget særlige Hensyn. Men

for en Industri, der ofte er i stadig og stærk Udvikling, er det vigtigt at bevare en vis Elasticitet i Bygningernes Udformning, saa Fremskridt ikke paa noget Punkt hæmmes af det eksisterende Bygningsanlæg. De store Haller og Værksteder kræver gode Belysningsforhold, og derfor har Bygningerne i Reglen brede, gennemgaaende Baand af Vinduer eller Shedtage og Ovenlyskonstruktioner, saa Arbejdsbelysningen er gunstigst muligt overalt i Bygningen.

Samtidig med at den moderne Industri har faaet indrettet rationelle Bygningsanlæg, har man ogsaa søgt at skabe de bedst mulige Vilkaar for Virksomhedens Arbejdere. Der er i Reglen indrettet særlige Bade- og Omklædningslokaler i lyse og renlige flisebeklædte Rum, og Personalet har Markettenderi eller Spiselokale, hvor de ikke blot kan indtage deres medbragte Mad, men ogsaa har Mulighed for at faa billige Retter serveret fra et Central-køkken.

Den Specialisering, som kendetegner moderne Byggeri, kommer næsten stærkest til Udtryk i de Bygninger, der opføres direkte til Erhvervsformaal. Kontor, Butik og Fabrik spalter sig i forskelligartede Bygningstyper, og indenfor hver Gruppe findeles Udformningen efter Virksomhedens Art. Ved et større Industrianlæg bestaar Fabrikken saaledes af en Samling af større og mindre Bygninger, som hver for sig er udformet efter de Specialprocesser, der skal foregaa. Kærnen i Anlægget er Kraftcentralen, som i Reglen er det mest betydende Bygværk.

Fabriksanlæg i Aalborg. Arkitekt Preben Hansen.

Et samlet Fabriksanlæg med Kontorbygning, Fabrik og Kraftcentral. Bygningerne er udført i Jernbeton med store Vinduesaabninger, men de har hver sin karakteristiske Form, der er bestemt af deres særlige Funktion.

Kommuneskole i København. Arkitekt Viggo Jacobsen.

De store nye Kommuneskoler er typiske Eksempler paa offentligt Byggeri i de sidste Aar. De bestaar ikke blot af de normale Klasserum, men har en Række Specialklasser, bl. a. for Naturfag, Sløjd og Skolekøkkenundervisning, mens Gymnastiksalene er lagt i en særlig Fløj. I den store Aula kan Børnene samles ved festlige Lejligheder.

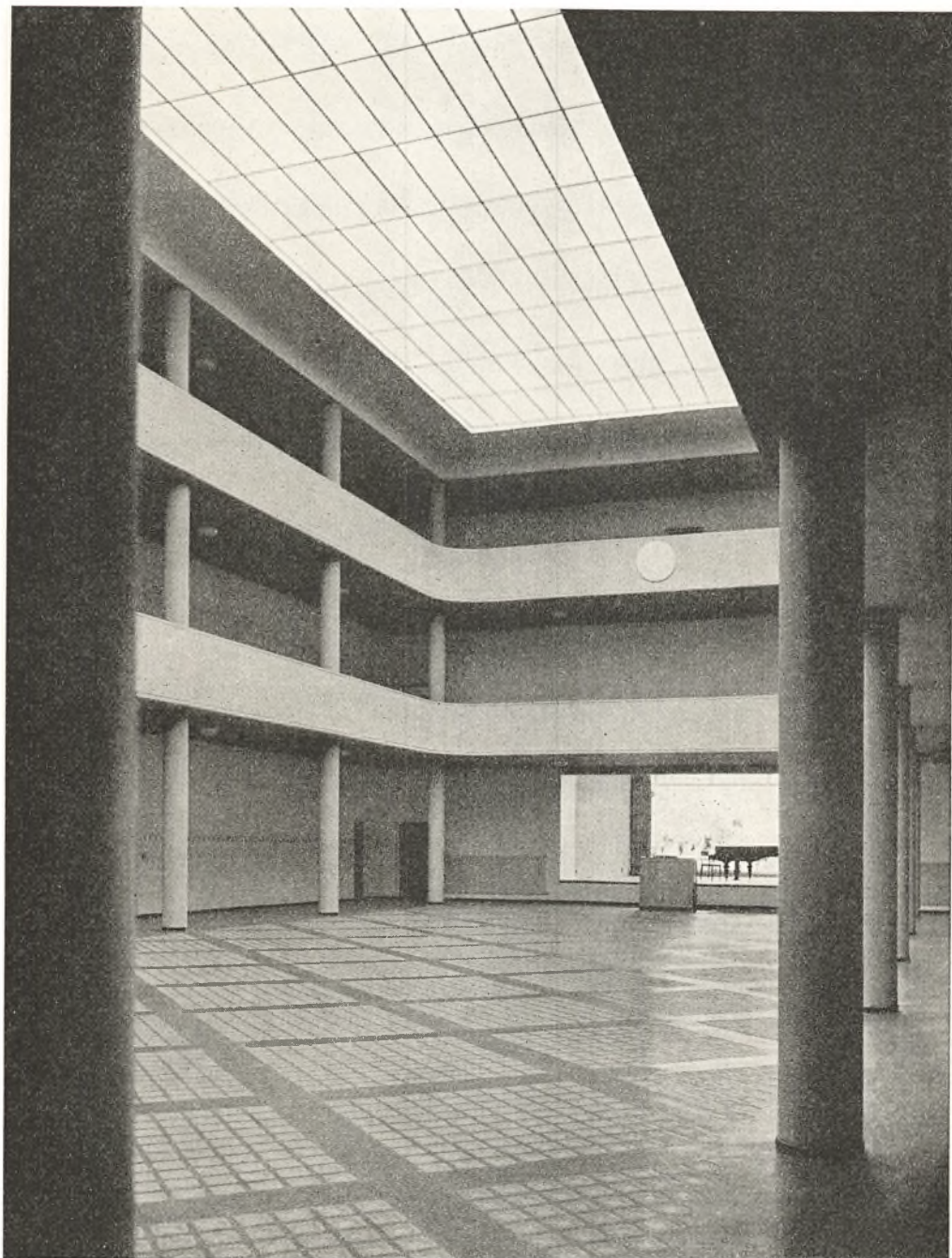
OFFENTLIGT BYGGERI

STAT OG KOMMUNE har ikke blot gennem de sidste Aar haft stor Indflydelse paa det almindelige Boligbyggeri og selv sat Arbejder af denne Art i Gang, men de har ogsaa som Bygherre udfoldet en rig Virksomhed paa mange specielle Omraader. Som Helhed har det været en Indsats af meget høj Kvalitet. Vort demokratiske Samfund har gennem et storslaaet Byggeri givet Udtryk for den Udvikling, som i de sidste Generationer har præget de kulturelle og forsorgsmæssige Omraader. Det er en Indsats, som i sin Art tør maale sig med tidligere Perioders Monumentalbyggeri. Skoler, Hospitaler, Alderdomshjem, Biblioteker og Idrætsanlæg er vokset frem til Gavn for alle Dele af Befolkningen.

Den moderne Skolebygning karakteriserer bedst det Offentliges Indsats. Skolevæsenet, og især Folkeskolen, har udviklet sig stærkt, idet Undervisningen er blevet udbygget til en meget høj Standard. I denne Forbindelse har Behovet for Specialklasser: Undervisningslokaler til Naturfag, Sløjd, Skolekøkkenarbejde m. m., nødvendiggjort en Ændring og Omformning af de gamle Skoletyper, og det voksende Børnetal har krævet mange flere, nye Anlæg. I Løbet af de sidste 15 Aar er der derfor opført en Række nye, prægtige Skolebygninger, som har givet Undervisningen tidssvarende ydre Forhold at arbejde under.

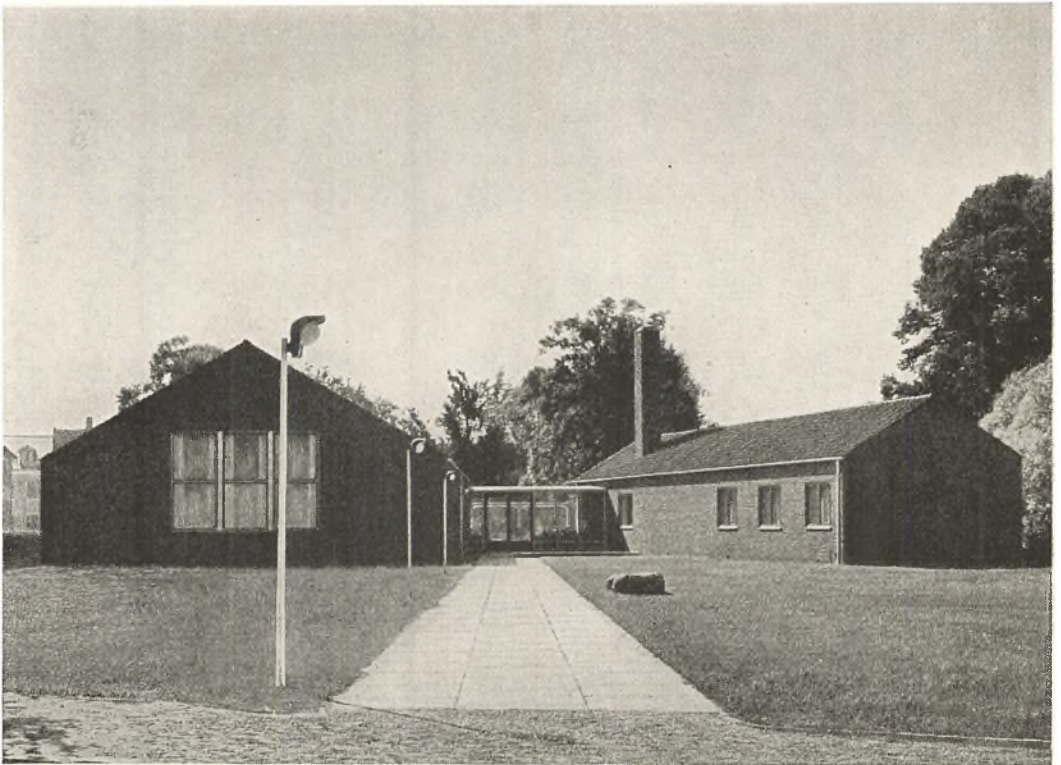
De første af disse Skoletyper blev til paa Grundlag af Arkitektkonkurrencer og adskilte sig paa væsentlige Punkter fra de gamle Bygninger. Anlæggenes Størrelse og de mange nye Klasseformer gjorde det naturligt at søge en vis Koncentration, og det opnaaede man ved at lægge Lokalerne omkring en Midterkorridor, saa Husblokken blev bredere og mere sluttet end ved de tidligere Sidekorridor typer. Af denne Type udviklede sig atter Aula-Skolen, hvor Rummene ligger samlet omkring en stor, aaben Hal, Aula'en, i Midten. Der er i denne Skoletype skabt den bedst mulige Oversigt, og man har faaet et festligt Rum, hvor alle Børnene kan samles ved højtidelige Lejligheder. Ogsaa uden for Skoletiden kan Aula'en gøre Nytte ved at stilles til Raadighed for Foreningssammenkomster eller for Beboerne i det Kvarter, hvor Skolen ligger. Paa samme Maade tjener Skolens Specialklasser ogsaa Ungdomsundervisningen om Aftenen, og de nye store Skolebygninger faar saaledes en Betydning, der rækker langt ud over den egentlige Børneskoleundervisning. Det er denne Udvikling, som nu ogsaa sætter sig Spor i Landdistrikternes Centralskolebyggeri, der tidligere er omtalt.

Det er naturligt, at man har omfattet Skolebyggeriet med en vis Stolthed og Selvfølelse. De store og smukke Anlæg, der rejser sig i Byens voksende Yderkvarterer, er blevet Udtryk for det demokratiske Samfunds Omsorg og Styrke. Det har vel nok rummet den Fare, at man har ladet Byggeprogrammet svulme stærkt op og givet de enkelte Skoler en større Kapacitet, end det udfra andre Synspunkter egentlig er ønskeligt. Det betyder ikke, at Skolerne er gjort til Monumentalbygninger i overfladisk Betydning. Trods en meget udpræget Typedannelse er de alligevel forskellige og fint passet ind i de Omgivelser, hvor de hører hjemme, og de virker aldrig kølige og afvisende. De er udformet, saa Børnene paa een Gang møder Festlighed og Hjemlighed. Men Størrelsen i sig selv kan være en Ulempe. De store Klasseenheder og det vældige, samlede Børneantal i en enkelt Skole udelukker den Intimitet og personlige Kontakt mellem Lærere og Elever, som er saa vigtig en Side ved al Opdragelse og Undervisning.

Skolen paa Sønderjyllandsallé. Arkitekterne G. B. Hagen og Ole Hagen.

Aula i en stor Kommuneskole. Klasserum og Specialklasser ligger ud til Aula'en, hvor Børnene kan samles ved festlige Lejligheder. Rummet benyttes ogsaa som Samlingslokale for Foreninger og Beboerne i Kvarteret og tjener saaledes i videste Betydning kulturelle Formaal. Gulvet har indstøbte Betonglas, der giver Lys til en Svømmehal, som findes i Kælderetagen, og som kan benyttes baade af Skolen og Offentligheden.

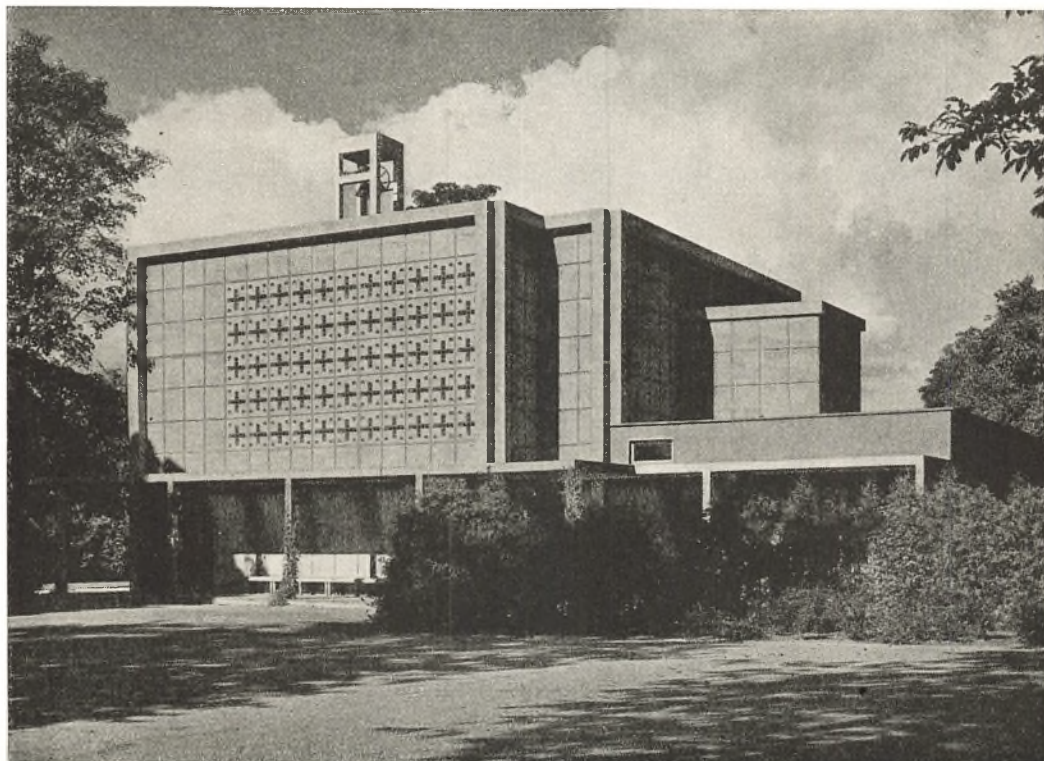

Bibliotek i Nyborg. Arkitekterne Erik Møller og Flemming Lassen.

Et fint Eksempel paa den klare, men beskedne Byggeform, som kendetegner mange officielle Bygninger fra de senere Aar. Husene, der ligger ved Foden af det gamle Slot, er bygget intimt sammen med Omgivelserne og den eksisterende Beplantning og passer ind i hele Byens Milieu. De er ligesom Slottet udført af røde Mursten.

Indenfor andre Omraader af det offentlige Byggeri møder man maaske endnu stærkere end ved Skolerne en Bestræbelse for at bevare den fine og beskedne Menneskelighed selv i Bygværker af stort Format. Det er først og fremmest opnaaet ved en stærkt opløst Byggeform, hvor Husblokkene grupperer sig frit i Terrænet og knytter sig nær til det Milieu, hvori de er placeret. Bygningerne gøres ikke til Maal i sig selv, de tjener ikke som en Manifestation af Magt eller som Symbol paa Selvhævdelse, men de er blot Rammen om en Tilværelse, enten det er for en Generation af unge studerende eller det er de gamle, som Samfundet har taget under sin Omsorg. Bygningen tjener Mennesket og det menneskelige.

Dansk Byggeri har i Kraft af denne Indstilling noget særpræget og selvstændigt, som maaske stærkere end i nogen anden Periode skiller det ud fra Strømninger i andre Lande. Det er ikke et kunstigt Præg, som er paatrykt Bygningerne og i udvendig Forstand kan give dem en vis Egenart. De forskellige Bygningstyper er tværtimod uendelige forskellige i Opbygningen.

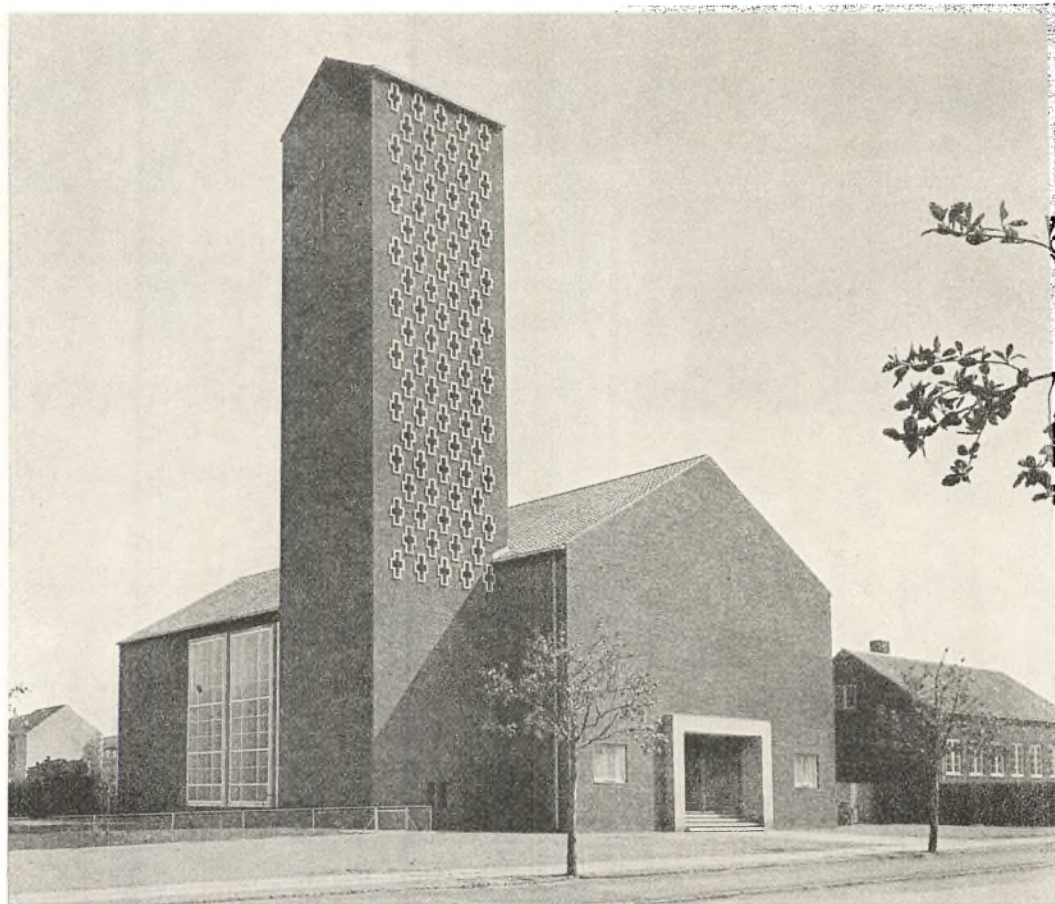

Mariebjerg Krematorium. Arkitekt Frits Schlegel.

Krematoriet er som Bygningsopgave af ny Dato og kan ikke formes paa Grundlag af de gamle Traditioner for kirkeligt Byggeri. Mariebjerg Krematorium er et smukt og dristigt Forsøg paa at benytte den rene Jernbeton som Facademateriale til en ny Udformning, der samtidig har baade Ro og Værdighed over sig.

Men det er selve den Indstilling, der ligger bag det enkelte Bygværk, som giver Præget, Ønsket om at finde til Bunds i Opgavens særlige Karakter, saa Huset kommer til at svare til sin Funktion og underordner sig en Helhed i Terræn eller Milieu.

Billedet af noget selvstændigt i dansk Byggeris Karakter i disse Aar forstærkes yderligere ved det meget enkle og ofte forfinede Valg af Materialer og den Kvalitet, der præger Detaillerne. Ganske vist findes der enkelte smukke Eksempler paa Anvendelse af moderne Materialer som Jernbetonen, der benyttes til nye og utraditionelle Former. Men Trods den rige tekniske Udvikling møder man udadtil stadig Teglstenen som det almindeligste og rigeste Virkemiddel. Konstruktionerne og det indre Udstyr drager fuld Nytte af alle de mange nye Materialer og de tekniske Fremskridt, men selve de ydre Murflader har bevaret de bedste Traditioner fra gammel dansk Teglstensarkitektur. Det er ikke Konservatisme og Uvilje mod nye Virkemidler, naar man har holdt fast ved gammel Byggeskik paa dette Punkt, men fordi man

Christianskirken. Arkitekterne Jacob E. Bang, Erik Jensen og K. Westergaard.

I Kirkebyggeriet, som vel er det Omraade, hvor man stærkest har holdt sig til Traditionerne, kan man nu ogsaa spore Forsøg paa at finde en Fornyelse ved en friere Gruppering og Udformning af Husblokkene.

har set hvor fine og rige Virkninger, der stadig kan opnaas gennem Anvendelse af de rene Murflader, naar man søger at nuancere Udformningen. Stenenes Karakter, Fugningen og S sammensætningen mellem Murfladen og andre og maaske nyere Materialer, som paa naturlig Maade føjes ind, giver et meget stort Register, som vor hjemlige Bygningskunst formaar at spille paa uden at stivne i sine Virkninger. Den gør det selvstændigt og med aaben Sans for de nye Kombinationer, som Tekniken stiller til Raadighed for den fremtidige Udvikling.

Efterskrift

Vi har nu set dels, hvorledes en Kunsthistoriker af 1942 gennem grundige Studier i Arkiver og ude i Marken danner sig et Billede af Byggesættet omkring 1792, og dels, hvorledes en Arkitekt af 1942, som staar midt i det levende Byggeliv, ser paa vor egen Tid. Man kan da stille de Spørgsmaal, om »de gode gamle Dage« virkelig var saa gode, som Mundheldet giver Udtryk for, og om det moderne er saa storartet, som nogle af Nutidens Mennesker gerne paastaar.

Med Hensyn til den rent æstetiske Side af Byggeriet kan man vel næppe frakende 1790'ernes Bygherrer og Bygmestre, at dette Spørgsmaal blev behandlet med mindst lige saa megen Alvor som nu i Tiden; mange vil maaske paa Grundlag af Selvsyn af de fra den Tid bevarede Bygninger og af Bogens Billeder endog give Fortiden Prisen. Men intet nyt under Solen, vi har i første Afsnit set, at de æstetiske Spørgsmaal i lige saa høj Grad som nu kunde sætte Lidenskaberne i voldsom Bevægelse.

Med Hensyn til det rent haandværksmæssige kan det være et stort Spørgsmaal, om ikke 1790'ernes Haandværkerarbejde i visse Henseender stod kvalitetsmæssigt over Nutidens rationaliserede, maskinprægede Produkter; det kan i hvert Fald gælde Dekorationsarbejde, Snedkerarbejde og Tømrerarbejde.

Ser vi derimod paa den rent tekniske Side af Sagen, er det hævet over enhver Tvivl, at store Fremskridt er vundet. Det daglige Liv i Hjem og paa Arbejdssted, saavel paa Landet som i Byen, former sig langt lettere og behageligere i vor Tids Bygninger takket være bedre Belysning ved Dags- og Kunstlys, bedre Isolation, Opvarmning og Ventilation samt Vaske- og Badeindretninger – hele den hygiejniske Side af Livet i Bygningerne. Hertil kommer, at Trygheden over for Brandfare og Ildsvaade er blevet væsentlig forøget.

Det mest betydningsfulde er dog, at en langt større Del af Befolkningen nu har faaet Andel i bygningsmæssige Goder, som før var et Privilegium for et Faatal af Velhavere.

I Glæden over Fremskridtet maa vi dog ikke hvile paa de vundne Laurbær, men alle bør – hver paa sin Vis og efter sin Evne – søge at bidrage til, at Fremskridtet kan fortsætte, hvad enten Bidraget sker ved at skabe nye Idéer eller ved en nøgtern og sund Kritik af det bestaaende, saaledes at vor Tids Byggeri som en god Arv kan overleveres til kommende Generationers velvillige Dom.

Sv. Br.

NOTER

TIL DANSK BYGGESÆT OMKRING 1792

BILLEDETEKSTER OG KAPITELTITLER ER IKKE MEDREGNET I LINIEANGIVELSEN

I HOVEDSTADEN

- Side
- 15 L. 8: Inddelingen af Kbh., se Iris og Hebe I (1797), S. 1: Om de nyebygde Huse i Kjøbh.; Nyerup: Kbh.s Beskr. (1800). S. 3; Vejviser 1794. – L. 18: Branden 1795, se J. H. Rawert: Udførlig Beretning om den Plan der blev lagt og udført i Anledning af den store Ildebrand i Kjøbh. 1795 (1800) Kort hist. Beretning, S. 1 f.; Bruun: Kbh. III (1901), S. 696 f.; A. G. Hassø: Kbh.s Brandvæsens Historie (Udg. af Kbh. Brandf. 1931). – L. 24: Rawert, anførte Sted, S. 21. – L. 30: samme, S. 23, Fodnote. – L. 32: om Rawert, se »Sct. Annæ Plads Nr. 5«, (Udg. af Det foren. Oliek. 1927); „Ulefoss“ (Utgitt af Rigsantikvariatet, Oslo 1940).
- 17 L. 1: Rawert, anførte Sted, S. 129. – L. 12: Placat om Bygningers Opførelse, Kbh. Raadstue 4. Juli 1795; Rawert, anførte Sted, S. 50, 16, 38. – L. 14: samme, S. 55.
- 18 L. 1: samme, S. 55–79; Bruun: Kbh. III (1901) – L. 4: Tinglæsningsprt. 1784, S. 585 (Landsark S). Læst 9. Febr.
- 20 L. 2: Placat af 4. 7. 1795; Rawert, anførte Sted, S. 38, 50 (For Grunden foran det afbrækkede Hjørne gaves ingen Godtgørelse. Kgl. Res. 14. 8. 1795. Rawert, anførte Sted, S. 89). – L. 10: Rawert, anførte Sted, S. 13. – L. 13–23: samme, S. 14. – L. 26: Iris og Hebe I (1797), S. 1: xyz: Om de nyebygde Huse i Kjøbh. – L. 38: Vejviseren 1794, S. 26–27.
- 21 L. 13: J. B. Winterfelds Bog skrevet 1803, trykt 1804.
- 22 L. 5: Rawert, anførte Sted, S. 142, Note m. fl. St., om Kronprinsesseg. se endv. E. Nystrøm: Kongens Have (1938); Kulturminder 1939 (C. Elling), S. 169. – L. 16: Minerva, Febr. 1795, S. 229 f. (Corn. Høyer). – L. 18: Om Jardin: C. Elling: Doc. inédits concernant les projets de A.-J. Gabriel et N. H. Jardin pour l'église Frédéric à Copenh. (Copenh. 1931); Arch. 1920, S. 285–96; Mario Krohn: Danmarks og Frankrigs kunstneriske Forbindelse (1922). – L. 24: Minerva, Febr. 1795, S. 229 f. (Høyer). – L. 25: C. F. Høyer læs Corn. Høyer – L. 27: Om Harsdorff, se C. Elling: Om Harsdorffs Kunst (Arch. XLII, 1940) S. 125–40;

Side

- Fr. Weilbach: Harsdorff (1928). – L. 31: Stendhal, se C. Elling i Arch. XLII, 1940 S. 125.
- 23 L. 5–10: Minerva, Juli 1791, S. 97 (Pram: Noget om Malerie, Smag og Luxe).
- 24 L. 8: Weilbach: Harsdorff (1928), S. 172. – L. 22–32: Baggesen: Labyrinten (1792–95).
- 25 L. 2: Fr. Weilbach: Harsdorff (1928), S. 95 f. – L. 8: samme, S. 155; Bygn. Direkt. Indk. Sager 1779, Nr. 40 (Rigsark.). – L. 15: Fr. Weilbach: Harsdorff (1928), S. 163 f.; Hist. Medd. om Kbh. 2 Rk. II, S. 254 f.
- 26 L. 8: Tinglæsningsprt. 1781 (Landsark. S.). Læst 11. Juni og 18. Juni. – L. 13: Rawert, anførte Sted, S. 30. – L. 25: C. Elling: Om Harsdorffs Kunst (Arch. XLII 1940) S. 125 f.

GAARD OG HUS I STADEN

- 27 L. 21: C. Elling: Palæer og Patricierhuse fra Rokotiden (1930).
- 28 L. 7: Fr. Weilbach: Harsdorff (1928), S. 155; Bygn. Direkt. Indk. Sager 1779, Nr. 40 (Rigsark.). – L. 16: Fr. Weilbach: Harsdorff, S. 156. – L. 21: samme, S. 160.
- 31 L. 1: Brandtaxation 1803 (Landsark.). – L. 31: Ved Stranden 18, Nytorv 5. – L. 38: Rawert, anførte Sted, S. 31.
- 32 L. 4: Hist. Medd. om Kbh. 2 Rk. II S. 254 f. (Weilbach). – L. 10: samme.
- 34 L. 2: Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk. 1, S. 103 f. (Weilbach). – L. 14: om Kirkerup, se Nyt Tidsskr. for Kunstind. 1937. S. 213–16: C. Elling: A. J. Kirkerup som Classens og de Conincks Bygmester. – L. 17: Om Skydeselskabet, Brandemann og J. P. Boye Junge vil en Undersøgelse blive trykt i Hist. Medd. om Kbh. (H. Langberg); Brandkorpset, se Hassø: Kbh.s Brandvæsens Hist. (1931) – L. 32: Fr. Weilbach: Harsdorff (1928); C. Elling: Om Harsdorffs Kunst. (Arch. XLII, 1940). – L. 35: Fr. Weilbach: Harsdorff, S. 235 f.; Architekten 1933, S. 249–72.
- 36 L. 1: Fr. Weilbach: Harsdorff, S. 232. – L. 3: Rawert, anførte Sted, Fortale. – L. 25: Om C. F. Hansen, se J. Rubow: C. F. Hansen (Kbh. 1936).

- L. 37: Wilcken, Brev fra 30. Maj 1791 i Kunstak. Arkiv (Rigsark.).
- 37 L. 4: Foren. af 3. 12. 1892, Aarbog 1921; Nyt Tidsskr. for Kunstind. 1937 S. 213–16 (C. Elling). – L. 12: Swane: Abildgaard: Arkitektur og Dekoration (Kbh. 1926). – L. 15: samme, S. 91–96. – L. 28: Rawert, anførte Sted, S. 51; Placat om Bygningers Opførelse, Kbh.s Raadstue, 4. Juli 1795. – L. 36: Bygningslov for Kbh. af 21. 11. 1889. – L. 37: Placaten af 4. 7. 1794; Rawert, anførte Sted, S. 51.
- 38 L. 2: Placat af 21. 4. 1752 (Fried. V. Forordninger 1752, S. 68). – L. 6: Rawert, anførte Sted, S. 16 f. – L. 11: samme, S. 17. – L. 17: Fr. Weilbach: Harsdorff, S. 234. – L. 20–27: Hugo Matthiessen: Københavnske Gader (Kbh. 1924), S. 52. – L. 30: Rawert, anførte Sted, S. 20. – L. 37: Volmeister: Anm. om Tømmerbygningsk. (Kbh. 1791) (tidligere i „Adresseavisen“ og i „Borgervennen“).
- 39 L. 5: Volmeister, anførte Sted: „Da jeg i Aaret 1764 opbygte min Gaard ud til Gaden lod jeg alle Vindueskarmen og Rammer forferdige af Eegetræ i den Formodning at samme skulde vare længere end Fyrretræ, men jeg har erfaret det modsatte, saasom det var Danziger Planker, da jeg allerede har maattet lade nogle Rammer forferdige paa ny, fordi de vare opraadnede, derimod byggede jeg mit Baghuus 1756 og lod alle Vinduesrammer og Karme forferdige af Fyrretræ.“ – L. 11: Placat om Bygningers Opførelse, Kbh.s Raadstue 4. 7. 1795; Rawert, anførte Sted, S. 51. – L. 15: Placaten af 4. 7. 1795; Rawert, anførte Sted, S. 51. – L. 17: samme, S. 18. – L. 24: samme, Fortale.

DET INDRE

- 43 L. 10: Brandtaxation 1803 (Landsark. S.).
- 44 L. 6: Peschel: Neues Treppenbuch, Kbh. 1802. (Før den Tid skal en hollandsk Forfatter Tielemann van der Horst's Bog i tysk Oversættelse være anvendt af hjemlige Tømrere).
- 46 L. 27: f. Eks. Ejendommene Rosengade 4–12 og Fredericiagade 71–77 (se Note til S. 48, L. 23).
- 47 L. 4: Placat om Bygningers Opførelse, Kbh.s Raadstue, 4. 7. 1795; Rawert, anførte Sted, S. 50.
- 48 L. 13: samme, S. 56. – L. 23: Maalebrev af 14. Novbr. 1782 (Matrik. Ark.), Skødeprt. (Landsark. S.); antagelig opf. 1782–84 af Muremester Samuel Blichfeldt (død 5. 1. 1786) sammen med Købmand Hans Jensen.
- 49 L. 5: Volmeister: Anm. om Tømmerbygningsk. (Kbh. 1791). – L. 8: J. C. H. Selbmann: Beskr. over en Køkkenind. (1800) (Univ. Bibl. Ny Afd.). – L. 10: Tode: Saml. danske prosaiske Skrifter I (1793), S. 206 (Aftenmaaltider).

- 50 L. 2: Kbh.s nyeste Skilderie I, S. 513 (23. 3. 1804). – L. 5: Tode, anførte Sted, S. 285. – L. 9: Tode, anførte Sted, S. 211. – L. 13: Minerva, Aug. 1791, S. 223, Note. – L. 19: samme, Sept. 1791, S. 423. – L. 21: samme Sted.
- 52 L. 9: Fr. Weilbach: Harsdorff (1928), se Reg., S. 288 (sml. Note til Fig. 27 i vor Billedfortegnelse).
- 53 L. 3: Minerva, Juli 1791 (Noget om Malerie, Smag og Luxe). – L. 16: F. W. B. v. Ramdohr: Studien etc. auf einer Reise nach Dänemark (Hannover 1792) S. 186; Deutsches Magazin, Novbr. 1792. – L. 17: Nyerup: Kbh.s Beskr. (1800). S. 349.
- 54 L. 2–Side 56, L. 4: Minerva, Juli 1791.
- 56 L. 5: samme, S. 113. – L. 12: Swane: Abildgaard (1926) S. 61–78.
- 58 L. 1: Ramée, se Fr. Weilbach: Harsdorff (1928), S. 238. – L. 6: Anna Poulsen: En Skuespillers Liv. – L. 10: Placat om Bygningers Opførelse, 14. Juli 1795; Rawert, anførte Sted, S. 53. – L. 14: F. Eks. Amtsforvalter With i Minerva, 1791 (24), S. 328.
- 59 L. 8: Tove Clemmensen: Kakkellovne af Træ (Fra Nationalmus. Arbejdsmark 1941). – L. 14: K. Berg: Snedkerlauget 1554–1904; Vilh. Slomann i Norske Kunstindustrimus. Aarbog 1931–32, S. 17 f.
- 60 L. 1: (A. G. Rosenberg, læs G. Erdm. Rosenberg) L. 11: Tode: Om mange Lys i et Værelse, Samlede pros. Skrifter I (1793), S. 255; Wessel: Læsning ved Lys i Sengen, Kbh.s nyeste Skilderie I (1803–04), S. 451.

KØBSTÆDERNE

- 61 L. 4: Minerva, Aug. 1793. Sml. hermed P. Munch: Købstadsstyrelsen i Danmark II (1900) S. 1–2 og samme I (1900) S. 144 f. (!) – L. 14: Minerva, April 1793, S. 56 f. – L. 19: Ny Udgave 1918 ved Jul. Clausen (I. Chr. Hedegaards Reise fra Kiøbenhavn til Weile Anno 1796), S. 53. – L. 27: Behrmann: Beskrivelse over Roskilde 1832, S. 339.
- 62 L. 2: N. D. T. S.: Om Kiøbstæder, Minerva, Aug. 1793, S. 137.
- 63 L. 5: Hugo Matthiessen: Arch. 1915, S. 175. – L. 10: H. Hansen i Portrætmalerens Dagbog 1793–97 (Memoirer og Breve VI), S. 34 f.
- 64 L. 3: O. Norn i Aarbog for Aarhus Stift 1938, S. 101.
- 65 L. 3: O. Norn, anførte Sted.
- 67 L. 4: Hages Gaard i Stege opf. 1799 af J. J. Hages Søner. – L. 7: Apoteket: Dam og Schæffer: De Danske Apotekers Hist. II, S. 127. – L. 11: Brev fra Wilcken, 30. Maj 1791, Kunstakad. Ark. (Rigsark.). – L. 14: Fr. Weilbach: Harsdorff (1928), S. 213.
- 68 L. 4: Kampmannske Gaard, opf. 1781 af Hans Wulff Øllgaard. (redivivius, læs redivivus) – L. 8: Om Nyborg se C. Elling: Klassicisme i Fyen (1939), S. 34.

Side

- 69 L. 7: Adskillige af Blichmanns Tegninger er stadig i Familiens Eje.
70 L. 1: Minerva 1793, S. 48. – L. 5: Kgl. Rescript af 9. Febr. 1791.

GAARDEN PAA LANDET

- 71 L. 29: Forordn. af 29. April 1781.
72 L. 4: Gr. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkernes Tilstand i Sjælland og Møen I-II (1803). – L. 6: Forordn. af 23. April § 21. – L. 7: Bygningshjælp, Gr. Begtrup. Sjælland og Møen I (1803), S. 303. – L. 17: Bro-Jørgensen: Forsikringsvæsenets Udvikling i Danmark indtil det 19. Aarh. (Kbh. 1935).
72 L. 17: Minerva, Jan. 1787, S. 42. – L. 30: sml. Indledn. til Prams Novelle „Lystrejsen eller Sminken“. (Optrykt i Thyregod: Af Oplysningstidens Lit. (1902)). – L. 34: Lago Math. Wedel: Om Husbbygning, Landvæsens Samlinger IV (1794), S. 103 f. – L. 39: samme, S. 101.
73 L. 11: H. Zangenberg: Danske Bøndergaarde (1925). – L. 15: Tilskueren for Landvæsenet I (1798) S. 9: Huus-Gavle paa Landet. – L. 17: Uhrskov: Fra Stavnsbaand til vore Dage I (Frederiksborg Amts hist. Samf. Aarbog 1938), S. 30, – L. 18: samme, S. 29.
74 L. 4: Tilskueren f. Landvæsenet I (1798) S. 10. – L. 8-Side 75, L. 3: Wedel: Landvæsens Samlinger IV, S. 137-57.
76 L. 1: Den danske Landsby, ved Axel Steensberg (Kbh. 1940); L. 15: Begtrup: Sjælland og Møen II, S. 4.
77 L. 10: Turistforen. Aarb. 1937, S. 246-48 (H. Zangenberg).
78 L. 7: Turistforen. Aarb. 1927, S. 150 f. (H. Zangenberg). – L. 8: Bindingsværk, se Zangenberg: Danske Bøndergaarde (1925), S. 69 f.; Wedel: Landvæsens Samlinger IV (1794), Kap. 30. – L. 11: Rentekammerets Arkiv XII, Landvæsen: Diverse Sager: Forklaringer fra Amtmændene om de i Danmark brugelige Bygningsmaader for Bøndergaarde og Huse. Anno 1789-90 (Rigsarkivet).
79 L. 6: Wedel: Landvæsens Samlinger IV (1794), S. 127.
80 L. 2: Begtrup: Sjælland og Møen II, S. 10 – L. 12: M. Clemmensen: Bulhuse I (1937), S. 68. L. 14: Zangenberg i Turistforen. Aarbog 1937, S. 246.
81 L. 4: Begtrup: Sjælland og Møen II, S. 10. – L. 13: Tegningerne findes i Kunstakademiets Saml. af Arkitekturtegninger.
82 L. 1: Carl Wynblad: Beschreib. d. Bauer und andere gem. Leute Häuser und wie sie sowohl von Steinen als von Holz nach den strengsten Regeln der Spar-samkeit aufzubauen sind (Kph. 1768). – L. 7-13:

Side

- Wedel: Landvæsens Samlinger IV, S. 124 f.; Beg-trup: Sjælland og Møen II, S. 10; Tilskueren f. Landvæsen 1. Hefte; Phys. med., og oek. Bibl. Juli 1797; Zangenberg: Danske Bøndergaarde (1925). – L. 15: (Tagsten), Begtrup: Sjælland og Møen II, S. 11. – L. 22: F. Eks.: »Huus-Gavle paa Landet«, Tilskueren f. Landvæsen I (1798), S. 9. – L. 32: Wedel: Landvæsens Samlinger IV (1794), S. 110, 111 f.; Begtrup: Sjælland og Møen II (1803), S. 12 f.
83 L. 10: Dyssels Bog udgivet af Landhusholdnings-selskabet 1772; H. Hertel: Det Kgl. danske Land-husholdningsselskabs Hist. I, S. 117-120; Magasin for Næringsstanden, 15. Hft. 1797 (Teglbrænderie); Wedel: Landvæsens Samlinger IV, S. 111 f.
84 L. 1: H. Hertel, anførte Sted; Begtrup: Sjælland og Møen II, S. 365. – L. 5-10: Wedel: Landvæsens Samlinger I (1792), S. 71; se endv. Magasin f. Næringsstanden, 2. Bind (1798), S. 128. – L. 11: Saml. Note til Side 82, L. 1. – L. 16: J. Paludan: Møen II (Kbh. 1824) S. 162 f. – L. 18: Wedel: Landvæsens Samlinger I (1792), S. 71.
85 L. 7: Om Holstens Hospitaler se Rasmussen Sø-kilde: Holstenshus og Nakkebølle (Odense 1875) S. 406. (Holstein, læs Holsten). – L. 12: K. H. Sei-delin: Vejledning til at bygge beqvemme og ufor-brændelige Huuse af Jord (Biblothek for Physik, Oek. og Medic., Maj 1796) (efter Cointeraoux: Ecole d'agriculture rurale (Paris 1790)); Begtrup: Sjæl-land og Møen II, S. 14; A. Uhrskov: Frederiks-borg Amts Aarbog 1938, S. 37.
87 L. 4: Begtrup: Sjælland og Møen II, S. 15. – L. 7: Samme Sted; Seidelin: anførte Sted. – L. 8: Begtrup: Sjælland og Møen II, S. 16 f. – L. 12: H. Hertel: Landhusholdningsselsk. Hist. – L. 15: Billede i Nationalmuseet II.s Billedsamling. – L. 17: Begtrup: Sjælland og Møen II, S. 15. – L. 19: A. Uhrskov: anførte Sted, S. 40. – L. 25: Erkl. til Rentekam. 30. Okt. 1819 (Rigsarkivet).
88 Arne Ludvigsen og Axel Steensberg: En dansk Bondegaard gennem 2000 Aar (Fra National-museets Arbejds-m. 1941). – L. 10: Wedel: Land-væsens Samlinger, S. 152.
89 L. 18: Junge: Den nordsjæl. Landalmues Charakter, 1798 (Udg. af Frb. Amts hist. Samf. og »Dan-marks Folkeminder« 1915 ved H. Ellekilde).
90 L. 11: Wedel: Landvæsens Samlinger, S. 145. – L. 13: Junge: Anførte Sted. – L. 22: (Gulve), Wedel: Landvæsens Samlinger IV, S. 129, 157; Begtrup: Sjælland og Møen II, S. 22.
HUSMANDSSTEDET
91 L. 1: Fr. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste (Kbh. 1940) S. 284 ff., 219 f. – L. 3: Begtrup: Sjælland og Møen I (1803), S. 230. – L. 8: Skrubb-

- Side
- beltrang: anførte Sted, S. 65. – L. 11: Wedel: Landvæsens Samlinger IV (1794), S. 290. – L. 12: Begtrup: Sjælland og Møen I (1803), S. 230–31. – L. 30: Skrubbeltrang: anførte Sted, S. 303.
- 92 L. 6: Om Høegh se endv.: Medd. fra hist. Selskab f. Gentofte II, 1929–32. – L. 12: Høeghs Bog kom 1795. 2. Oplag 1797. – L. 30: H. Zangenbergs Danske Bøndergaarde (1925). S. 39 f. – L. 37: G. Begtrup: Beskr. over Agerdyrkernes Tilst. i Fyn, Langeland, Ærø, Lolland og Falster (1806) I, S. 119; (Planer til Gaard og to Vinkelhuse, Sanderumgaard); Svendstrup (1921), S. 209 f. (H. Zangenbergs).
- 94 L. 6: Begtrup: Udf. Beskr. over Agerdyrkningens Tilst. i Sjælland og Møen I (Kbh. 1803), S. 230. – L. 18: Begtrup: Sjælland og Møen I (1803), S. 232.
- 95 L. 3: (Saml. Fig. 61 i Billedfortegn.). – L. 8: Begtrup: Sjælland og Møen I (1803), S. 247–48.
- 97 L. 5–6: Begtrup: Beskr. over Agerdyrkernes Tilst. i Sjælland og Møen I (1803), S. 117 f, Kap. V, S. 121, II (1803), S. 469 f.; Mandix: Om det danske Kammervæsen (1820), S. 13–24; Fr. Tharup: Statistisk Udsigt over den danske Stat (1825), S. 247 f. (1763 opgives de kongl. Jordegods til $\frac{1}{4}$ af Landets Jord, men alt uden for Sjælland og en Del af det sjællandske blev solgt 1764–74). – L. 9: Begtrup: Sjælland og Møen I (1803), Kap. VI og VII. – L. 14: Begtrup: Sjælland og Møen II, S. 17 f. – L. 29: Begtrup: Sjælland og Møen II, S. 36.
- 98 L. 1: Begtrup: Sjælland og Møen II, S. 26. – L. 17: C. Elling: Klassicisme i Fyen (1939), Tvl. 10.
- 99 L. 3: Fr. Lunn: Efterretningen om C. F. Lunn 1884. – L. 15: Større danske Landbrug IV, S. 52.
- 100 L. 17: C. Elling: Bernstorff (Arch. XXX, 1928, S. 1 f.); C. Elling: Klass. i Fyen (1939), S. 5 f.
- 101 L. 1: Samme, S. 16. – L. 2: Danske Herregaarde ved 1920, III, S. 476. – L. 4: Danske Herregaarde ved 1920, I, S. 223; F. Weilbach: Harsdorff (1928), S. 244. – L. 5: Tegninger af St. Frederikslund paa Nationalmuseet. – L. 6: Tegninger paa Edelgave; Aarb. for Kbh. Amt, 1914. – L. 12: C. Elling: Klass. i Fyen (1939), S. 19. – L. 15: L. Wedel: Topografie over Wordingborg Amt (Kbh. 1818).
- 103 L. 8: (A. C. Moltke, læs A. G. Moltke) – L. 13: Danske Herregaarde ved 1920, III, S. 649. – L. 14: St. St. Blicher: Eneboeren paa Bolbjærg.
- 104 L. 3: Om Havekunsten vil i Sommer (1942) foreligge en omfattende Undersøgelse: C. Elling: Den romantiske Have – Danske Studier. – L. 20: Molbech: Ungdomsvandring II (1815), S. 71. – L. 33: Sml. Molbech: Ungdomsvandr. I (1811), S. 58.
- Side
- 105 L. 10: Samme Sted II (1815), S. 66 f.
- 106 L. 17: Iris og Hebe, Marts 1800. S. 226.
- 107 L. 1: Samme, S. 228. – L. 14: Begtrup: Bemærkninger om det engelske Landbrug (Kbh. 1800).
- 108 L. 5: Danske Herregaarde ved 1920, I, S. 235–44. – L. 7: Beskrivelse over Hovedgaarde i Sjælland (ved Begtrup) 1801. – L. 13: Wedel: Wordingborg Amt. (Kbh. 1818).
- 109 L. 23: Leo Swane: Abildgaard (1926) S. 99–101. – L. 24: C. Elling: Klass. i Fyn (1939), S. 33. Iris og Hebe, Jan. Kv. 1800, S. 250 f. – L. 38: »Liselund« (Udg. 1918 af Foren. af 3. Dec. 1892).

LANDSTEDET

- 110 L. 1: Begtrup: Beskrivelse over Sjælland og Møen I, S. 222. – L. 9 f.: Louis Bobé: Lystrejser og Lystgaarde. Hist. Medd. om Kbh. IV (1913–15), S. 513.
- 111 L. 11: Om Dronninggaard. Drevons Beskrivelse af Dronninggaard 1786. (Ved E. Nystrom, 1930); C. Elling i Nyt Tidsskr. for Kunstindustri 1937. S. 115; Vilh. Lorenzen: Landgaarde og Lyststeder i Barok etc. II, (1920); Bobé, anførte Sted, S. 582. – L. 15: Chr. Elling: Nyt Tidsskrift for Kunstindustri 1937 S. 213–16.
- 112 L. 1: Sml. Note til S. 100, L. 17. – L. 4: E. Nystrom: Fra Nordsjæll. Øresundskyst (1938). – L. 10: Brandtax. 18. Jan. 1796. Taxationen forsvundet, men der henvises til den d. 26. Feb. 1841 i Brandforsikringspr. for Sokkelund Her. Lit. B. 1800–1843 (Landsark. S.) og det fremgaar heraf, at Frydenlund har faaet sin nuv. Skikkelse inden 1796.
- 113 L. 6: Vilh. Lorenzen: Landgaarde og Lyststeder i Barok etc. II (1920), S. 35 f. – L. 9: Samme, S. 41.
- 114 L. 5: Sml. Note S. 31, L. 38. – L. 8: Ny Bakkegaard (Opf. 1802–3 af K. E. Langberg. Hist. Medd. om Kbh. 2. Rk. II, S. 511 f.). – L. 11: J. Rubow: C. F. Hansens Arkitektur (1936); W. Jackstein: C. F. Hansen (Neumünster, Holsten, 1937).
- 115 L. 5: Begtrup: Sjælland og Møen I, S. 223. – L. 7: Fr. Weilbach: Harsdorff (1928), S. 115.
- 116 L. 6: Om Frederiksberg Haves Omlægning (1798–1800), se Fr. Weilbach m. fl.: Frederiksberg Slot (1936); »Frederiksberg Have« (1935), Jørn Rubow, S. 16 f.

INDUSTRIELLE ANLÆG

- 117 L. 2: Archiv for Statistik, Politik og Huusholdningsvidenskaber I (1795–96), S. 176. – L. 20: Om Administrationsbyggn. og Direktørboliger i Brede etc., se Nystrom: Fra Nordsjællands Øresundskyst (1938). – L. 28: Pihl: Anvisning til at drive

- Side
- Teglværk (1802), S. 15 f.; om Teglværker, se endvidere Begtrup: Sjælland og Møen II, S. 363 og Sorø Amt, Bd. XXIII (1935).
- 118 L. 18: Nystrom: Fra Nordsjæll. Øresundskyst (1938). – L. 22: Marinens Kortsamling C. 214 (Tegn. fra 1791 af Møllebygger Wahlerts til en Savmølle konstr. som Vindmølle) (Rigsarkivet).
- 119 L. 1: Pihl, anførte Sted, S. 36 – L. 5: Medd. fra Sølieutnantselskabets Ark. 1884 (Degenkolv); Bauer: Dampmaskinens Indførelse i Danmark (Kbh. 1891), (Den tekniske Forenings Tidsskr. 1891). Tegninger i Marinens Kortsamling, se Desgn. C. 234, 420, 417, 346, 308 (Rigsark.). – L. 24: L. M. Wedel: Indenlandsk Rejse etc. 1799, 1800–1801 (Kbh. 1803), S. 164. – L. 33: Samme Sted og Side.
- 120 L. 21: Begtrup: Sjælland og Møen II (1803), S. 37. – L. 24: Samme, S. 38. – L. 34: Lindemann, læs Linderup. – L. 36: J. C. Molbech: Om Ølbrygning (1795); (O. C. Molbech, læs J. C. Molbech).
- 121 L. 5: Archiv for Stat., Politik og Huusholdn. I (1795–96).
- 122 L. 16: Se Nystrom, anførte Sted. – L. 18: Minerva 1792, S. 387–91.
- 125 L. 13: Sml. S. 120, L. 31. – L. 18: Paa Kunstakademiet findes en Del oplysende Mølleprojekter.
- 127 L. 4: Tegninger i Marinens Kortsm. (Rigsark.), Desgn. C, 297 (fra 1801), 12, 420 (Bygningen var færdig August 1789). – L. 6: Fortegnelse over de kgl. danske Bomulds-Manufac.s samtl. Ejendomme (1795). – L. 8: Samme. – L. 13: Sml. Brandtax. 1794 (Landsarkivet) af ny Fabrik paa Ørholm; Tegning af Erikshaab Papirfabrik paa Fyn fra omkr. 1811–14. (Nationalmuseet).
- 128 L. 4: Bauer: Dampmask. Indf. i Danm. (Kbh. 1891).
- Side
- 130 L. 1: Wedel: Indenl. Rejse (1803), S. 54. Se endv. Sager vedr. Metalindustri og Maskinvæsen 1699–1796. Rentekam. (Rigsark.). – L. 11: Wedel: Indenlandsk Rejse (1803), S. 56. – L. 27: Placat om Bygningers Opførelse, Kbh.s Raadstue 4.7.1795; Rawert: Udf. Beret. etc. den store Ildebrand i Kbh. 1795 (1800), S. 51. – L. 35: Samme S. 28. – L. 38: J. C. Molbech: Om Ølbrygning (1795).

OFFENTLIGT BYGGERI, SKOLER

- 133 L. 9: Fr. Weilbach: Harsdorff (1928), S. 221 f. – L. 15: Samme, S. 249.
- 134 L. 17: Joak. Larsen: Den danske Folkeskoles Hist. 1784–1818 (Kbh. 1893). – L. 30: Minerva 1791 (Om Skolevæsen); Samme, 1795 II, S. 165. – L. 32: Rasmussen Søkilde: De reventlowske Skoler (Kbh. 1883).
- 135 L. 4: Brandtax. 1799 (Landark., Odense), 2. Des. No. 44.20.
- 136 L. 6: Doc. vedr. Skoler paa Frederiksborg og Kronborg Distrikter samt Kbh.s Amt 1786–1823, Rentekamm. (Rigsark.), sml. Aarboeg f. Præste Amt 1914, S. 85 f.
- 137 L. 9: Joak. Larsen, anførte Sted.
- 138 L. 4: C. Elling: Klass. i Fyen (1939), S. 33; Wedel: Topografie o. Wordingborg Amt (Kbh. 1818), S. 13. – L. 8: L. P. Pedersen: Den gl. Spindeskole i Saltofte (Fynsk Hjemstavn, 12. Aarg., 6. Hefte, Juni 1939). – L. 9: C. Elling: Klass. i Fyen (1939), S. 33. (Juil læs Juel).
- 139 L. 3: Wedel: Indenl. Rejse (1803), S. 57.
- 140 L. 3: Vilh. Lorenzen: Peder Meyn, Chirurgisk Akademis Bygmester. (Medd. f. Foren. til gl. Bygn. Bevar. III Rk., IV (1939)).
- 141 L. 12: Minerva, Juni 1791, S. 368. – L. 23: Rawert: Udf. Beret. etc. Ildebrand i Kiøbenh. 1795 (1800), S. 16.

BILLEDFORTEGNELSE

TIL DANSK BYGGESÆT OMKRING 1792

PAA TITELBLADET: VANDMØLLE VED BRAHETROLLEBORG, TEGNING AF E. BORG
TITELBLADETS BAGSIDE: FRIHEDSSTØTTEN, TEGNING AF J. BRADT FRA OMKRING 1799

- Fig.
- 1 København 1795. Stik af Lahde i Lahde: Branden i Kiøb. d. 5., 6. og 7. Juni 1795. (Kbh. 1795).
- 2 Volden med Vesterport. Tegning af C. W. Eckersberg fra omkr. 1807. (Bymuseet.)
- 3 Gammeltorv og Nytorv. Stik, ant. af en svensk Kunstner. (Kgl. Kobberstiksaml.); Swane: Abildgaard (1926) S. 91; Nyt Tidsskrift f. Kunstind. 1937, S. 214.
- 4 Larsbiørnsstræde. Stik fra o. 1830. (Bymuseet.)
- 5 Kronprinsensgade. Tegning af Joh. P. Boye Junge fra omkr. 1784. (Nationalmus. II. Afd.s Billedsaml.)

- Fig.
- 6 Trende dobbelte Huse. Efter Winterfeldt: Plan til Huses Opbyggelse for ganske uformuende Familier (skrevet 1803, trykt 1804, Kbh.).
 - 7 Kronprinsessegade. Tegning af H. G. F. Holm 1820.
 - 8 Kongens Nytorv. Tegning af H. G. F. Holm fra omkr. 1850.
 - 9 Projekt til Bebyggelse i Amaliegade. Tegning af C. F. Harsdorff fra 1780. (Rigsarkivet, Dokum. til Kbh.s Civilestats Kont. Kgl. Res. 1780, 4. Dec., N. 161.)
 - 10 Bebyggelse langs Nørrevold. Tegning af J. P. Boye Junge fra 1781. (Bymuseet.)
 - 11 Hjørnegaard og Hus. Usigneret Tegning fra omkr. 1795. (Nationalmus. II. Afd.s Billedsm.)
 - 12 Kongens Nytorv 3-5. Stik af E. Sonne efter Tegning af Chr. V. Nielsen i Høyen: C. F. Harsdorffs Værker. (Kbh. 1871).
 - 13 Kronprinsensgade 5. Tegning, antagelig af Martens, 1803. (Kunstakademiets Saml. af Arkitekturtegn.) Brandtax. 1803. (Landsark. S.)
 - 14 Amaliegade 8. V. Hermansen fot. 1941.
 - 15 Amaliegade 37-41. V. Hermansen fot. 1940.
 - 16 Erichsens Palæ. (Fot. udlaant af Københavns Handelsbank.)
 - 17 Erichsens Palæ. Plan tegnet af Harsdorff. (Kgl. Kobberstiksaml.) Arch. 1933, S. 249-72.
 - 18 Tegning til Bebyggelse fra omkr. 1800. (Kunstakademiets Saml. af Arkitekturtegn.)
 - 19 Portrelief af Thorvaldsen. Fra Ny Vestergade. Jonals Co. fot. (Thorvaldsens Mus.) Tegning til Relieffet af Willerup fra 1792 i Kobberstiksaml.
 - 20 Sct. Annæ Plads 5. (Gl. Fot. tilh. F. Hendriksens Rep.)
 - 21 Project til en Gaard. Tegn. fra omkr. 1795. (Nationalmus. II. Afd.s Billedsm.)
 - 22 3-Løbs Trappe. Efter Peschel: Neues Treppenbuch (Kbh. 1802), Tab. 5.
 - 23 Trapper. Efter Peschel: Neues Treppenbuch (Kbh. 1802), Tab. 4.
 - 24 Trappe, Kvæsthusgade 3. S. Bengtson fot. Sml. Memoirer og Breve IV: »Grandmamas Bekiendelser«.
 - 25 Køkkenskorsten, Kronprinsensgade 5. H. Langberg fot. 1941.
 - 26 Væg og Loftdekorationer. Tegninger ant. af Josef Lillie, den ene dat. 1799. (Kunstakademiets Saml. af Arkitekturtegn.)
 - 27 Stue fra Stormgade 25 (nu i Nationalmus.). S. Bengtson fot. 1941. Dørstykke af Mandelberg. (Det hørte ikke opr. til Rummet.)
 - 28 Stue fra Ved Stranden 2 (nu flyttet til Frilandsmuseet, Sorgenfri).
 - 29 Dekorationstegning til Amalienborg. Tegn. af Abildgaard. (Kgl. Kobberstiksaml.)
 - 30 Dekorationstegning af J. Lillie. (Kgl. Kobberstiksaml.)
 - 31 Interiør, Erichsens Palæ. S. Bengtson fot. 1941.
 - 32 Dør, Erichsens Palæ. S. Bengtson fot. 1941.
 - 33 Norsk Jernovn. (Gl. Fot. fra Herregaarden Benzon i Nationalmus. III. Afd.)
 - 34 Fajanceovn. Tegn. af Harsdorff. (Kgl. Kobberstiksaml.)
 - 35 Aarhus, Dynkarken 39. Hugo Matthiessen fot.
 - 36 Vejle, Søndergade 20. Hugo Matthiessen fot.
 - 37 Aarhus, Studsgade 70. Hugo Matthiessen fot.
 - 38 Rudkøbing, Hj. af Sidsel Bagersgade. Hugo Matthiessen fot.
 - 39 Helsingør, Claessens Palæ. Hugo Matthiessen fot. (Classen, læs Claessen.)
 - 40 Stege, Apoteket. Hugo Matthiessen fot.
 - 41 Nakskov, Torvet 1. Hugo Matthiessen fot.; V. Paulli i Lolland-Falsters Aarvog 1931, S. 31-50.
 - 42 Nyborg, Kongensgade 12. Opmaaling af J. P. Pedersen 1829. (Nationalmus. II. Afd.s Billedsm.) C. Elling: Klassicisme i Fyen (1939).
 - 43 Hus og Dør i Dragør. Tegningen er af Joh. H. Blichmann (Tilh. Snedkermester Blichmann, Dragør). Døren: fot. H. Matthiessen. Sml. Harald Nielsen: Bedre dansk Byggeskik 1928, S. 56 og H. N. i Det danske Landhaandværk I. (Blickmann, læs Blichmann.)
 - 44 Landskab med Bondegaard. Maleri af Jens Juel. (Statens Museum for Kunst.)
 - 45 4-Længet Gaard. Tegnet af L. M. Wedel, stukket af Fridrich. Efter L. M. Wedel: Landvæsens Samlinger IV (1794), Kap. 30.
 - 46 Udvendig Bageovn. Stenløse Præstegaard. Odense Herred, Od. Amt. Harald Lønborg fot. 1924.
 - 47 Bryggers (Lundagergaarden, Frilandsmuseet ved Sorgenfri.)
 - 48 »Hædersdal« Brahetrolleborg. Kaj Ludolph fot. 1941, Planen 1788 efter Arvefæsteskøde 1788 og Opmaal. 1941 af B. J. Mortensen. Planen 1942 efter Opmaal. af B. J. M. og Brandtax. (Den alm. Brandf.)
 - 49 Stuehus, Erritsø, Elbo Her., Vejle Amt. H. Zangenberg fot. 1930. Planen efter Opmaal. 1930 af H. Zangenberg (Turistforen. Aarvog 1937, S. 247).
 - 50 Arenkils Gaard. Efter M. Clemmensen: Bulhuse I (1937), S. 68, Fig. 68.
 - 51 Tegning til Bygning af Brædder. (Kunstakademiets Saml. af Arkitekturtegn.)
 - 52 Gaard fra Romø (Frilandsmuseet, Sorgenfri). H. Langberg fot. 1941.
 - 53 Bindingsværk med Kampesten. K. Uldall fot. 1920.
 - 54 Holstens Hospitaler, Diernisse. (Salling Her., Svendborg Amt). M. Mackeprang fot.
 - 55 Skole i Snekkersten. (Gl. Fot. i Statens pædagogiske Studiesaml.)

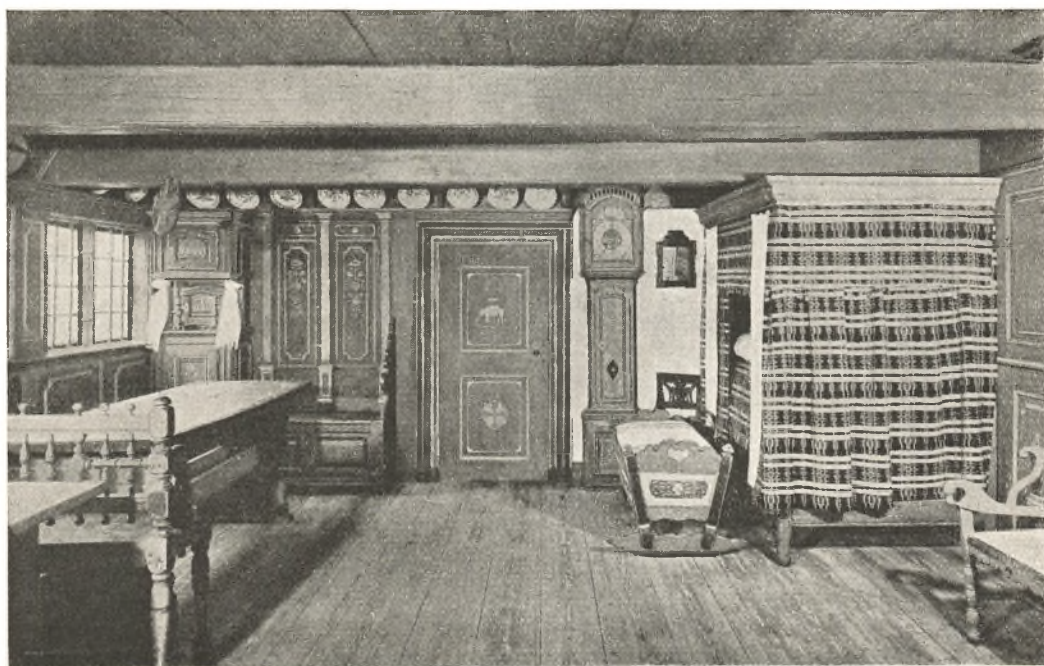
- Fig.
- 56 Vægge af stampet Ler. Efter K. H. Seidelin: Vejledning til at bygge bekvemme og uforbrændelige Huuse af Jord (1796).
- 57 Storstue fra Taarnby (nu i Nationalmuseet). S. Bengtson fot.
- 58 Storstue fra Læssø (nu i Nationalmuseet). S. Bengtson fot.
- 59 Husmandssted. Stik af Fridrich. Efter H. J. Chr. Høegh: Anviisning til et velindrettet Jordbrug for Gaardmænd og Huusmænd. 2. Oplag (1797), S. 286.
- 60 Fynsk Boelssted. Ørbæk By og Sogn, Vinding Her., Svendborg Amt. H. Zangenberg fot. 1926.
- 61 Hus til 8 Fam. Kaj Ludolph fot. 1941. Sml. hermed Brandtax. Prot. Salling Her. E. (1842), S. 326. (Landsark., Odense.)
- 62 Hus for 2 Husmandsfamilier. (Kunstakademiets Saml. af Arkitekturtegn.)
- 63 Stald paa Tybjerggaard. Efter Stik i Begtrup: Beskr. over Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland og Møen II (Kbh. 1803), S. 26.
- 64 Moesgaard ved Aarhus. H. Matthiessen fot.
- 65 Falkensten ved Slagelse. Flyvefot. efter Større danske Landbrug.
- 66 Dortheaslyst ved Holbæk. Flyvefot. efter Større danske Landbrug.
- 67 Edelgave. Tegn. af A. Kirkerup. (Fot. i Kunstakademiets Saml. af Arkitekturtegn.)
- 68 Edelgave. Tegn. af A. Kirkerup. (Fot. i Kunstakademiets Saml. af Arkitekturtegn.)
- 69 Fussingø. Hugo Matthiessen fot. 1931.
- 70 Haven, Moesgaard. Stik af S. H. Petersen efter Tegn. af O. Rawert. (Nationalmus. II. Afd.s Billedsaml.) Sml. Tegninger paa et Kort paa Moesgaard fra 1783. (Danske Herregaarde ved 1920, III, S. 477.)
- 71 Bækkeskov. Akvarel af Elias Meyer 1802 (Privateje).
- 72 Stald. Tegn. af N. Abildgaard. (Kgl. Kobberstiksaml.) L. Swane: Abildgaard (1926). S. 101.
- 73 Dronninggaard. Stik af J. Holm efter Tegning af H. G. F. Holm. (Nationalmus. II. Afd.s Billedsaml.)
- 74 Frydenlund. Heinr. Adolph fot.
- 75 Liselund. Svend Brannov fot. 1941.
- 76 Hellerupgaard. Hugo Matthiessen fot.
- 77 »Det hvide Hus« i Blankenese. (Fot. i Ark. Mogens Kochs C. F. Hansen Saml.) W. Jackstein: C. F. Hansen (Neumünster Holsten 1937), S. 48.
- Fig.
- 78 Spurveskjul. K. Uldall fot. 1919. L. Swane: Abildgaard (1926), S. 117-24.
- 79 Teglværk. Efter Pihl: Anvisning til paa en ny og forbedret Maade at anlægge og drive Teglværk (1802), Tab. I.
- 80 Herregaardsmejeri. Tegning dat. 16. Febr. 1784 af A. Kirkerup til Store Frederikslund ved Slagelse (tidl. »Liselund«). (Nationalmus. II. Afd.s Billedsaml.)
- 81 Vandmølle. (Kunstakademiets Saml. af Arkitekturtegn.)
- 82 Vand- og Hestemølle. (Kunstakademiets Saml. af Arkitekturtegn.)
- 83 Dybbøl Mølle. Efter L. Clausen: Practische Anweisung zum Mühlenbau. (Leipz. 1792.)
- 84 Stubmølle. Efter L. Clausen: Practische Anweisung zum Mühlenbau. (Leipz. 1792.)
- 85 Mølleanlæg. (Kunstakademiets Saml. af Arkitekturtegn.)
- 86 »Ildmachinens« Bygning. Tegning af Jens Hammer fra 1814, hvor en Forandring af Damphammeren foreslaas. (Marinens Kortsamling C. 420, Rigsarkivet.)
- 87 »Ildmachinens« Bygning. Tegning af Heinrich Hansen fra 1861.
- 88 Maltmøllen. Tegn. af Andr. Hallander. (Nationalmus. II. Afd.s Billedsaml.)
- 89 Bryggergaard 1796. (Nationalmus. II. Afd.s Billedsaml.)
- 90 Brahetrolleborgmøllen fra 1792. Kaj Ludolph fot. 1941.
- 91 Harsdorffs Kolonnade. H. Adolph fot. 1942.
- 92 Gjørup Skole. Træsnit af H. P. Hansen. Efter Rasmussen-Søkilde: De reventlowske Skoler (Kbh. 1883).
- 93 v. d. Reckes Tegning. (Rigsarkivet, Rentekam. Arkiv: Dok. vedrørende Skoler paa Frederiksborg og Kronborg Distrikter samt Kbh.s Amt 1786-1823.)
- 94 Peter Meyns Tegning. (Fot. i Statens pædagogiske Studiesaml.)
- 95 Skolen i Troense, Taasing. Hugo Matthiessen fot.
- 96 Skolen i Saltoft (Kærum Sogn, Baag H., Odense Amt). Joh. Hansen fot. 1938.
- 97 Chirurgisk Akademi i Bredgade. Jonals Co. fot.

PERSONREGISTER

TIL DANSK BYGGESÆT OMKRING 1792

- Abildgaard, Nic. 17, 37, 50, 54 f., 55-57, 108 f., 116
Ahlefeldt-Laurvig(en), Frederik 108
Arens, Joh. Aug. 141
Baggesen, Jens 24
Begtrup, G. 72, 76-77, 80 f., 87, 91, 95, 97, 107
Behrmann, Heinrich 61
Berg, Jørgen 66
Beringskjold, Magnus Bering 84
Bernstorff, A. P. 12, 112
Bernstorff, J. H. E. 100, 112
Blicher, Steen 103
Blichmann, Joh. H. 69
Boheman, Carl Adolf 112
Bornemann, Jacob 103
Boulton, Matthew 120
Bradt, J. 4
Brandemann, Joh. Heinrich 34
Bredahl, Hans 18
Brun, Constantin 57, 81, 87, 113
Brun, Frederikke, f. Münter 112-13
Bülow, Christofer S. 97-98
de la Calmette, Antoine Bosc 108 f., 113
Chambers, William 104
Christian V 27
Christian VII 11, 22, 25, 28
Claessen, Jean Jacob 66 f.
Classen, P. H. 37
Clausen, Lorenz 120, 124 f.
Colbiørnsen, Christian 71
de Coninck, Frédéric 111, 113
Damsgaard, Peter 120
Dyssel, Johan Arndt 83
Eckström, svensk Bygmester 84
Eigtved, Nicolai 26 f., 38
Encke, Jacob 65
Erichsen, Erich 34 f., 48, 56 ff., 113 f.
Fabritius, Frederik 117, 121 f.
Faith, H. G. 103
Fester, D. C. 120
Frederik IV 135 f., 138
Frederik V 15
Frederik, Kronprins (Frederik VI) 11, 71, 116, 133 f.
Frederik, Arveprins 11, 54, 56
Fridrich, Joh. Gottlieb, Kobberstikker 75
Frisch, Hartvig, Justitsraad 17
Gamst, Hans Christensen 120
Gerner, Henrik 120
Guione, fransk Arkitekt 111
Guldberg, Ove Høegh- 134
Güldenchrone, C. F., Lensbaron 99
Hallander, Andr. 32, 34, 128, 134
Hammer, Jens, kgl. Grovmedemester 126
Hansen, C. F. 26, 36, 101, 114 f., 141
Hansen, Hans 63
Hansen, Wallentin 16
Harris, John Joseph 123
Harsdorff, C. F. 22, 23-26, 28-30, 31 ff., 34 ff., 38, 52, 57, 59, 64, 67, 101, 115, 133, 140
Hedegaard, Chr. Ditl. 110
Hedegaard, Joh. Chr. 61
Hennings, August 57, 72
Hetsch, G. F. 36
de Holmskiold, Theodor Holm 111
Holsten, Adam Christopher, Baron 85
Høegh, Hans Jørgen Christian 92 f., 96
Høegh-Guldberg, Ove, s. Guldberg
Høyer, Cornelius 22
Jardin, Nicolas-Henri 22, 24, 100 f., 103, 112
Jensen, Anna Elisabeth, s. Schmidt
Juel, Frederik, Baron 138
Juel, Jens 52, 54 f., 73
Juliane Marie 11
Junge, Joachim 90
Junge, Johan Peter Boye 18, 26 f., 34
Kent, William 104
Kirkerup, Andreas 17, 31, 34, 37, 101 ff., 108 f., 111, 113, 121, 125
Kraft, Jens 120
Krieger, Johan Cornelius 27
Kruuse, Anders 64 f.
Kyns, Gottlieb Chr. 65 ff.
Lange, Philip 101
Larsen, Lars 23
Lillie, Joseph Christian 51, 55, 57, 60, 101, 109, 141
Linderup, Hans Christian 120
Lorentzen, C. A. 56
Ludvig XIV 22
Ludvig XVI 11
Lunn, Chr. Ditl. 101
Magens, Johan Boye Junge 36, 58, 141
Mandelberg, Joh. Edv. 52
Marie Antoinette 112
Martens, Carl Chr. 30 f., 34
Matthiessen, Søren, Smed 130
Meyer, Joh. Andr. 87
Meyn, Peter 15 f., 22 f., 31, 36, 87, 114, 134, 137, 140
Molbech, C. 104
Molbech, Joh. Chr. 120, 130
Moltke, A. G. 103
Møller, Just 65

- Napoleon I 11
 Napoleon II, Kongen af Rom 58
 Nelthropp, Harry 123
 Nyerup, Rasmus 53-54
 Næss, Hans 101
 Peschel, Chr. Friedr. 44-46
 Peschier, Pierre 36, 38
 Petermann, Henrik 34
 Pfützner, Anders 32
 Pihl, Ole 117-18, 120, 127
 Pram, C. 23, 56
 Qvist, Joh. Martin 32, 34
 Raae, Hans Friederich 64 f.
 Rahbek, K. L. 110
 v. Ramdohr, Friedr. Wilh. Basilius 53, 110
 Ramée, Joseph-Jacques 56 57-58, 113 f.
 Rawert, J. H. 15-16, 17, 20 ff., 31, 36 f., 39, 42, 130, 141
 v. d. Recke, Diedrich Adolph 136-37
 Reventlow, Christian Ditlev 71, 134, 138
 Reventlow, Ludvig 134 f., 138 f.
 Rosenberg, G. E. 60, 101
 Rousseau, Jean-Jacques 134
 Ryberg, Niels 87, 139
 Schimmelmann, Ernst 138
 Schmidt, Anna Elisabeth, f. Jensen 67
 Schmidt (Smith), Henrik 67
 Seidelin, Klaus Henrik 85
 Selbmann, J. C. H., Købmand 49
 Selby, Charles August, Baron 107 f.
 Skade, Lauritz 65
 Smith, Henrik, s. Schmidt
 Smith, Mekanikus 120
 Sorterup, Jørgen 18
 Stilling, Villads 65
 Struensee, J. F. 22
 Thaarup, Frederik 117
 Thorvaldsen, Bertel 23, 41
 Thrane, Laurids Laurberg 18, 34
 Tode, J. C. 49-50, 60
 Vollmeister, Georg 34, 38 f., 49
 Watt, James 120
 Wedel, Lago Matthias 73-76, 79, 82, 84, 88, 90 f.,
 101, 108, 119-20, 130, 132
 Wiedewelt, Johs. 29
 Wilcken, Anton Christoffer 34, 36, 67
 Wilster, Franc. Conr. 141
 Winterfeldt, Jørgen Balthazar 21, 46-47, 48
 Wynblad, Carl 82, 84
 Zinn, Joh. Ludv. 47
 Zuber, Chr. Jos. 99, 101

Sjællandsk Stue.

Panelerne er fra omkr. 1790 fra en Gaard i Grimstrup. Væggene er bemalede med Ornamerter, Blomster, Figurer etc. Mellem Vinduet og Husfaderens Plads for Enden af Bordet ses et Stolpeskab »Vraaskabet«. Til højre for Døren et Standur og en stor Omhængsseng. (Stuen er nu i Nationalmuseet).

LITERATUR

VEDRØRENDE DANSK BYGGESÆT OMKRING 1942

- A. Steenberg: Den danske Landsby. Kbhvn. 1941.
- Harald Nielsen: Den 2. Bygmesterbog. Kbhvn. 1941.
- L. Hansen Larsen og K. Brücker: Nye danske Landbrugsbygninger. Kbhvn. 1941.
- Tegninger til Landbrugsbygninger. Udg. af Foreningen af jyske Landboforeninger. Aarhus 1939.
- Fællesudvalget for Landbrugsbyggeri: Tegninger til Stuehuse. Udg. af De samv. danske Landboforeninger. Kbhvn. 1942.
- Hans Erling Langkilde: Bedre Køkkener. Kbhvn. 1941.
- Sognegaarden. Udg. af Tidsskriftet „Arkitekten“. Kbhvn. 1938.
- Povl Stegmann: Det fritliggende Eenfamiliehus. Udg. af Tidsskriftet „Arkitekten“. Kbhvn. 1934.
- Bo Bedre. Udg. af Tidsskriftet „Arkitekten“. Kbhvn. 1937.
- Smaa Huse med Statslaan. Udg. af Akademisk Arkitektforening. Kbhvn. 1941.
- Københavnske Boligtyper. Udg. af Tidsskriftet „Arkitekten“. Kbhvn. 1936.
- Ole Buhl: Socialt Boligbyggeri. Udg. af Foreningen Socialt Boligbyggeri. Kbhvn. 1941.
- Kay Fisker: Rækkehus typer. Udg. af Tidsskriftet „Arkitekten“. Kbhvn. 1941.
- Arne Sørensen: Funktionalisme og Samfund. Kbhvn. 1933.
- Gregor Paulson: Den ny Arkitektur. Kbhvn. 1920.
- Ebbe Sadolin: Vor Bolig. Kbhvn. 1927.
- 60 Aars dansk Bygningskunst. Udg. af Tidsskriftet „Arkitekten“. Kbhvn. 1939.
- Tidsskriftet „Arkitekten“.
- Haandbog for Bygningsindustrien.

**BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI AKTIESELSKAB
F. HENDRIKSENS REPRODUKTIONS-ATELIER**

